

RAMİZ QASIMLI

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ
YARADICILIĞINDA “KİÇİK” ADAM
OBRAZLARININ İCTİMAİ-BƏDİİ
FUNKSİYASI**

ƏLİCAN NƏMƏLİ
SƏMƏD ƏLİYEV
RƏFİQƏ ƏLİYEVƏ
RƏFİQƏ ƏLİYEVƏ

U5/1
R

RAMİZ QASIMLI

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ
YARADICILIĞINDA
“KİÇİK” ADAM OBRAZLARININ
İCTİMAİ-BƏDİİ FUNKSİYASI

*Monoqrafiya Azərbaycan MEA
Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin 31
may 2012-ci il tarixli qərarı ilə (protokol
№8/10) çapa tövsiyə olunmuşdur.*

İ. A. Ə. Ə. Ə.
Azərbaycanın
Kitabxanası

“Elm və təhsil”
Bakı - 2012

U-5
Q-

Az-268795.

Az-268795

HUMANİTAR
ELMLƏR ZALI

Rəyçi:

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli,
*Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü,
Əməkdar elm xadimi*

Elmi redaktor:

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev
*AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Ramiz Asəf oğlu Qasımlı. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında "kiçik" adam obrazlarının ictimai-bədii funksiyası. Monoqrafiya. Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 216 səh.

Monoqrafiya milli mücadilə ədəbiyyatımızın bayrağıdır, böyük Azərbaycan yazıçısı, publisist, nəşir, ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığından bəhs edir. Görkəmli ədibin xalqın taleyi təmsalında təqdim etdiyi "kiçik" adamların həyatı və müqəddəratı məsələləri azərbaycançılıq baxımından təhlil edilir. Cəlil Məmmədquluzadənin ümummillə məsələləri əhatə edən, Azərbaycan xalqının milli-ictimai taleyini, dəyərlərini və ictimai-mədəni inkişaf problemlərini özündə ehtiva edən əsərləri və yaratdığı mükəmməl insan xarakterləri təhlil obyektinə çevrilir. Sadə, "kiçik" adamların həyatı, taleyi təmsalında xalqın istək, maraq, həyat və yaşayış tərzini, idealları ümummillə ideallar kimi öz təqdimini tapır.

Monoqrafiya ali məktəb tələbələrini, müəllim, alim, elmi tədqiqatçıları və digər ədəbiyyat adamları üçün nəzərdə tutulub.

ISBN 978-9952-8142-7-9

4603000000
N098 – 2012 *qrifli nəşir*

© «Elm və təhsil», 2012

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı elə bir dəryadır ki, o dəryanın dibinə gedib çatmaq, hamısını əhatə etmək mümkün deyildir. Güman edirəm ki, hələ bir neçə nəsil Azərbaycan tarixçisi, ədəbiyyatşünası, siyasişünası, alimi Cəlil Məmmədquluzadə xəzinəsini, yaradıcılığını araşdıracaq, onu tədqiq edərək yeni-yeni kəşflər edəcəkdir. Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan tarixində görkəmli yer tutmuş dahi insan, yazıçı, publisist, filosof, mütəfəkkir, xalqımızın mədəniyyətini çox zənginləşdirmiş bir şəxsiyyətdir. O, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin klassikidir. Eyni zamanda o, bizim müasirimizdir, o, bu gün də bizimlədir, bizim sıralarımızdadır. Bizimlə bərabər Azərbaycanın müstəqilliyinə sevinir və bizimlə bərabər Azərbaycan Respublikasının daim müstəqil dövlət olması uğrunda öz yaradıcılığı ilə, qoyduğu mənəvi irslə çalışmaqdadır.

...Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığı ilə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının inkişafında, milli ruhun yüksəlməsində böyük rol oynamışdır. XX əsrin əvvəlində fəaliyyətə başlayan Cəlil Məmmədquluzadə bu gün ...bizim üçün mənəviyyət mənbəyidir, mənəvi dayaqdır. O, bizə ilham verir, bizə güc verir, sürətlə irəli getməkdə ...bizə kömək edir.

...Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətləri, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyamızın əsasıdır və həmin ideologiyamızın yaranması üçün böyük vasitədir, böyük bir sərvətdir. O dövrdə həm milliliyə bağlı olmaq, həm də

dünyəvi, ümumbəşəri dəyərləri qiymətləndirmək, onları öz yaradıcılığında əks etdirmək və xalqımızın ümumi səviyyəsini qaldırmaq cəhdləri böyük vətəndaşlıq cəsarəti idi, böyük xidmətdir və bunu biz daim qiymətləndirməliyik. Ona görə də Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, əsərləri bu gün bizim milli ideologiyanın formalaşmasında, yaranmasında və onun konsepsiyasının elmi şəkildə hazırlanmasında çox kömək edə bilər və çox kömək edəcəkdir.

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

ÖN SÖZ

Uzun illərdir ki, görkəmli yazıçı və böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan ədəbiyyatında "kiçik" adam obrazlarını böyük ədəbiyyata gətirməsi barəsində mülahizələr və tezislər irəli sürülməkdədir. Ədibin yaradıcılığında kiçik adam obrazları müxtəlif sosial qrupları təmsil edirlər. Lakin indiyədək bu barədə müstəqil və sistemli bir elmi tədqiqat işi yazılmamış, ayrıca monoqrafik tədqiqat çap olunmamışdır. Bu mənada Ramiz Qasımlının "Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında "kiçik" adam obrazlarının ictimai-bədii funksiyası" mövzusunda həsr olunmuş monoqrafiyası elmdəki həmin boşluğu doldurmağa xidmət edən birinci geniş həcmli və sistemli elmi-tədqiqat işi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif bu yeni mövzunu Azərbaycan ədəbiyyatının çoxəsrlik ənənələri fonunda və XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinin ədəbi-estetik tələbatı əsasında başlıca inkişaf meyilləri ilə birlikdə tədqiq edib ümumiləşdirmişdir. Təqdim edilən monoqrafiya geniş mənada Azərbaycan ədəbiyyatında "kiçik" adam obrazlarına, bədii düşüncənin "Novruzəli tipi"nə həsr edilmiş ilk elmi-tədqiqat işi kimi də yenilik və aktualıq kəsb edir.

Məsələnin qoyuluşunu əks etdirən "Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında "kiçik" adam problemi" adlanan birinci fəsilə ilk növbədə Azərbaycan klassik ədəbiyyatında "kiçik" adam formatının mahiyyəti açılmış və orta əsrlər ədəbiyyatının "kiçik" adamları ilə Cəlil Məmmədquluzadənin "kiçik" adam obrazları arasındakı oxşar, daha çox isə fərqli cəhətlərinin müəyyən edilməsinə səy göstərilmişdir. Beləliklə, yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında "kiçik" adam tipli obrazların meydana çıxma zərurəti əsaslandırılmışdır. Bundan başqa, Ramiz Qasımlı

“kiçik” adam obrazının tipologiyasına dair nəzəri düşüncələrini də oxuculara təqdim edir.

Ramiz Qasımlı ilk növbədə “Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam probleminin sosial mahiyyəti”ni aydınlaşdırmağı zəruri hesab etmişdir. Monoqrafiyanın ikinci fəslində böyük demokrat ədibin nəsr və dram əsərlərindəki “kiçik” adam obrazları cəmiyyətin sosial maraqları fonunda elmi cəhətdən dəyərləndirilmiş və həmin obrazların haqları və taleyi məsələsi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. “Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adam obrazlarının mənəvi-psixoloji aləmi” adlı üçüncü fəsil isə görkəmli sənətkarın yaradıcılığında Məhəmməd həsən əmi, nökr Əli, Novruzəli, Usta Zeynal, Kərbəlayı Qasım və sair “kiçik” adam statusunda olan bənzərsiz obrazların mənəvi aləmindəki paklıq, sədaqət, düzlük, halallıq qəbilindən olan keyfiyyətlərin təhlili ön mövqeyə çəkilmişdir. Bu yolla nəticədə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında sosial baxımdan hüquqları əlindən alınmış, geri salınmış, lakin mənəvi cəhətdən zəngin və saf, halal və təmiz “kiçik” obrazları haqqında dolğun elmi təsəvvürün formalaşdırılmasına əsasən nail olunmuşdur.

Monoqrafiyada Ramiz Qasımlının müstəqil araşdırma səriştəsi və yetkin yazı üslubu aşkar nəzərə çarpır. Ramiz Qasımlının mövzu ilə bağlı elmi və bədii əsərləri diqqətlə mütaliə etdiyi, habelə mövzuya yaradıcı yanaşdığı da diqqəti cəlb edir. Çap etdirdiyi məqalələr onu Azərbaycanda mirzəcəlisünaslığın yeni nəslinin layiqli təmsilçisi olduğunu nəzərə çarpdırır. Bütövlükdə Ramiz Qasımlı müasir ədəbiyyatşünaslığın problemlərini yaradıcı şəkildə həll etməyi bacaran, orijinal yazı üslubuna və fərqli yaşma qabiliyyətinə malik olan istedadlı elm adamı kimi diqqəti cəlb edir. Ədəbiyyat haqqında, elmin gələcəyi haqqında düşüncəyə ədəbiyyatşünaslıq meydanında daim inkişafda, axtarışda olan Ramiz Qasımlının da imkanları-na və səylərinə ümid bəsləmək olur.

İSA HƏBİBBƏYLİ,
akademik

GİRİŞ

Dövrün güzgüsü hesab olunan söz sənətinin aparıcı problemi insan problemidir. Söz sənətkarları zaman-zaman yaradıcılıqlarında insan probleminin işığında müxtəlif ictimai problemləri əks etdirmiş, humanist ideallarını ifadə etmişlər. Bu baxımdan XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri üçün yaranmış Azərbaycan ədəbiyyatında da insan problemi müxtəlif tərəfləri ilə xüsusi əhəmiyyət və aktualıq kəsb etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin yaranması ilə insan problemi, xüsusilə, insana ictimai-mənəvi baxış prizmasından özündə ciddi mühüm ictimai mənalara ehtiva edən “kiçik” adam problemi aparıcı yer tutur. Milli mücadilə ədəbiyyatımızın sərəkədesi, özünün zəngin ədəbi, ictimai fəaliyyəti ilə mənsub olduğu xalqın milli azadlığı və oyanışı yolunda yorulmadan xidmət göstərən. Azərbaycan tənqidi realist ədəbiyyatının bayraqdarı, ədəbiyyatda “kiçik” adamın ideoloqu, dostu və müdafiəçisi kimi şöhrətlənmiş böyük azərbaycançı ədib Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) yaradıcılığında bu baxımdan “kiçik” adam problemi xüsusi yer tutmaqda və əhəmiyyətli bədii-estetik mənə kəsb etməkdədir. Tənqidi realistlər üçün “kiçik” adam problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi böyük ədib, görkəmli yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin də yaradıcılığında “kiçik” adamların taleyi aparıcı yer tutur. Böyük sənətkar Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam obrazları “insanın taleyi – xalqın taleyi” probleminin ehtivası işığında xalq taleyi və problemini ifadə etmiş, xalq həyatı, güzəranı, ictimai problemlərini və s. işıqlandırmışdır. Bu mənada, görkəmli sənətkar C. Məmmədquluzadənin Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb, Novruzəli, Usta Zeynal, Məhəmmədəli, Zaman, Qurban, Qənbər, Kəblə Qasım, Kəblə Əzim və b. “kiçik” adam obrazları xalq taleyini əks

etdirməklə müəllifin milli-ictimai görüşlərini ifadə edir, maariflənmə, intibah, azadlıq kimi idealları müəyyənləşdirir. Bu mənada Azərbaycan tənqidi realist ədəbiyyatının banisi Cəlil Məmmədquluzadənin xalqımızın həyatı və taleyi qarşısında böyük əhəmiyyəti olan yaradıcılıq nümunələrində aparıcı yeri təşkil edən və mənsub olduğu xalqın taleyini özündə əks etdirən “kiçik” adam probleminin öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığımız üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Müxtəlif dövrlərin ideoloji aspektindən yanaşılmış və yaradıcılıq idealları təhrif edilmiş görkəmli sənətkar, böyük azərbaycançı ədib, milli azadlıq və mücadilə ədəbiyyatımızın bayraqdarı Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq konsepsiyasının ədəbi açarı hesab olunan “kiçik” adam probleminin öyrənilməsi milli müstəqillik dövründə ədəbiyyatşünaslığımız üçün mühüm vəzifə, əhəmiyyətli məqsəddir. Özündə böyük ədibin məqsəd və ideallarını, mənsub olduğu xalqın taleyi və müqəddəratı haqqındakı narahatlıqlarını, nigarançılığını əks etdirən “kiçik” adam probleminin araşdırılması görkəmli ədibin milli mövcudluq və inkişaf, insan, vətəndaş və şəxsiyyət bərsindəki fikirlərini öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətli məsələdir. Bu kimi tədqiqatların aparılması böyük azərbaycançı və xalqçı ədib Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan xalqı qarşısındakı xidmətlərini müstəqillik dövrü baxımından öyrənmək və qiymətləndirmək, ədəbiyyatdakı yerini, mövqeyini, yaradıcılığının əhəmiyyət və rolunu müəyyənləşdirmək və yenidən dəyərləndirmək üçün də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yaradıcılığı Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən “milli müstəqillik ideallarımızın mənbəyi” kimi qiymətləndirilən Cəlil Məmmədquluzadə irsi sadə, “kiçik” adamların həyatı və taleyi işığında milli oyanışa və azadlıq yolunda mücadiləyə, inkişaf və tərəqqiyə çağırış motivləri baxımından milli ideologiyamızın mənbələrindən biri olmaq vəzifəsini uğurla həyata keçirməkdədir. Bu mənada müstəqillik illərində milli ədəbiyyatımızın gözəl nümunələrini təşkil edən Cəlil

Məmmədquluzadə irsində – “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “İranda hüriyyəət”, “Dəllək”, “Yan tütəyi”, “Xanın təsbehi”, “Anamın kitabı”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Danabaş kəndinin müəllimi” və b. əsərlərində böyük ədibin əsas ideya-estetik məramını müəyyənləşdirməyə açar rolunu oynayan “kiçik” adam probleminin öyrənilməsi zəruridir.

Müəyyən dövrlərdə bəzən məqsədli surətdə yaradıcılıq ideali təhrif edilmiş, “kiçik” adamların təmsalında mənsub olduğu xalqı aşağıladığı və tənqid etdiyi haqqında fikirlər deyilmiş Cəlil Məmmədquluzadə irsinə yenidən müstəqillik dövrünün azad fikir pəncərəsindən yanaşma və təhlil aparma niyyəti məhz yaradıcılığı “milli müstəqillik ideallarımızın mənbəyi” olan “Mірzə Cəlilə qayıtmaq zərurəti”ndən (akademik İsa Həbibbəyli) doğur. Öz əsərlərində sadə, “kiçik” adamların təmsalında xalqa bəslədiyi sevgini, hörmət və ehtiramı, qayğı və nigarançılığı işıqlandırmaq üçün bu kimi mövzunun seçimi və problemə müraciət olunması ümdə, vacib məsələdir. Görkəmli ədibin Məhəmmədhasən əmi, Zeynəb, Novruzəli, Usta Zeynal, Qurban, Kərbəlayı Məhəmmədəli, Pərinisə, Məşədi Molla Həsən, Sadıq kişi, Zaman, Qurban, Qənbər və başqa “xırda” adam obrazlarının taleyi təmsalında xalq taleyi və mövcud ictimai problemləri təhlil etmək bilavasitə əsas məqsəddir. Bütün bunlar isə habelə böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və ədəbiyyat tarixində yerini, mövqeyini yenidən müəyyənləşdirən, yenidən zirvəsini təsbit edən mühüm amillərdir.

I FƏSİL

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA "KİÇİK" ADAM PROBLEMI

1.1. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında "kiçik" adam ənənəsi

Yazılı ədəbiyyatımızda "kiçik" adam obrazlarının mənsəyi şifahi xalq yaradıcılığı ənənələrindən başlamışdır. Əlbəttə, bu obrazlar şifahi xalq yaradıcılığında da özünə xüsusi yer tutur. Nağıllarımızdan dastanlarımıza qədər (əsasən epik nümunələrdə) "kiçik" adamlar sadə xalqın nümayəndəsi kimi iştirak edir və onu təmsil eləyir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında həmişə sevilən, xüsusi bədii-problematik yükə malik olan Qaraca çoban obrazı bu obrazların ən mükəmməl nümunəsidir. Eposda sadə adamın – xalq içərisindən çıxmış insanın – çoban-igidin obrazı olaraq yaradılmış Qaraca çoban xalqın dəyərlərini, xarakterini, gücünü, sədaqətini, əxlaqını, vətənpərvərliyini və s. ifadə edən bir bədii mövqə qazanır. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu»nun "kiçik" qəhrəmanı olan Qaraca çoban aşağı təbəqənin – xalqın nümayəndəsi olaraq özündə xalqın milli ruhunu, cəsarət, qeyrət, zəhmətkeşlik, halallıq, qorxmazlıq kimi xarakter keyfiyyətlərini cəmləşdirir, dastanın yuxarı təbəqəsindən çıxmış qəhrəmanlardan öz nüfuzu, gələcək imkanları və silahına görə fərqlənsə də, öz igidliyi, qəhrəmanlıq və şücaətinə görə onlardan bir az da irəli gedir. Fikrimizcə, Qaraca çobanın göstərdiyi şücaət və qəhrəmanlıq da özü kimi adi, dəbdəbəsiz, tərifsiz, minnətsiz bir şüsaətdir, ancaq bəylərin tərifi qəhrəmanlıqlarından qeyri-adi,

gücü, qüvvəti daha fəvqə, yenilməzdir. Çünki bir obraz olaraq Qaraca çoban mənsəb olduğu xalqın, təbəqəsinin bütün ümumi məziyyətlərini özündə daşıyır. "Türkü türk edən – tarixi-sosial, etnik-psixoloji nə varsa" (18, 94) öz təbəqəsinə mənsəb hansı keyfiyyətlər varsa, onu aid etməyə, mənşəcə müəyyənləşdirməyə nə varsa Qaraca çoban özündə daşıyır. Bu mənada Qaraca çoban xarakterilə mənsəb olduğu xalqın və təbəqənin "psixi simasının aynası kimi çıxış edir, öz davranış və rəftarında bürüzə verir" (18, 45). Gücündə, qüvvəsində xalqın gücünü, qeyrətində xalqın qeyrətini, əxlaqında xalqın əxlaqını daşıyan qaraca Çoban bu üzdən əli-qolu sarınmış ağacı kökündən çıxarır, arxasında daşımaqla öz elinin, obasının namusunu qorumaq məqsədilə Salur Qazana yardım etməyə qoşur.

Daha çox sosial-əxlaqi problemlərdən doğan Qaraca çoban obrazı yazılı ədəbiyyatımızda gah epizodik, köməkçi obrazlar kimi, gah da ədəbiyyatın əsas, baş qəhrəmanları kimi təsbit tapır. "Koroğlu" dastanında Keçəl Həməzin simasında hiyləgərliyi, mənfəətgirliyi, özündə nümayiş etdirən "kiçik" adama yer verilir ki, onun tənqidi təmsalında xalq müdrikiyinə uyğun olaraq ümumi xalq mənafeyinə xidmət etməyən eybəcərliklər tənqid edilir. Ancaq Alı kişi və sonuncu qoldakı kəndli qoca obrazı ilə isə xalqın qəhrəmanına sevgi və münasibəti, xalq idealları və maraqları bədii ifadəsini tapır. Alı kişinin və qoca kəndlinin simasında müdriklilik, mənəvi zənginlik, zəhmətkeşlik, halallıq, qeyrətlik, sədaqət, etibar və s. təqdir edilərək ictimai mənfəetlərə qarşı ittiham funksiyası daşıyır. "Əsli və Kərəm" dastanındakı Sofi Lələ obrazı da bu mənada xalq müdrikiyinin ifadəsinə xidmət edərək zəngin mənəviyyətli insan xarakterinin təəcəssümü kimi yadda qalır.

Xalq müdrikiyinə xidmət edən "kiçik" adam obrazlarının Azərbaycan xalq nağılları, dastanları, lətifələri və s. içərisində mühüm bədii-estetik mövqeyi, ictimai-bədii funksiyası vardır. Növündən asılı olmayaraq bir çox xalq nağıllarında "kiçik" adam obrazları iştirakçılıq edir, xalq hikmətinə xidmət

edərək bir tərəfdən xalq müdrikliliyini, onun dəyərlərini, gözəl niyyətlərini ifadə edir, digər tərəfdən ayrı-ayrı obrazların simasında mənfilikləri tənqid vasitəsi olur. “Ovçu Pirimin nağlı”, “Ağlıl qızın nağlı”, “Padşahla dəmirçi”, “Padşahla pinəçi”, “Daşdəmirin nağlı”, “Dad xanpərinin əlindən”, “Nə səndən oğul dağı gedər, nə məndən quyruq yarası”, “Zəmanənin hökmü” və s. kimi nağıllarda “kiçik” adam obrazlarının bədii vasitəçiliyi ilə ciddi ictimai, mənəvi məsələlər öz ifadəsini tapmışdır. Azərbaycan nağıllarında çox zaman “kiçik” adamın simasında, xalq müdrikliliyini özündə mükəmməl surətdə əks etdirən müdrik qocalar iştirak edir, haqiqətin meydana çıxmasını, xeyirin qələbə çalması, gözəlliyə nail olunması istiqamətində qəhrəmana kömək edən, yol göstərən vasitə olurlar (42, 12-13). Əlbəttə ki, nağıl qəhrəmanlarında mənsub olduğu xalqın çoxəsrlik arzu, ümid və idealları əks olunmuşdur. Bu mənada çox zaman onlar xalqın dəyərlərini, ən yaxşı keyfiyyət və xasiyyətlərini özündə cəmləşdirən obraz, xarakter olaraq fəaliyyət göstərirlər: onlar xalq müdrikliliyinin, qorxmazlığın, dözümlülüyün, zirəkliyin, doğruculluğun daşıyıcısı kimi əks olunurlar. Xalqı, insanları haqsızlıq, ədalətsizlik və şərdən qorumaq bilavasitə onların vəzifəsinə, obraz kimi səciyəvi xüsusiyyətinə çevrilir (42, 14-15). Ümumiyyətlə, demək lazımdır ki, adətən, nağıllarda mübarizə xalq ideallarının bədii ifadəsi olaraq haqsızla haqlığın, xeyirlə şərin, aşağı ilə yuxarının, zəiflə güclünün arasında olur (42, 21). Qeyd edildiyi kimi, xüsusilə, “əsas ideyası haqsızlığa, zorakılığa qarşı mübarizə” (1, 5) təşkil edən məişət nağıllarında “xalq həyatının, yaşayışının ayrı-ayrı sahə və məqamları bədii şəkildə öz ifadəsini tapır. Məişət nağıllarının qəhrəmanları da, əsasən, sadə xalq nümayəndələri – keçəl, nökr, çoban, bir kasıb kişinin qızı və başqaları olur. ...Onlar öz ağı, zirəkliyi, fərasətli olmaları ilə bütün maneələri aradan qaldırır, ədaləti, haqqı bərpa edirlər” (1, 5). Bu baxımdan E.M.Meletinski də məhz bu xüsusiyyətlərdən çıxış edərək nağıl qəhrəmanlarının çox vaxt aşağı təbəqədən çıxdığını, mövcud

stereotiplərə görə ümid verməyən qəhrəman olduğunu, ağır sosial vəziyyətdə yaşayan, kasıb geyinən, ətrafındakıların qəzəbinə məruz qalan, lakin gözlənilmədən igidliklər göstərən bir adam olduğunu qeyd edir (188, 213). Ancaq Azərbaycan xalq yaradıcılığında bu deyilənlərin əksinə olaraq xalq aşağı təbəqədən çıxan qəhrəmanlara güvəndiyinə, onda xalqın müdriklik və qeyrətinin, mübarizə əzmi və gücünün daşındığına görə qəhrəman olmasına haqq verir, kasıblığına, aşağı təbəqədən olmasına rəğmən humanist, insanlıq nümayiş etdirən xarakterini əks etdirir. “Padşahla dəmirçi”, “Pinəçi” nağıllarında dəmirçi və pinəçi obrazlarının simasında xalq nümayəndəsinin zəhmətkeşliyi, ağı, fərasəti, zirəkliyi, halallığı, “Padşahla pinəçi”, “Ağlıl qızın nağlı” nağıllarında xalq nümayəndəsinin müdrikliliyi və hazırcavablığı öz ifadəsini tapmışdır. Aşağı təbəqə nümayəndəsi olan “kiçik” adamların haqsızlığa düşər olması, zülmələrə məruz qalması kimi ciddi ictimai məsələlər bu tipli nağılların əsas məzmununu təşkil etməkdədir. Nağıllarda eyni zamanda bəzi xalq nümayəndələrinin simasında təqdim edilən ictimai-mənəvi eyiblər də göstərilir və xalq idealları yönündən tənqid edilir. Məsələn, “Padşahla pinəçi” nağılında şahla vəzirə yol yoldaşı olan kişinin timsalında sadə, “kiçik” adamda özünü nümayiş etdirən avamlıq tənbeh edilir, qızının simasında isə müdriklik və hazırcavablıq təqdir edilərək fərdi avamlıqlara qarşı qoyulur. “Ağlıl qızın nağlı” və “Zəmanənin hökmü” nağıllarında Əhmədın və Əlmərdan kişinin timsalında mühit və zamanla münasibətdə sadə xalq adamının bir insan, fərd olaraq şəxsiyyət və xarakterində, əxlaqında özünü nümayiş etdirən dəyişikliklər əks etdirilir, mühitin və zəmanənin insan mənəviyyət və əxlaqına olan dəyişdirici təsiri ifadəsini tapır. “Zəmanənin hökmü” nağılının əsas obrazı olan Əlmərdan kişi kasıb, yoxsul yaşayan, ehtiyac üzündən hər cür mənəvi sarsıntılar içərisində olan bir insandır. Ancaq konkret zamanın təsirləri ilə Əlmərdan kişi gah başqasının payına əl uzadan tamahkar, ona yaxşılıq etmək istəyən vasitəyə qarşı xəyanətkar,

qəddar, gah da başqasının haqqına düz, könlü-gözü tox adam olur. Bu mənada daha çox ictimai eybəcərliklər Molla Nəsrəddinin vasitəsilə xalq lətifələrində xalq marağı yönündən ciddi bədii tənqiddə məruz qalır. Ümumiyyətlə, xalq ideallarına uyğun ictimai həqiqətlərin ortaya çıxması və nöqsanların göstərilib tənqid edilməsi baxımından lətifələrin çox böyük bədii rolu, yükü vardır. Akademik Məmməd Cəfər (25), Əziz Mirəhmədov (140), Kamran Məmmədov (128), Bəkir Nəbiyev (147), Yaşar Qarayev (99), Tofiq Hacıyev (60), Arif Səfiyev (156;157), Qəzənfər Kazımov (92;93), İsa Həbibbəyli (62;175), Kamran Əliyev (40), Kamil Hüseynoğlu (84), V.Nəbioğlu (146), Arif Əmrahoğlu (46), Bəşir Əhmədov (33) və başqa tədqiqatçılar öz əsərlərində xalq gülüşünü yazılı ədəbiyyatdakı gülüşdən fərqləndirmiş, xalq gülüşünün xalq müdrikliyinin ifadəsi olduğu və yazılı ədəbiyyatda əksini tapan gülüşdən fərqli mahiyyət ifadə etdiyi qeyd edilmişdir. Bu mənada Azərbaycan lətifələrində əksini tapan xalq gülüşünün bədii mahiyyəti ilə bağlı haqlı olaraq Muxtar Kazımoğlu qeyd edir ki, "...kollektiv yaradıcılığın məhsulu olduğundan həmin nümunələrdə tənqid edən şəxsiyyət və tənqid olunan dünya modeli axtarmaq özünü doğrultmur. Çünki xalq yaradıcılığında tənqid edən fərd tənqid olunan dünyanın tərkib hissəsidir" (90,19). Bu mənada Molla Nəsrəddin obrazının simasında ümumiləşdirməklə digər xalq ədəbi obrazları haqqında da demək olar ki, "Molla Nəsrəddin mənfi sifətdə təqdim edildiyi lətifələrdə Molla Nəsrəddin özü yox, onun vasitəsilə başqaları tənqid hədəfinə çevrilir" (90, 21). Belə məqamlarda Molla Nəsrəddin və ya digər bu tipli obrazlar tənqid olunan hədəflərin rolunu oynayırlar (90,21). Yəni xalq yaradıcılığının ortaya qoyduğu belə satirik-yumoristik məqamlarda qəhrəmanlar bir tərəfdən tənqid hədəflərini konkret ifşa edir, digər tərəfdən həm tənqid olunan hədəflərin rolunu oynamaqla onları, həm də eybəcərlikləri doğuran səbəbləri tənqid etmiş olurlar. Beləliklə, xalq yaradıcılığında "xeyir və şər, yaxud pis və yaxşı ayrı-ayrılıqda olduğu kimi qovuşuq halda da göt-

ürülür" (91, 5). Bu mənada "komik fiqurlara məxsus axmaqlıq, qorxaqlıq, tənbellik kimi xüsusiyyətlər ...lətifə, qaravəlli və digər janrlarda daha çox tərsinlik prinsipi əsasında təqdim edilir. Yəni bir çox hallarda axmaqlıq müdrikliyin, tənbellik qorçaqlığın, qorxaqlıq igirliyin dolay ifadə formasına çevrilir" (91, 13).

"Şərqdə doğan ədəbiyyat günəşi olan, Qərbin də, Şərfin də dədəsinin oğlu kimi ürək dolusu söz açdığı" (71,121) Nizami Gəncəvi də daim bədii məqsəd olaraq özünün hökmdar obrazlarını "kiçik" qəhrəmanlarla tutuşdurur, müqayisə edir. Bu müqayisədə cəmiyyətin müxtəlif sosial qütbləri kimi hakimiyyətə və hər cür təminatə malik "böyüklər"lə yalnız hakimiyyətin təminatı olan, lakin özləri təminatı qalan "kiçiklər" in yeri və mövqeyi sosial vəziyyəti aydından-aydın görünür. Nizami Gəncəvi xususi birinci poemasında – "Sirlər xəzinəsi"ndə təsvir etdiyi, dövrün "böyük" adamlarını – hökmdarlarını tərbiyələndirmək, onlara öz vəzifələrini başa salmaq üçün yaratdığı "kiçik" adam obrazlarını özlərində daşdıqları mənəvi zənginlik – saflıq, düzlük, doğruculluq, möminlik, intizamlılıq, ədalətlik və s. baxımdan mənəvi meyara çevirir. Şairin əxlaq və siyasət dərsi keçdiyi hökmdarların ədalətsizliyi üzündən bu yoxsul, dövlət idarələrində haqqı bilinməyən adi adamlar savadsız olsalar da, müdrik adamlardır. Buna görə də şair hökmdarlara bildirdi ki, "...əgər bu dünyada yetimləri, dul qadınları, məzlum və yoxsulları incidirsənsə, o dünyada bunun əvəzini alacaqsan..." (83,42). Nizami Gəncəvi özünün cəmiyyətsünaslıq görüşlərində "vilayəti səhmana salan şah rəiyyətin hökmünə riayət edər" ictimai-siyasi konsepsiyasında "kiçik" adamı hakimiyyətin mənəvi, idarəetmə və qanunların meyarı hesabı edərək mövcud ədalət və intizam anlayışını onların həyatı, tələbat və maraqları əsasında müəyyənləşdirirdi. Təsədüfi deyil ki, şairin bu məqsədlə yaratdığı Qarı ("Sultan Səncər və qarı"), Zahid ("Hökmdarla zahidin dastanı") kimi "kiçik" obrazları böyük cəsarət, hünər və qeyrətlə hökmdarlara ədalətsizlik və haqsızlıqlarına görə ittiham qurur, onlara ədalətin və haqqın

meyarını öyrədir, xalqın tələbini ifadə edirlər. Bütövlükdə mənsub olduqları toplumun, istək və arzularını öz nitqlərində cəmləşdirən bu obrazlar xalqın özü timsalında çıxış edirlər. Doğrudur, Nizami onları əsas obraz, qəhrəman kimi əsərlərinə gətirmir. Ancaq özünün cəmiyyət haqqında konsepsiyasında onlara – “kiçik” adamlara əbədi, əsas, dəyişməz bir ictimai, mə-nəvi yer verir, çox zaman özünün də demək istədiyi mətləbləri məhz onların dililə təqdim edir.

Dahi şair Nizami Gəncəvinin “insan konsepsiyasında şəxsi ləyaqət məsələsi mühüm yer tutur” (37,45). Bu baxımdan böyük insanpərvər şair Nizami Gəncəvi yaratdığı “kiçik” adamların simasında özünün insan konsepsiyası üçün əhəmiyyətli olan halallığı və zəhmətkeşliyi də təqdim edirdi. Doğrudan da, Nizami zəhmətkeş insanları göstərəkən təkcə zəhmətkeşliyi, halallığı təbliğ etmir, həm də yuxarılara əxlaq dərəsi keçir, ictimai əmək bölgüsünə də münasibət bildirirdi. Nizami Gəncəvi “maddi nemətləri yaradanlara ehtiram, məhəbbət və ədalət hissələri aşılayır” (83,12), “əxlaqi təliminin daha çox bağlı olduğu sadə adamları – şah və sultanlara, əyan və əmirlərə qarşı qoyduğu zəhmətkeş xalqın nümayəndələrini şair böyük ehtiram və məhəbbətlə təsvir edir. Öz zəhmətinin bəhrəsi ilə yaşayan əkinçi və bənnaları, sənətkar və peşəkarları şah və sultanlardan üstün tutur, hakimlərə onlar kimi pak, vicdanlı, təvazökar, haqiqətsevər olmağı tövsiyə edir” (43,16). Bundan başqa “Nizami əməyi yüksək qiymətləndirməklə əməkçilərin, zəhmət adamlarının həyatından, əməllərindən böyük məhəbbətlə danışıbmışdır. Əməkçi insan surətləri ...Nizaminin ..humanist konsepsiyasının mahiyyətini, ictimai mündəricəsini açmaqla mühüm əhəmiyyətə malikdir. Böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti olan bu obrazlar təkcə dünyanı bəzəyən, abadlaşdırən əməyin, zəhmətin övladı olaraq qalmaq, həm də yüksək mənəvi-əxlaqi məziyyətlərin daşıyıcıları kimi diqqəti cəlb edirlər” (83,47). Bu baxımdan Nizami Gəncəvi “Süleyman və əkinçi”, “Kərpicəkəsən kişinin dastanı”, “Zalım padşahla doğru danışan kişinin dastanı” kimi

hekayətlərində yaratdığı “kiçik” adamlarla bu ali insani keyfiyyətləri təqdir və təbliğ edərək insanlığın meyarına çevirir, halığa və zəhmətkeşliyə xor baxan zümrələrə nümunə göstərirdi. “Nizaminin bütün müsbət obrazlarının gücü xalq ruhunda, xalq tədbirlərində, xalq təcrübələrindədir” (139,34). “Halallıq ləyaqət meyarıdır”, bu mənada “hər xilqətin hörmət və nüfuzunu müəyyənləşdirən qarşısına qoyduğu məqsədin böyüklük dərəcəsidir”. Bu baxımdan “Nizami bəşəriyyətə nümunə ola biləcək insanları yalnız və yalnız əməkçilər, öz zəhmətinə güvənənlər, halallıq dalınca gedənlər sırasında tapır. Ümumiyyətlə, Nizaminin əsərlərində dünyada insancasına yaşayıb-yaratmağın məramnaməsi verilmişdir” (163, 9-10). Bu istiqamətdə Nizaminin “Kərpicəkəsən kişinin dastanı” mənzum hekayəsindəki Kərpicəkəsən kişi şairin ideal “kiçik” adam obrazıdır. Şairin təqdimatında o, özünün zəhmətkeşliyi və halallığı, ağılı və müdrikliyi ilə hökmdarlardan ucada dayanır. Bu mənada, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında xalq hökmdarlarına qarşı əxlaq və mənəviyyət meyarı qoyulduğu kimi, onun ayrı-ayrı nümayəndələri olan “adi, zəhmətkeş adamlar da nəcib və yüksək şəxsiyyətin ideali kimi təsvir edilirlər” (86, 295). Nizami Gəncəvinin bu ideal insan surəti dövrün hökmdarlarına üz tutub onları ədalətə dəvət edir. Kərpicəkəsən kişinin obrazı öz mənəvi zənginliyi ilə yanaşı, cəsarətli fikirləri ilə də yadda qalır. Nizami Gəncəvinin “kiçik” adam obrazları “o yerdə ki din və şəriətin qanunlarından kənar hərəkət edilmir, o yerdə ədalət də olar” konsepsiyasına uyğun olaraq (bu, Nizami Gəncəvinin son poeması olan “İsgəndərnamə” əsərində də Yəcuc-Məcuc ölkəsi haqda danışılarkən, habelə ədalətli ideal cəmiyyət” təqdim edilərkən də istifadə edilir. Bu idealın Nizami üçün bir konsepsiya olduğu müəyyənləşir) sənət və din meyarı və onun hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edirlər. Şəriət qaydaları üzrə davranan və din əxlaqına sahib olan bu insanlar həyatda olduqları kimi deyil, Nizaminin bədii konsepsiyasına uyğun, estetik ideal və məqsədinə müvafiq olaraq obrazlaşdırılır.

Am - 268795

Halbuki Nizaminin digər poemalarında – nə “Xosrov və Şirin”də, nə “Leyli və Məcnun”da, nə də “Yeddi gözəl”də belə üsyankar, ittihamçı, cəsəətli “kiçik” adam obrazlarına rast gəlirik. Əksinə, bu əsərlərində Nizami Gəncəvi insan və cəmiyyət haqqındakı düşüncələrini yeni axtarışların hesabına dərinləşdirərək “kiçik” adamları daha çox öz əqli və mənəvi zənginlikləri ilə təsvir və təqdim etmişdir. Bunun da Nizaminin “kiçik” adam obrazlarını yaradarkən daha çox fərdi təxəyyül, bədii məqsəd və niyyətindən irəli gəldiyini deməyə əsas verir.

“Yeddi gözəl” əsərindəki Çoban obrazı dövrün ən gərəkli məlumatlarına yiyələnmiş, tərbiyə almış, təlim görmüş hökmdar Bəhram şahın aciz qaldığı, düşdüüyü çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilmədiyi bir vaxtda ona lazımlı və doğru yolu göstərir, vəziyyətdən çıxış yolu ilə tanış edir. Bununla belə, vəziyyətinə görə bu cür ağıllı, müdrik bir insan heç bir sosial hüququ olan ixtiyar sahibi deyildir. Birbaşa söz deməkdə, hakimiyyətin idarə olunmasında, qərarların verilməsində onun mövqeyi yoxdur: o, sadəcə, bir çobandır. Bəhram kimi hökmdarların məsuliyyətsizliyi, eys-ışrətə aludəçiliyi, ümumiyyətlə, hər hansı səhvi ucbatından zərər çəkən, əziyyət görən bir təbəqənin nümayəndəsidir. Bu cür müqayisələrdə Nizami Gəncəvi bir sənətkar kimi xalq qanunların mənbəyi və ədalətə gedən yolun qapısı hesab edir. Xalq güc, qüvvə, birlik, yenilməzlik rəmzi kimi təqdim olunur. Bu mənada “Yeddi gözəl”də Bəhram şahın çobandan dərs alması xalq müdriqliyinə görə nümunədir. Dahi şairin əsərlərində müdrik el ağsaqqalları xalqın mənəvi atası olur” (169, 69). Ancaq malik olduqları sosial imkanlara görə isə sənətkar bunun sosial münasibətlər xətası olduğunu və buna etiraz etdiyini də gizlətmir. “Kiçik” qəhrəmanlar Nizami üçün ideallarının meyarı, məhək daşdır: cəmiyyətin real sosial vəziyyətini, insanların malik olduqları sosial nüfuzu, ixtiyar və imkanları lakmus kağızı kimi göstərən ədalət və həqiqət güzgüsü, bədii üsuldur. Humanist sənətkar həmişə ədalət və xoşbəxtlik axtara-axtara cəmiyyəti idarə edən, xalqa başçı olan

hakim insanlara elə prizmadan yanaşır ki, bu baxışda bütün pis, neqativ hallara görə öz “böyük” qəhrəmanlarını ittiham edir, ona təhdid və nəsihətlərlə yol göstərir, haqqı tanıdır. Buna görə də sənətkar xalq içərisindən tapdığı bu qəhrəmanları elə təsvir edir ki, onlarda xalqın malik olduğu bütün əlamətlər öz əksini tapır və xalqın möqeyi misalında ümumiləşə bilər. Bu insanlarda bütün yaxşı cəhətlər ümumiləşib, onlarda hər şey var: ədalət də, xeyirxahlıq da, insanlıq da, səbir də, ən əsası, hikmət də. Bu olanlarına görə “kiçik” qəhrəmanlar çox zaman müdrik adamlar olur. “Onlar (yəni “kiçik” qəhrəmanlar-R.Q.) bir qayda olaraq müsbət xasiyyətə malikdirlər” (8, 38). “İsgəndərmanə” əsərində dirilik suyu axtarmaq səfərinə çıxan İsgəndər rəiyyət-əkinçi təbəqəsinə, sadə xalq adamlarına etimadsızlıq göstərib əsgərlərindən savayı heç kəsin yola çıxmasına icazə vermir. Əslində, sənətkar tərəfindən haqqın, ədalətin, qayğısızlığın ədəbi rəmzi kimi verilən dirilik suyunu tapmağa gedən İsgəndərin özünü xalqdan ayırması, onları aşağılaması və etina göstərməməsi ağıllı bir yolla tənbeh edilir. Qaranlıq yolda nicat yolu tapa bilməyən və gerçək ölümlə qarşılaşan hökmdarı bir əsgərin gizlədilmiş valideyni xilas edir. Sanki bu üsulla sənətkar ədalətə təpik atıb ədaləti axtarmağa çıxan hökmdara dərs vermiş olur.

Ədibin “kiçik” qəhrəmanlarında xalqın rəyi, mənəviyyəti ümumiləşib. Sənətkarın meyarı xalqın meyarıdır. Xalqın meyarı isə ədalətin və həqiqətin ölçüsüdür. Buna görə də Nizami öz “böyük” qəhrəmanlarını nə qədər ədalətli və müsbət olsalar da, yenə də “kiçik” xalq qəhrəmanları ilə görüşdürür, onlara münasibəti öyrənir və “mənəvi tərəziyə” qoyur, bundan sonra nə dərəcədə müsbətə malik olduqlarını dəqiqləşdirir. “Xalqın gözü tərəzidir” prinsipi ilə bütün şah səltənətlərini və onların fəaliyyətini ölçür, idealın məhz necə olacağına istiqamətini müəyyənləşdirir. Daim sosial ədalətin hakim olduğu xoşbəxt cəmiyyət arzulayan sənətkar onu yaradıcılığında axtara-axtara

qalır və əsərlərində onun təməl prinsiplərini verir. Cəmiyyətlərin məhz yuxarıdan düzəlməyə ehtiyacı olduğu qənaətinə gəlir. Nizamının cəmiyyət və sosial həyat düşüncələrində ədalət və səadət məhz yuxarıdan – hakimyyətin içində keçməklə təmin olunacağına inam var. Onun fikrincə, xalq o zaman xoşbəxt həyat və rifaha nail olur ki, onun hakim və idarəçiləri ədalətli və elmlı, ağıllı və doğrucul olsunlar. Çox maraqlıdır ki, Nizami təbirində bu ideal həm də məhz xalqa yaxın olduqca buna nail olma fikri də təlqin edir ki, hakimyyətin mənbəyi xalqdır. Demək, hakimyyətin, idarəçilik qanunlarının da mənbəyi və meyarı xalqın ideali, onun tələbləri olmalıdır. Bu mənada da qanun şah olmalıdır, şah qanun olmalı deyil! Qanunları aşib keçən, özbaşınalıq edən məmurlara qarşı da sənətkar yeri gələndə xalqın qəzəbini, üsyanını göstərir. “Sirlər xəzinəsi”ndəki doğru danışan zahid, “Sultan Səncər və qarı” hekayəsindəki qarı xalqın qəzəb və üsyanının bədii ifadəsidir. Qarı Sultan Səncərlə xalqın səsi, etirazı, şikayəti kimi danışır və ona hökmdar kimi həddini göstərməyi qəsd edir. Xalq özbaşınalıq və qanunsuzluqlar içində boğan hökmdarlara qarşı onları gözləyən aqibəti göstərmək, xalqın münasibətini bildirmək istəyir. Bütün bu ideal düşüncə və tələblər, deməli ki, Nizamının “kiçik” qəhrəmanlarında ümumiləşib. Bu məqsədlə də, ədalətli hökmdar axtarışında olan sənətkar daim xalqın rəyini və meyarını əsas tutur, “kiçik” qəhrəmanlarla sənətə, yaradıcılığa gətirir. Ümumiyyətlə, “Nizamının əsərlərində xalq nümayəndələri olan dünyagörmüş qoca kəndlilər həmişə padşahlara zülmün dəhşətlərindən danışır, ədalətdən dərslər verir” (22,67).

Nizami Gəncəvi “kiçik” adamlarında ictimai ədalət, əməksevərlik, halallıq, xeyirxahlıq və mərhəmət, saflıq və təmizlik, mənəvi zənginlik, humanistlik və xarakter bütövlüyünü təqdim edir. Onlar hökmdarla, dövrün “böyük” insanları ilə çox-çox uzaqlarda, fərqli sosial məkanlarda olmalarına baxmayaraq doğru yol göstərən, müdriklik və aqillik nümunələri kimi

çıxış edirlər. Bədii təsvir olaraq təsadüfi olsa da, bədii məqsəd olaraq sənətkarlıq zərurətindən irəli gələrək bu “kiçik” insanlar həmişə çarəsiz, aqlını və məsuliyyətini itirmiş hökmdarlara rast gələrək onları doğru yola yönəldirlər, həqiqətə çatmaqda, ədalətə yetməkdə köməklik edir, vasitəçi olurlar.

“Yeddi gözəl” poeməsindəki Fitnə obrazı qadın olmasına baxmayaraq, mürdlik və cəsarət nümunəsi kimi çıxış edərək hirsinin, acığının təhrikilə çəki-düzənini itirən Bəhram şaha hökmdarlıq və həyat dərsi verir. Öz “kiçikliyi” ilə Bəhram şahın “böyüklüyü” arasında fərqi sosial ədalətsizlik üçün mənalandırmağa imkanı yəqən bu obraz Bəhramı öz kiçik gur ovlaması qabiliyyətini böyük hünər görüb, adi bir qadının ağır bir öküzü çiyində 40 pillə qaldırır-düşürmək kimi böyük hünərini adi qəbul etməsi hadisəsində bu fərqi ictimai mahiyyət və mənasını da açmış olur. Çobanın simasında da biz xalqın yoxsul olmasına rəğmən mənən, əqlən zəngin təbəqəsinin ictimai taleyi ilə qarşılaşırıq. Ayıq-sayıqlığını itirmiş hökmdara özü adilliyi və müdrikliyi ilə dərslər verən çoban malik olduğu zümrənin ictimai-mənəvi keyfiyyətlərini təqdim edərək Bəhramın timsalında xalqın taleyini eys-ışrətə, eşqbazlığa qurban verən böyük ictimai zümrələri malik olduqları yüksək səlahiyyət, haqq və ictimai nüfuza görə ictimai ədalətsizlikdə, haqsızlıqda günahkar elan edir və istər-istəməz qınaq nəzərlərini də ora yönəldir. Eləcə də özünə ölməzlik və peyğəmbərlik axtaran İsgəndərə qaranlıq aləmdə özünə yol tapıb çıxmaqda köməklik edən, yol göstərən nurani qoca da malik olduğu ictimai zümrənin saray hakimləri qarşısında bir heç olmalarına baxmayaraq, idarəçiliyin, müdrikliyin dirəyi, sütunu olduğunu əsaslandırır. Bu mənada Nizami Gəncəvinin bədii konsepsiyasında “kiçik” adam ictimai əmək və vəzifə bölgüsündə olan ədalətsizliyin bir nəticəsi kimi müəyyənləşir, ictimai, hüquqi baxımdan yoxsulluqları üzə çıxır. Elə burdan da görünür ki, “kiçiklik” ictimai bir məna kəsb edən hüquqi səlahiyyət itirmədir.

Klassik ədəbiyyat nümunələrində “kiçik” adam obrazları əsasən epik əsərlərdə özünə yer ala bilər. Çünki məhz bu əsərlərdə süjet olduğuna görə obrazın ictimai-psixoloji, bədii mahiyyəti, keyfiyyətləri açılmış olur. Öz sosial-psixoloji xəritəsi və bədii estetik mahiyyətinə görə “kiçik” adam obrazları başqa klassik ədəbiyyat nümunələrindən daha çox Nizami Gəncəvi ədəbi irsində problematik səviyyədə özünə yer tapır. Nizami Gəncəvi “kiçik” adamları öz ictimai, sosioloji görüşlərinə görə mənalandırır, əsaslandırır, taleyinə, yerinə, mövqeyinə nəzər salır, bədii əsaslandırma aparır. Ancaq sonrakı əsərlərdə, bədii nümunələrdə – hətta Nizami ənənələrini davam etdirən Marağalı Övhədi, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi yaradıcılığında, “Dastani-Əhməd Hərami”də, Qul Əlidə, Şah İsmayıl Xətayidə, Məhəmməd Füzulidə, Məhəmməd Əmanidə, Qövsü Təbrizidə, Fədaidə və b.-lərində ya “kiçik” adam obrazlarına rast gəlmirik, ya da “kiçik” adam obrazları daha çox bədii əsərin strukturunda, ideya-estetik konsepsiyasında ictimai bir zümrənin taleyi qismində deyil, bədii struktural olaraq kiçik epizodlarda yardımçı bir obraz, ünsür kimi çıxış edir, özünə ictimai-bədii mövqe, yer tuta bilmir. Bundan başqa əsərin bədii sıqlığı obrazın mahiyyətini ictimai-problematik mahiyyətdən kənar adı köməkçi mövqelərdə nümayiş etdirir, ona ictimai məna vermir. Bu mənada “kiçik” adamın bədii-estetik problem səviyyəsində ədəbiyyatda qoyuluşu Nizami Gəncəvidən Mirzə Fətəli Axundzadəyə qədər uzun, böyük bir ar verir. Yalnız yeni üslubun, yeni estetik səciyyənin, janrın ustası kimi Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığında köhnə bədii problem-ictimai fəal və potensial haqq sahibi insanın cəmiyyət idarəçiliyindən süni, ictimai ədalətsizliklər səbəbi ilə kənarlaşdırılması və sosial-psixoloji zədə olaraq “kiçilməsi” yeni bədii-estetik münasibətlə təqdim olunmaqla müasir ictimai məzmun və məna qazanır. İctimai problemlər içərisində özünə cəmiyyətsünəşliq və yeni cəmiyyət quruculuğu baxımından mühüm əhəmiyyət qazanır. Doğrudur, İsmayıl bəy Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət

xanım” əsərində təqdim olunan “kiçik” adamlar müəllifin maarifçilik ideallarına uyğun yeni planda təsvir və təqdim aktualığı, niyyəti qazanır. Ancaq bədii məqsəd tam qoyulmadığına, həyata keçmədiyinə, əsərin pafosuna hopmadığına görə yalnız didaktik, nəsihətçi mövqedən bir yer tuta bilirlər. Daha doğrusu, cəmiyyətin, ictimai quruculuğun bünövrəsi, əsas istiqaməti kimi bədii fəallıq qazana bilmirlər. Bu, həm də özündə maarifçilik qayələri daşıyan müəllifin dünyagörüşündə, ictimai baxışlarında cəmiyyətin, xüsusilə də, yeni cəmiyyətin quruculuğunda “kiçik” adamların yerinin, fəal qurucu təsirlərinin görünməməsi ilə bağlıdır. Buna görə də “kiçik” adamlar bu kimi əsərlərdə təsvir və təqdim olunsalar da, az-çox problemləri ilə görünsələr də, problematik səviyyədə deyil, hələ də statik, passiv mövqedə dayanırlar. Lakin Mirzə Fətəli Axundzadə ilkin maarifçilərdən tamamilə fərqli olaraq “kiçik” adamları ədəbiyyatda ictimai inkişafın mənbəyi kimi təqdim edə bildi. Onları yaxşı və pisi, acizliyi və potensial gücü, idealları və mövcud durumları ilə birlikdə əsərlərə obraz olaraq gətirdi. Mütəmmadi, ardıcıl, əsaslı olmasa da, ictimai həyatdakı yerləri, ictimai ideal olaraq görünməsi mümkün olan vəziyyətləri ilə təsvir etdi. Mirzə Fətəli Axundzadənin, əsasən, “Hekayəti-xırs quldurbasan”dan dramatik sənətə qədəm basan “kiçik” adamları-Vəlilər, Orucular “xırda”ların ədəbiyyat aləmindəki sələfləri kimi çıxış edirlər. Tənqidi realizm, yəni Mirzə Cəlil kimi sənətkarlar özü yaradıcılıqlarında məhz bu kimi obrazları ədəbiyyata qəhrəman, sənətə problem olaraq gətirirlər. Mirzə Fətəlinin Valisi, Orucu, Kərəməlisi (“Hacı Qara”) “böyüklərin” malik olduqları dəyərləri, mövcud sosial-psixoloji çatışmazlıqları və s. özlərində aydın təsvir etmək baxımından ədəbiyyata daxil olurlar, özləri isə hələ “xırda” adam problemi kimi müəyyənləşməmişlər. Çünki hələ Mirzə Fətəli yaradıcılığında da sənətin obyektiv yuxarıların, “böyüklərin” üzərinə yönəlib. Kərəməlilərin taleyini, xoşbəxtliyini və ictimai səadət idealını yaxşıya doğru dəyişmək, gerçəkləşdirmək

baxımından ədib məhz yuxarıların dəyişməsi və ədalətli hökumət, maariflənməmiş cəmiyyət və təbii yaşamaq hissələrinə malik millət yaranmasının nəticələrinə ümid bağlayır. Mirzə Cəlildə isə birbaşa Kərəməlinin özü – Novruzulilər sənət obyektivinin malına çevrilirlər. Mövcud çatışmazlıqların səbəbi, ictimai səadətə qurucusu, milli birliyin rəhni, sütunu kimi diqqətə cəlb edilirlər. Mirzə Fətəli Axundov “təqsiri “hakimlərdə” görürdü; ətalət, gerilik və durğunluqda “xırda”nın-kəndlinin rolunu, vəzifəsini, onun gizli, daxili, potensial gücünü və bu baxımdan da “günahını” isə hələ görmürdü. Bunu tənqidi realizm gördü. Kərəməlini məhz tənqidi realizm tənqid etdi..” (97, 104). Axundzadə öz yaradıcılığı çərçivəsində hələ Kərəməli kimi “kiçik”lərdən narazı deyil, onların halı və vəziyyəti ilə hələ ki razıdır, məmnundur. Bəlkədə bu, sənətkarda hələ onların fəallığına, malik ola biləcəkləri gücə inamsızlıqla bağlıdır. Çünki ədibin kütləvi obraz olaraq təqdim etdiyi Tuğ kəndliləri və saraylılar (“Aldanmış kəvakib”) hələ də zülmə alışqan, cəhalət pərvanəsi və rəiyyət psixologiyasındadırlar. Ədib sanki ictimai dəyişməlik və demokratik, məxtin, taleyin gətirməsini, dəyişməsini Məstəli şah kimi cadugünlərin sehrində görür. Kərəməli az qala hakimi inandırmağa çalışır ki, atın üstünə yükü cinlər, şeyatınlar qoyub. O hələ də şeyatınların qüdrətini insanların real gücündən üstün tutur. Kərəməlinin naçalnik ilə mükəlliməsi bizə Məhəmmədhəsən əminin divanxanadakı naçalnikə şikayətini xatırladır. Kərəməli şeyatin və şeytan üzərinə danışmış cəfəngiyyət yaratdığı kimi Məhəmmədhəsən əmi də öz həqiqi, gerçək dərdini qorxu dolu hisslərlə düzgün nitqlə anlada bilmə-

məsinə görə cəfəngiyyət yaradır. Hər ikisində isə qorxu və sədaqət ictimai cəsarət və mütiliyə etirazı boğur, yenə də ətalətin və durğunluğun ortasında qoyur. “Kəndli, zəhmətkeş xalq nümayəndəsi, xırda sənətkar hələ Axundov realizminin amanındadır: Bu realizmin güzgüsündə dövrün, cəmiyyətin durğunluğu üçün hələ yalnız hakim təbəqələrin “günahı” görünür. Demokrat-maarifçinin kəndliyə münasibətinin “tülündə” kəndli hələ Novruzəli “çıpaqlığı” ilə görünə bilmir” (97, 105). Bununla belə Mirzə Fətəli Axundzadə Vəli, Oruc, Kərəməli kimi “kiçik”ləri “kiçik” adam problemi səviyyəsində təqdim etməyə, qaldırmasa da “ilk dəfə olaraq realist ədəbiyyatımızın təsvir və təərənnüm hədəfinə çevirməyə idi, Mirzə Cəlil məhz onu ikinci addım və mərhələ kimi tənqidin hədəfinə çevirməzdi” (97, 105). Mirzə Fətəli ilk növbədə cəmiyyətdə gedən prosesləri insanın özünə təlqin etmək istəyir, onun daxilindəki ətaləti, “səbr yığınını” çıxarıb, onda despota, zülmkara qarşı mübarizə əzmi yetişdirməyə üstünlük verir. Bu məqsədlə də yazırdı: “Zülmü aradan qaldırmıq üçün əsla zalıma müraciət etmək lazım deyildir və bəlkə, əksinə, məzluma demək lazımdır ki, ey nədan, sən ki qüdrət, say və bacarıq cəhətdən zalımdan qat-qat artıqsan, bəs nə üçün zülmə qatlaşırsan. Qəflət yuxusundan oyan və zalımın atasının goruna od vur” (6, 47). Axundova görə, “çoban da, əkinçi də, əttar da nazirlərin əlində olan iqtidara malik olmalıdırlar” (6, 76). “Mirzə Fətəli haqlı olaraq bu nəticəyə gəlmişdir ki, ...despotizm hökm sürdüüyü ölkələrdə «xalq zalımların buyruq qulu, cürbəcür ağır yüklərin və təkliflərin hambalı vəziyyətində olub, azadlıq nemətindən, bərabərlik ləzzətindən” və ən adi insani hüquqlardan məhrum olmuşdur” (22, 167). Ancaq bununla belə, nə Mirzə Fətəli Axundzadə, nə də onun ənənələrini davam etdirən Zeynalabdin Mərağayi, Nəcəf bəy Vəzirov, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və b. öz yaradıcılıqlarında əsaslı surətdə «kiçik» adam problemi qoymadıqları kimi, bu kimi ictimai idealları da bədii şəkildə təsbit edə bilmədilər, daha çox publisistika və

fəlsəfi traktatlarında ifadə etdilər. Fikrimizcə, tamamilə bu fikrin üzərində qəti qərarla durmaq düzgün deyil ki, M.F.Axundzadə Kərəməlini sənətə gətirməyə idi, Mirzə Cəlilin Novruzəlisi tənqidi realist sənətdə peyda olmadı. Düşünürük ki, hələ Axundzadədən çox-çox öncə klassik ədəbiyyatımızda - Nizami Gəncəvi və digər söz ustalarının yaradıcılığında "kiçik" adamlar bir xalq nümayəndəsi olaraq sənətə gətirilmişdilər. Nizami Gəncəvinin Çobanı, Qarısı, Fitnəsi, Kərpickəsəni və b. - ləri heç də Mirzə Fətəli Axundzadənin Kərəməlisindən natamam və naqis deyillər. Onlar malik olduqları dəyərlər, xalq mənaviyyəti və ruhu ilə daha çox əzəmətli görünür, müdriklik simvoluna çevrilirlər. Bu obrazlar nə qədər sadə görünsələr də, adi təsir bağışlasalar da, avam deyillər. Bu baxımdan Nizami də "xırda" adamı problem səviyyəsinə qaldırmamışdı, amma təqdim etmiş, təsvir və tərənnüm hədəfinə çevirmişdi, Mirzə Fətəli də. Bir fərq onda idi ki, Nizami obrazlarının müdrikliyi Mirzə Fətəli Axundzadə obrazlarında avamlıqla əvəzlənir, təzahür olunur və az da olsa qınanırdı. Çünki dövr və şəraitlə əlaqədar olaraq bədii ədəbiyyatda "kiçik" adamlar ictimai qınaq hədəfinə də çevrilirlər. Hətta bu dövrün satirik nümayəndələri də azdan-çoxdan təsvir etdikləri "kiçik" adamları bəzən satirik-tənqidi planda göstərirdilər. Seyid Əzim Şirvani özünün bəzi satirik nümunələrində "kiçik" adamların avamlıq, mütillik və sədəqətinə qınaqedicə nəzərlərlə baxırdı. Kəndlinin xanını onu söyməsinə görə onun öyüncəkliyini və məmnunluğunu kəskin tənqid edirdi. Bu mənada da, bizə görə, Mirzə Cəlil kimi tənqidi realist sənətkarımızın yaradıcılıq güzgüsündə ədəbi ənənə "xırda" adamı çoxdan əks etdirməyə lüzum yeri görmüşdü. Bu, ictimai-tarixi inkişafın doğurduğu şərt idi ki, vaxtı ilə özləri müdriklik simvolu olan ədalətsizə ədalət, əxlaqsız əxlaq, mənaviyyətsiz mənaviyyət dərsi verən Çobanlar, Fitnələr artıq tənqidi realizmdə (fəal ictimai insan baxımından müdriklik dərsinə ehtiyac duyan Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb və başqaları olmuşdular. Bu baxımdan, bizcə,

Mirzə Fətəlidən öncəki ədəbi hadisələri və tənqidi realizmin sənətə gətirdiyi ədəbi problemləri, obrazları klassik ədəbi ənənələrlə əlaqədə görməmək bütövlükdə ədəbiyyatımızda ədəbi mərhələlər arasındakı ədəbi əlaqələri kəsmək demək olardı. Çünki Nizami Gəncəvinin "kiçik" adamlarını Cəlil Məmmədquluzadənin "kiçik" adamları ilə müqayisə etsək, görürük ki, Nizami Gəncəvinin də "kiçik"ləri haqq-hüquq, səlahiyyət baxımından yoxsul və ictimai nüfuzu olmayan adi adamlardırlar, Mirzə Cəlilin "kiçik"ləri də. Nizaminin "kiçik" adamları da aşağılanır, təhqir olunur, zülmə, haqsızlığa məruz qalır, cəmiyyətdə öz hüququ ilə müəyyənləşməyən bir insan təsiri bağışlayır, Mirzə Cəlilin "kiçik" adam obrazları da. Həm də Nizami Gəncəvi onları əsərlərinə baş qəhrəman etməsə də, əsərlərinin süjetində uzunmüddətli fəaliyyət göstərmişlər də, əsas fikri, müəllif ideyasını onlar daha çox ifadə etməyə kömək edirlər. Buna görə də, demək olar ki, N.Gəncəvi də "kiçik"ləri əsərlərinə gətirməklə onların ideallarını əks etdirib haqlarını müdafiə edir və tələbkarlıqla ortaya qoyur. Habelə özünün cəmiyyətsünaslıq görüşlərində onların ictimai yerini müəyyənləşdirir və bu yer uğrunda mübarizə aparır. Bu mənada da, ictimai məna kəsb edən problem, eyni zamanda bu problemi özündə ifadə edən, bədii-estetik səviyyəyə qaldıran, ehtiva edən obrazlar yaradır. Sadəcə, Nizami Gəncəvi Mirzə Cəlildən fərqli olaraq qaldırdığı problemdə haqlılığını sübuta yetirmək üçün haqlarını müdafiə və tələb etdiyi "kiçik" insanları müdrik, hikmət dolu, mənən zəngin, əxlaqlı, halal, saf, doğrucul, həmçinin cəsarət və hünərli, bir sözlə: tamammən ideal bir şəkildə, əzəmətli bir biçimdə təqdim edir, ictimai böhranlarda səmiyyətin, xüsusilə, ali hakimiyyətin onlara olan ehtiyacını, möhtaclığını iri planda göstərir. Bu mənada fikrimizi böyük Nizamişünas alim Həmid Araslinin (7) və digər alimlərin - habelə Azadə Rüstəmov (151), Rüstəm Əliyev (43), Əlyar Səfərl (155), Teymur Kərimli (94) və b. kimi alimlərin də fikirləri təsdiq edir. Bu səpkidə Həmid Aralı yazır: "Nizami ... əməkçi insan-

ların əziyyətini, öz əməkləri ilə yaşayan şərfəli insanların parlaq surətlərini yaradır”, “əməkçi insanın hüququ uğrunda mübarizə aparırdı” (7, 118-126). Professor Mir Cəlil də bu bərdə belə yazırdı: “Böyük şair rəiyyətin yalnız yaxşı yaşamasının, asayişinin təmini ilə kifayətlənmişdir. O, rəiyyətin siyasi hüquq məsələsini, dövlət işində iştirakı məsələsini də qoyur” (139, 37). Buna görə Nizaminin Qarısı canı boğazına yığılmış xalqın adından qəzəbi və üsyanı həddə sığmayan bir tərzdə hökmdarlara məhkəmə qurur. “Ədalətin ərşə çəkildiyi” bir zamanda abrı gedən bir qadın doğru olaraq “öz ismətinə uzanan əli hökmdarın ədalətinə yaxıllmış ləkə” kimi dəyərləndirirək:

Zəiflərin adəti – nazla sığınmaq sənə,

Sənin borcun – onların sığal çəkmək telinə - (163, 154) deyər, ədalət dərəsi verir. Artıq “burda əsas fəal surət xalqdır, xalqın nümayəndəsidir. ...Nizami xalq qəzəbinin intəhasızlığını, xalqın səbir kasasının aşib-daşdığını ifadə etmişdir” (155, 93-94). “Mübarizlik Nizami əsərlərinin başlıca amillərindəndir. Nizami dövlət xadimlərini... aşağı təbəqənin – muzdurların, əliqəbərli peşəkarların “birgə hümməti” ilə hədələyir” (151, 31). Bu mənada Nizami Gəncəvinin təsvir edib ədəbiyyata gətirdiyi “kiçik” adam obrazları ictimai mənə kəsb edərək ədəbiyyatda “kiçik” adam problemi kimi müəyyənləşir. Ancaq fərqli onda idi ki, Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adamları əxlaqi-mənəvi saflıq və zənginliyə malik olsalar da, yeni, dəyişmiş ictimai-mənəvi mühitdə dövrün tələbləri ilə müqayisədə Nizaminin “xırda” adamlarından fərqli olaraq dövrə uyğun olmayan, tragikomik, ictimai inkişafın rədd etdiyi, özləri daha çox məsləhət-məşvərətə ehtiyacı olan adamlar kimi görünürlər. Ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə olaraq “kiçik” adamı Cəlil Məmmədquluzadə yazıçı fikrinin daşıyıcısı olan əsas qəhrəman kimi gətirmiş və problematik səviyyədə ifadə etmişdir. Özü qədərki ədəbi ənənələri kökündən dəyişən görkəmli ədib, böyük realist yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə “kiçik” adamı epizodik obrazlar orbitindən çıxarıb, bədii ədəbiyyatın böyük qəhrə-

manı səviyyəsinə yüksəltmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı ilə “kiçik” adamın təmsalında geniş mənada xalq ədəbiyyata gətirilmişdir. Ancaq bununla belə bu heç də Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbiyyatımızdakı bir-birindən fərqli iki metodun və yaradıcılıq üslubunun arasında bir körpü, transformator rolunu oynadığını danmaq demək deyil. Doğurdan da, Cəlil Məmmədquluzadə və onun tənqidi realist yaradıcılığının meydana gəlməsində, habelə onun yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan “kiçik” adamların qəhrəman olaraq sənətə gətirilməsində Mirzə Fətəli Axundzadənin və onun ədəbi irsinin müəyyən təsiredici rolu var idi. Necə ki ədib özü Mirzə Fətəli Axundzadənin haqqında bəhs edərkən bunu kifayət qədər hiss etdirir. Məşhur “dramnavisi” xatırlayan ədibimiz “müsəlman aləmindəki qara pərdəni qaldırmağa cəsarət edən qoca dahi” haqqında yazırdı ki, “qara pərdə dalından dünyanın işığına” qadınları çıxarmaqla “döxi insanlıq hüququndan agah olan bu qadınlar şəriətin çomağını alıb həmişəlik tullasınlar” (114, 274).

Beləliklə:

- Klassik ədəbiyyatımızda Nizami Gəncəvidən başlamış ta Mirzə Fətəli Axundzadəyə qədər bədii sənətdə “kiçik” adam obrazları özlərinə müəyyən yer tapmışdır.

- Klassik ədiblər “kiçik” adamları sənətə gətirsələr də, “xırda” adamı bədii problem səviyyəsində təqdim etməmişlər.

- Klassik ədəbiyyatda - istər Nizami Gəncəvi və digərlərinin, istərsə də maarifçi-realist Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığında özünə yer tapan “kiçik” adam obrazları ədəbi ənənə olaraq Mirzə Cəlil kimi tənqidi realist sənətkarımızın yaradıcılığında “kiçik” adam obrazlarının yer almasına və “kiçik” adam probleminin qoyuluşuna bədii-estetik zəmin olmuşdur.

1.2. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında "kiçik" adam probleminin qoyuluşu

Həmişə ədəbiyyatda sənətkarın yaradıcılıq qüdrəti onun humanizm və başqarı dəyərlərə söykənən, milli və xalqı zəmində öz varlığını tapan bədii-estetik ideali ilə ölçülür. Hələ Nizami Gəncəvidən bəri xalq nümayəndələrinin- "kiçik" adamların xalqı bütövlükdə təmsil edən obraz kimi bədii ədəbiyyata gətirilməsi ənənəsi ədəbiyyatımızın sonrakı mərhələlərində də fərqli şəkildə davam etdirilmişdir. Bu ənənənin davamı kimi görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) alicənab və müsbət obrazları "muqəddəs ədəbiyyat Kəbəsinə" öz "balaca" adamlarının pəncəli çarıqları ilə girir (36, 35). "Məhz Mirzə Cəlilin yaradıcılığı sayəsində Novruzəli, Məhəmmədhasən əmi, Zeynəb, Usta Zeynal, Kəblə Qasımlı kimi "kiçik" adamlar böyük ədəbiyyatın qəhrəmanlarına çevrilmişlər" (63, 6). Professor Keyrulla Məmmədov da haqlı olaraq yazır ki, Cəlil Məmmədquluzadə və başqalarının "bədii yaradıcılıq aləminə gəlişi ilə milli Azərbaycan nəsr kitablarından və xalq ədəbiyyatından gələn süjetlərin inhisarından qurtarıb, müasir real həyata daha da yaxınlaşır, ictimai ziddiyyətlər, kapitalizmin yaratdığı təzadlar, kənd və şəhər həyatı nəsrin başlıca mövzusunə çevrilir, "kiçik" adamlar, aşağı təbəqənin nümayəndələri yeni nəsr əsərlərinin qəhrəmanı olur" (126, 191).

"Kiçik" adamlar C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında zamanın tələbi və çağırışı ilə sənətə gəlir. İndi Mirzə Cəlil hər cür sosial münasibətlər baxımından yoxsul olan cəmiyyətin potensial "enerji mərkəzləri" kimi "kiçik" adamları gülüşün "elektrik implusları" ilə oyatmağa və hərəkətə gətirməyə çalışır. Cəmiyyətdə zorakı mühit və istismarçı hakimiyət üzündən öz psixososial varlığını, ixtiyarını, nüfuzunu itirən fərdləri daxilədən və şüurundan oyatmaq, inkişafın "müqəddəsindən" qaldırıb hərəkətə gətirmək zəruriyyətini ortaya qoyurdu. Bu "xırda"lar zamanın inkişafının, ictimai mühitin və sosial münasibətlərin etalonu, ölçü meyarı idi. Çünki "kiçik" insanlar xarakterik, tipik bir qəhrəman olmaqla zamanın və məmləkətinin, ictimai, sosial mühitin bütün ruhunu özündə daha müqəmməlliklə ifadə edir. Mirzə Cəlilin ədəbiyyata gətirdiyi "kiçik" adam "qıfılı və açarı, əslində, rəmzi mənada cəmiyyətin ciddi təmirə ehtiyacı olduğundan xəbər verirdi" (28, 26).

Mirzə Cəlil yaradıcılığında "kiçik" adamlar hərtərəfli təcəssüm olunur, onun bütün keyfiyyətləri öz əksini tapır. Görkəmli təhqidi realist ədib Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında "kiçik" adamlar xalqı özlərində ümumiləşdirdiklərinə görədir ki, "xalqın taleyi – insanın taleyi" problemini ortaya qoyur. Mirzə Cəlil onların hər birinə xalq kimi baxır. "Kiçik" adamlarda xalqın keçmişi, indisi və gələcəyi - bir sözlə, xalqın taleyi öz əksini tapır. Ona görə ki, hər bir Məhəmmədhasən əmi, Novruzəli, Usta Zeynal, Məmmədəli, Kəblə Qasımlı, Kəblə Əzizim və b. kimi fərdlər özündə bu xalqın malik olduğu əxlaqi-mənəvi sərvətləri, sosial stereotipləri toplayan bir "xəzinə"dirlər. Bu adamların hər biri bu ictimai mühitin gedişinin yekunu, nəticəsidir. Bu fərdlərin hər birinin daxilində xalqın «müqəddəs vuran» potensialı, gələcəyi, perspektivləri, müqəddəratı yaşayır. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadə "cəmiyyətin mütləq əksəriyyətini təşkil edən aşağıların, "kiçik" adamın ideoloqu idi. "Kiçik" adam isə haqları tapdanmış, əsarətdə yaşamağa məcbur edilmiş xalq demək idi" (63, 6). Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında "kiçik" adamlar akademik İsa Həbibbəylinin də fikirlərinə istinad etsək, bir tərəfdən məhz "xalqın böyük əksəriyyəti olan aşağı kütlələrdir", digər tərəfdən də "əsarətdə yaşamağa məcbur edilmiş, haqqı tapdanan və haqqından müəyyən səbəblərlə bağlı məhrum olan", ictimai əmək və hüquq bölgüsündə ədalətsizcəsinə məhrumiyətlərə məhkum olunmuş insanlar idilər. Bu baxımdan da Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında bədii əksini tapan "kiçik" adam, yəni Məhəmmədhasən əmi, Zeynəb ana, İzzət ("Danabaş kəndinin əhvalatları"), Usta Zeynal, Qurban ("Usta Zeynal"),

Məhəmmədəli, Pərinisə, Məşədi Molla Həsən ("İranda hürriyət"), Novruzəli ("Poçt qutusu"), Kəblə Qasım ("Qurbanəli bəy"), Kəblə Əzim ("Saqqallı uşaq"), Qənbər, Qurban, Zaman, hambal və aclar ("Anamın kitabı"), Kərbəlayı Mirzalı, Hümmətəli, Məşədi Ağakəşi, Qasım kişi, Kərbəlayı Heydər, Nuru, Şaban nənə və başqa kütləvi surətdə təsvir olunan Danabaş kəndliləri ("Danabaş kəndinin müəllimi"), Qasım əmi ("Pirverdinin xoruzu"), Sarı ("Sarı"), Cəfəralı ("Lənət"), Sadıq kişi və Dəllək Usta Hüseyn ("Dəllək"), Xalıqverdi və Fatma xala ("Fatma xala") kimi obrazlar bütün həyatı, məişəti, məşğuliyyət və düşüncələri, mənəvi aləmi, problemləri və s. ilə xalq demək idilər, xalqı təmsil edirdilər. Buna görə də Mirzə Cəlil "kiçik" adamları və onların həyatını özündə əks etdirən elə əsərlər yazdı ki, onu oxuyan hər bir adam göz yaşlarına boğulmuş gülüşlərlə oxusun və oxuya-oxuya da gülsün, "fikir eləsin". Mirzə Cəlil yaratdığı əsərləri və sırf yerli tipik obrazlarını, ədəbi əhvalatlarını, habelə xalqı və onun yaşayış və həyat tərzini ümumiləşdirdiyi "kiçik" adam obrazlarını öz dövründən, "mövzusunun və ölməz tiplərini bu mühitdən almaqla" (148, 91) milli ədəbiyyatımızı yaratmışdır. Ədəbiyyatşünaslıqda Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında həyatı və taleyini əks etdirdiyi "kiçik" adamları, ümumiyyətlə, "kiçik" adamlara olan marağını ədibin xalqçılıq görüşləri ilə bağlı hesab edirlər: "O özü həmişə xalq içində yaşamış, xalqın sevinc və kədəri ilə, xalqın adət və ənənələri ilə böyümüşdür. Onun ən böyük müəllimi xalq idi. Həm mübarizə qüvvəsini, həm də ilhamını burdan alırdı. Ona görə də xalqçılıq onun əsərlərinin həm məzmunu və həm də şəklinin başlıca xüsusiyyətidir" (140, 27). Ancaq bizim fikrimizcə, xalqçılıq Əziz Mirəhmədovun söylədiyi kimi, Cəlil Məmmədquluzadənin həmin dövrdəki ictimai hərəkətlə bağlılığı ilə deyil, daha çox onun ideallarının məzmunu ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, böyük Mirzə Cəlilin yaradıcılığında bədii-estetik məsələlərdən bəhs edən alimlərin çoxu "kiçik" adamı xalq probleminin ehtivasi

olaraq gördükləri kimi, bu problemin də nüvəsində kəndli probleminin dayandığını söyləmişlər. Cəlil Məmmədquluzadə haqqında ilk monoqrafik tədqiqat əsəri yazan Əli Nazim də: "80-90-cı illər ədəbiyyatında geniş xalq kütlələrinin interesi, vəziyyəti, ...həyatı ilə yeganə məşğul olan, ...kəndli demokratiyasını irəli sürən yeganə ədib Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur ki, ...şüurlu olaraq əməkçi xalqın cəbhəsini tutmuşdur"-deyə yazırdı (36, 33). "Cəlil Məmmədquluzadənin ...bütün əsərlərində... mərkəzi məsələ kəndli məhkumluğu, ...qaranlıq, ümitsiz, zavallı və mövhumat ağırlığı altındakı ağır vəziyyətidir. ...Cəlil Məmmədquluzadəni maraqlandıran əsas problem kəndli və kənd problemidir. ...Ədəbiyyatımız tarixində ilk dəfə öz bədii ifadəsini tapan bu kəndli məsələsi Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən kəndli demokratiyası nöqtəyi-nəzərindən göstərilmişdir" (36, 34). Cəlil Məmmədquluzadənin dünyagörüşü və ideyalarında xalqçılıq görüşlərini tədqiq edən böyük alim Əziz Mirəhmədovun yazdığı kimi "şəhər və kəndin sadə, əməkçi adamları ilə yaxınlıq, onlar ilə çiyin-çiyinə işləmək, duz-çörək bölmək, kədər və sevinclərinə şərik olmaq, zülm və əsarətin, gerilik və avamlığın acısını onlarla birlikdə dadmaq" (140, 113) ədibin əsərlərində "ədəbiyat tariximizdə ilk dəfə öz bədii ifadəsini tapan kəndli və kənd problemini, həm də bu problemin kəndli demokratiyası baxımından işləndiyini" (140, 48) şərtləndirməsinə imkan vermişdir. İlk mirzəcəlişünas alimlərdən biri kimi Mirzə İbrahimov da göstərirdi ki, "onun yazıları üçün xarakterik cəhət kənd və kəndli məsələsinin xüsusi şəkildə qoyuluşudur. O, ilk addımdan başlayaraq, ədəbiyyata tamamilə yeni notlar, yeni ruh gətirir, feodal kəndini diqqətlə gözdən keçirir, hər təbəqənin həyatını, şüurunu, adətlərini öyrənir. ...O, kəndi müəyyən ehtirasla öyrənirdi. Yoxsul, əməkçi əhaliyə, əzilən kəndli kütlələrinə, hüquqsuzlara olan böyük məhəbbət bu öyrənmənin əsasında dururdu. Təmiz insani məhəbbət və vətənpərvərliklə döyünən ürəyində əməkçi insanın dözülməz vəziyyətinə qarşı şiddətli bir üsyan da coşurdu" (88, 53). Bizim fikri-

mizcə, görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə isə burda deyilənlər də daxil olmaqla kəndli məsələsi ilə – xalq həyatının müxtəlif sahələri və təbəqələrindən gətirdiyi “kiçik” adam obrazları ilə xalqın bütöv həyatını canlandırmışdır. Düzdür, “Mirzə Cəlil “xalq” dedikdə birinci növbədə Azərbaycan kəndliliyini nəzərdə tutur” (97, 158). Professor Mir Cəlalin sözlərilə desək, Cəlil Məmmədquluzadə “kəndlilin o vaxta qədər açılmayan qapısını taybatay açıb onun dolanışıqına, məişət şəraitinə, əməyinə, qonum-qonşu və ətraf mühitlə onun əlaqəsinə diqqət yetirir. ... “Baxın, kəndli güzəranı belədir!” (137, 251) deməklə kifayətlənməyib, həm də kəndlilin hər cür yoxsulluğunun ictimai-mənəvi səbəblərini araşdırır, ortaya qoyur. Bundan başqa, böyük ideoloq Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbiyyatımızda mühüm xidmətlərindən biri də bu idi ki, o, təkcə “kəndli” obrazları və problemi ilə xalq problemini birləşdirmir, həm də artıq kütləvi xalq obrazından ayrı-ayrı fərdləri, ayrıcaları ayıraraq, fərdiləşdirərək, bütün sinif, zümrə və təbəqələri ilə birgə xalq obrazını tamamlayaraq təqdim edir. Böyük realist ədib Novruzəli (“Poçt qutusu”), Kəblə Qasımlı (“Qurbanəli bəy”), Kəblə Əzim (“Saqqallı uşaq”), Kərbəlayı Məmmədəli (“İranda hürriyyət”), Usta Zeynal, Qurban (“Usta Zeynal”), Qurban, Zaman, Qənbər (“Anamın kitabı”), Məşədi Ağakəşi, Kərbəlayı Mirzalı, Hümətəli və b. (“Danabaş kəndinin müəllimi”), Qasımlı əmi (“Pirverdinin xoruzu”), Sadıq kişi və Usta Hüseyn (“Dəllək”), hətta Kəblə Məmmədhusəyn (“Quzu”) kimi “kiçik” adamlarla kəndli və zaman problemini canlandırmışdır. Böyük ədib, beləliklə, “seçilmiş, fəvqəladə şəxsiyyətləri deyil, adi, həqiqi, kütləvi adamları, başqa sözlə desək, “kiçik” adamları bədii ədəbiyyata gətirmiş” (138, 48), mükəmməlliklə bütöv bir xalq həyatını işıqlandırmışdır. Bu baxımdan, bizim fikrimizcə, görkəmli ədib “xalq” dedikdə təkcə “Azərbaycan kəndliliyini” (97, 158) deyil, həm də Azərbaycan suvaqçısını, baqqallığını, müəllimliyini və sairini, bir sözlə həm də fəhlə, şəhərli məsələsini də nəzərdə tutmuş, “kiçik” adamları da təkcə kəndli tipindən

deyil, məşğuliyyət, sənət və peşəcə bir-birindən fərqli insanlar arasından seçmiş və bütöv bir xalq həyatını təqdim etmişdir. Bu mənada “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsəri də bilavasitə kəndli problemini ehtiva etmir. Çünki ədibin təsvir etdiyi və məlumatında yer tapdığı kimi heç də Məhəmmədhusən əmiyə sadəcə kəndli demək olmaz. Məhəmmədhusən əmi ancaq kənddə yaşaması ilə bərabər kəndlidir, sosial statusu və məşğuliyyətinə görə heç də kəndli deyil. “Bir müddət İrəvan tərəflərində qütbətlik çəkən”, sonra “üç-dörd eşşək alıb çarvadarlıq edən”, “axırəl-əmr gəlib tövləsini ortadan yarıya bölən... bura bir-iki pud undan, buğdadan, tut qurusundan, iydədən düzüb sövdəyə başlayan” (111, 46-47) Məhəmmədhusən əmi, görün-düyü kimi, kiçik sövdəgər-baqqaldır. Öz sosial-iqtisadi imkanlarını və kənd içində əri Kərbəlayı Heydərin və qayınatası Kərbəlayı İsmayılın hörmət və nüfuzuna görə (111, 68) Zeynəb arvada da yalnız kəndli kimi baxmaq düzgün olmaz. Bundan başqa, Usta Zeynal və Qurban (“Usta Zeynal”), Məhəmmədəli və Məşədi Molla Həsən (“İranda hürriyyət”) və b. şəhərli-fəhlə problemini ehtiva edən obrazlardırlar. Bu obrazlar – “kiçik” adamlar XIX əsrin sonlarında əsasən kəndli ölkəsi olan Azərbaycanda cəmiyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini öz-özündə cəmləşdirirlər. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün “xırda” adam problemi bədii-estetik cəhətdən təkcə kəndli problemini və kəndli obrazlarını əhatə etmir. Çünki böyük ədib üçün bütün yaradıcılıq qəsdı “Azərbaycan üzərinə idi”sə, göstərdiyi, təqdim etdiyi həyat və gerçəklik də “Molla Nəsrəddinin köhnə dostları olan”, hüquqlarından və insanca azadlıqdan məhrum edilmiş bütün zəhmətkeş insanlar idi. Bu baxımdan “kiçik” adam problemi və obrazları xalqın yoxsul, hüquqsuz, sosial imkanları olmayan bütün təbəqələrini əhatə edir.

Bəzi ədəbiyyatşünaslıq mənbələrində böyük realist ədibin bir qism obrazları - Kərbəlayı Rza (“İranda hürriyyət”), Məşədi Rəhim (“Baqqal Məşədi Rəhim”), Hacı Rəsul (“Usta

Zeynal”), Məşədi Məmmədəli və Qəssab Şamil (“Qəssab”) və b. kimi surətlər bəzən “kiçik” adamların sırasında təqdim olunurlar (62, 346-347). Bizim fikrimizcə, “kiçik” adam şərti ədəbi bir ad olaraq daha çox ictimai problemdir və bədii-estetik mahiyyət kəsb edir. Xüsusilə, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam obrazı və problemi ictimai məzmunundan doğaraq yaranan, özündə sosial problemləri ehtiva edən bədii-estetik bir məsələdir. Bizə elə gəlir ki, Cəlil Məmmədquluzadə irsində “kiçik” adam ictimai münasibətlərin məzmunundan doğan bir problemdir. Buna görə də Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adamı təhlil edərkən problemə bədii əsərin özündən, əsərdə qoyulan problemdən və hadisələrin təbii məntiqindən baxmaq lazımdır. Mirzə Cəlil “realist nəsrin tam yeni qəhrəmanını yaradır, onu müasir ictimai əlaqə və münasibətlərin konkret mühitində təsvir edir” (97, 175) - deyərək bəhs edən görkəmli alim professor Yaşar Qarayev də məhz “kiçik” adamın meyarı kimi ictimai münasibətləri əsas alır. Fikrimizcə, yalnız bu ortamda “kiçik” adam problemi özünün doğru məzmununu əks etdirərək ictimai mahiyyəti, problemləri ehtiva edir. Məsələn, görkəmli ədibin ürək yangısı ilə təsvir etdiyi Məhəmməd Həsən əmi və Zeynəb ana surətləri (“Danabaş kəndinin əhvalatları”) ruhani hakimiyyət, mütləqiyyət idarə üsulu və ictimai stereotiplər kimi sosial təsisatlar arasında, Novruzəli (“Poçt qutusu”) divanxana, poçt qutusu, poçt məmuru və yerli bəy mühitində, Usta Zeynal və Qurban (“Usta Zeynal”) erməni Muğdusi Akop, “rusetdəki oğlunun vətənə gəlməsi”, erməni-müsləman davası, Usta Zeynalın özünün ortaya atdığı padşah və uçmuş səqfin düzəldilməsi kimi məsələlər sırasında, Kərbələyi Məhəmmədəli, Pərinisə və Məşədi Molla Həsən məktub, hüriyyət payı tələb etmək və hüriyyət məsələsini araşdırmaq dairəsində və s. təqdim olunurlar. Beləliklə, belə bir bədii hərəkət əsərə də, qoyulan problemə də ictimai məzmun verir, təqdim olunan obrazlar da ictimai mənsubiyyət və bədii-estetik baxımdan “kiçik” adam kimi

məzmun və ad qazanırlar. Bu baxımdan professor Yaşar Qarayev Novruzəlinin simasında Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adamına “əsrə əlaqə və təzad baxımından daxili bir nəzər salınmanı”, “bir həməsr, vətəndaş kimi onun malik olduğu məəni çəkiyə, ictimai vəznə qiymət verilməsini”, “mövcud ictimai münasibətlər şəraitində çoxdan “çəkisizlik şəraitində” yaşamasına” diqqət çəkildiyini bədii-estetik meyar, ədəbiyyatşünaslıq münasibəti kimi müəyyənləşdirir (97,176). Ancaq “Qəssab”, “Molla Fəzləli”, “Baqqal Məşədi Rəhim”, “Rus qızı”, “Konsulun arvadı”, “Nigarançılıq” və b. əsərlərdə təsvir olunan obrazları ictimai mənsubiyyəti və bədii-estetik məzmununu görə “kiçik” adam hesab etmək mümkün olmur. Çünki əsərdəki bədii hərəkət və təsvir olunan problem özü bu məsələni doğrultur, bir az da dəqiq desək, bədii maraq səviyyəsinə qaldırır. Belə demək mümkünsə, obraz yox, problem özü əhəmiyyət daşıyır və maraq doğurur. Digər tərəfdən “kiçik” adamı ictimai problem olaraq ehtiva edən meyarlara, ona bədii-estetik məzmun verən “böyük” tərəflərə, onların təsvirinə ehtiyac duyulur. Bundan başqa, Molla Fəzləli, Qəssab Şamil (“Qəssab”), Məşədi Rəhim (“Baqqal Məşədi Rəhim”), Məşədi Qulamhüseyn (“Rus qızı”), Məşədi Məmmədbağır, Mirzə Rza, Həsən bəy Gəncəli, Məşədi Qulamhüseyn, Mirzə Məhəmmədqulu, Məşədi Heydər (“Nigarançılıq”) kimi obrazlar artıq molla, müəllim, baqqal, qəssab olmaq etibarilə kapitalizmin inkişaf tapdığı başqa bir ictimai mərhələdə, yeni problemlər, xüsusilə, milli-ictimai məsələlər aktual olan bir ortamda təsvir olunurlar və bədii əsərin özündən də görüldüyü kimi, heç də “kiçik” adam təsiri bağışlamırlar. Bu mənada həm də “kiçik” adam bədii-estetik problemi ictimai stereotip səviyyəsində olan bir problem kimi müəyyənləşir. Adıçəkilən obrazlar isə Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında orta təbəqə nümayəndəsi kimi özünə yer tapır, hər halda ictimai-iqtisadi münasibətlərin dəyişib kapitalizmin inkişaf etməkdə, təbəqələri müəyyənləşdirməkdə olan bir dövrdə öz yaşayış səviyyəsi, pulun sahib etdiyi iqtisadi güc və ictimai

mövqə, nüfuz ilə orta təbəqə nümayəndəsi kimi təsir bağışlamaqla "kiçik" adam statusuna malik olması fərqli yozum, izah tələb edir. Çünki fikrimizcə, onlar yaşayış şəraiti, haqq və hüquq, sosial nüfuzu və mövqeyi, düşüncə, əxlaq, mənəviyyat və idealları baxımından tamamilə olmasa da, qismən xalqdan qopmuş, xalqın əksəriyyət hissəsi ilə eyni hüquq və statusa malik olmayan fərqli təbəqə adamlarıdır. Onlar məşğuliyyət, peşə, sənət və hətta bir qədər də yazı-pozu vərdişlərinə sahib, yəni müəyyən dərəcədə savadlı olmalarına görə də fərqlilik kəsb edirlər. Öz həyat şəraiti və ictimai problemləri ilə sadə xalq adamının – "kiçik" adamın həyatını tam olaraq təmsil və ehtiva etmirlər. Onlar da başqa bir baxış müstəvisindən başqa adamlarla münasibətdə digər bir təbəqənin "kiçik" adamlarıdır. Ya həmin sosial təbəqənin kiçik dairəsini təmsil edirlər, bu mühtdəki düşüncənin kiçikliyinə, darlığının daşıyıcısıdır, ya da mənsub olduqları mikro-mühtin cəmiyyətin inkişafındakı yerini, az da olsa, təsirini əks etdirirlər. Bizim fikrimizcə, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında kəndli anlayışı tək-cə obrazın kənd təsərrüfatçılığı peşəsinə sahibliyini ifadə etmir. Necə ki artıq qeyd edildiyi kimi, Cəlil Məmmədquluzadənin böyük ustalıqla yaratdığı "kiçik" adam obrazları tək-cə "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərini əhatə etmir, bu sərhədləri aşaraq, demək olar, sənətkarın bir çox yaradıcılıq nümunələrini əhatə dairəsinə almış olur. Başqa sözlə, böyük ustalıqla yaradılmış Məhəmmədhasən əmi, Usta Zeynal, Qurban, Kərbəlayı Məhəmmədəli, Məşədi Molla Həsən və başqaları peşə və sənətcə kəndli həyatını deyil, baqqal, suvaqçı, fəhlə, müəllim və s. həyatını ümumiləşdirirlər. Bu baxımdan bu anlayışın altında daha çox sosial stereotip olaraq kəndli, rəiyyət anlayışı öz əksini tapır. Bu anlayışın daxilində tək-cə sosial, hüquqi bir mahiyyət öz əksini tapmır, həm də dünyanın get-gəlindən, ictimai mühtin dəyişikliklərindən geridə qalmış bir insanın psixologiyası, mənəvi dünyası, əxlaqı, mənəviyyatı, düşüncəsi, davranış motivləri və fəaliyyət üsulları öz əksini tapır. Bu baxım-

dan, düşünürük ki, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında əks etdirilən "kiçik" adam obrazları özünəməxsus saf, ümum-kütləvi xalq qadət-ənənələri ilə hərəkət edən, təmiz, sabitqədəm əxlaqa sahib, yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərdə hüququndan məhrum edilmiş, yoxsul, texniki yeniliklərdən xəbərsiz, köhnə dəyərlərlə və köhnə üsullarla yaşayan insanları ehtiva edirlər. Danışıq dilində də özünə özünəməxsus yer tutan "kəndli" ifadəsi daha çox geridəqalmışlıq, köhnəlik, müasirlikdən, dəyişikliklərdən xəbərsiz, sadəlik, adilik, saflıq məzmunu kəsb edən başqasına münasibət forması və ictimai stereotip kimi müəyyənləşir. "Kiçik" adam problemi və bədii-estetik anlayışı böyük ədibin yaradıcılığının özündən doğur, Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərinin özü müəyyənləşdirir. "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərində ustad sənətkarın Xudayar bəyə münasibətdə işlətdiyi ifadə tərzində bu anlayışın meydana gəlməsinə ən mükəmməl bədii zəmindir: "...döngədən bir şəxs çıxıb, yeyin yeriyib kəndlilərin yanına gəlib, salam verib üzünü tutdu Məhəmmədhasən əmiyə: - Məhəmmədhasən əmi, tez oğlanı göndər pəyədən eşşəyi çıxarsın, minəcəyəm şəhərə, nəçərnək istiyibdir. Kəndlilər cəld ayağa durub salamı rədd elədilər.

- Baş üstə, baş üstə, qurbandır sənə eşşək. Bu saat gedim özüm çıxardım gətirim.

Bu cavabı verib Məhəmmədhasən əmi əlüstü girdi həyəte.

Məhəmmədhasən əmi eşşəyi gətirməkdə olsun, görək pəs bu şəxs kimdi və nəçidi.

Bunu bilmək asandı ki, bu şəxs xırda adam deyil. Əvvələn, ondan ötrü, kəndlilər söhbətin şirin məqamında bunu görcək durdular ayağa, hələ bəlkə baş da yendirdilər. İkincisi də, məlumdur ki, indi Məhəmmədhasən əminin gözünün işığı tək bircə eşşəyidir, çünki bu eşşəyi ondan ötrü alıbdı ki, minib getsin Kərbəlaya. ...Pəs belə güman eləmək lazımdı ki, Məhəmmədhasən əmi eşşəyi heç kəsə verməzdi ki, bir yana aparıb heyvanı yorsunlar. Amma bu şəxs istəyən kimi Məhəmmədhasən dəsti getdi eşşəyi çıxardıb gətirsin. ...Bəli, xırda adam deyil bu

eşşəyi istəyən şəxs. Bu, Danabaş kəndinin katdası Xudayar bəydi” (111, 50). Bu təsvir və izah “böyük” adam anlayışını meydana gətirdiyi, onun məzmun və mahiyyətini müəyyənləşdirdiyi, şərh etdiyi kimi, Məhəmməd həsən əminin, Xudayarın ayağına duran kəndlilərin simasında “kiçik” adam anlayışını da meydana gətirir, onun ictimai məzmunu və şərhini də təsbit edir. Ədibin habelə “Danabaş kəndinin məktəbi” povesti və “Danabaş kəndinin müəllimi” pyesindəki məmurların simasında “böyük-böyük adamlar” (111, 215; 482) ifadəsi də bu anlayışın davamı olaraq bütün yaradıcılığında ardıcıl və davamlı şəkildə özünə bədii yer tutan “kiçik” adam bədii-estetik anlayışının və probleminin mahiyyət və məzmununu aydınlaşdırır. Bu baxımdan “Zənciri-müqəddəs” adlı felyetonunda da görkəmli realist ədib: “Çünkü mən özüm camaat içində dolanan adamam, çünki mən knyaz, xan deyiləm, çünki mən həm kəndli və həm də rəiyyətəm...” (113, 19) - deyər, “kiçik” adamın dəqiq statusunu təyin etmiş, müəyyənləşdirmişdir. Ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adamı o adamdır ki, ədibin öz sözlərilə desək, “camaat içində dolanan, knyaz, xan olmayan, həm kəndli və həm də rəiyyət olan” (113, 19), “on minlərcə gümrah, güclü, elə bir poladdan tökülmüş adamlar”dırlar ki, “yük heyvanları, hüquqsuz qullar kimi hey işləyirlər, amma nə dövlətlənirlər, nə də xoşbəxt olurlar. Zavallı insanlar, zəhmət və əsarət övladları!... Min illər boyu özgələrinin xoşbəxtliyi, bir ovuc adamın xoşbəxtliyi üçün müsibət çəkmiş və qırılmış” (117, 129) əzabkeş, müsibətli, zavallı, haqqı bilinməyən, dövlətin, hüququn yadından çıxmış, unudulmuş, taleyi heç kəsi düşündürməyən, narahat etməyən, yaşayışı, həyatı, hətta haqqı bir tükəndən asılı olan insanlardırlar. Buna görə də dahi ədib Cəlil Məmmədquluzadənin kəndli mühitindən aldığı “kiçik” adamlar üstünlük təşkil etsə də, ədibin şəhər əhli içərisindən seçdiyi “kiçik” adamlar da mövcuddur. Bu mənada böyük yazıcının ustalıqla yaratdığı Usta Zeynal və Qurban (“Usta Zeynal”) kimi “kiçik” adam obrazları Azərbaycan sənətkarlığını özündə

ehtiva edən şəhərli-suvaqqının, Kərbəlayı Məhəmmədəli şəhərli-fəhlənin, Məşədi Molla Həsən (“İranda hürriyyət”) şəhərli-müəllimin və s. həyatını təcəssüm etdirir.

“Kiçik (adi, xırda)” adam cəmiyyətin müəyyən ictimai-tarixi inkişaf mərhələsində insanın (fərdin) sosial-hüquqi və əxlaqi-mənəvi stereotiplər çərçivəsində aldığı bir statusdur. Cəmiyyətin hərtərəfli varlıq və inkişafında özünəməxsus iş-tirakçılıq hüququ olan insanın bu hüquqlardan hər hansı səbəblərdən məhrum olması “xırdalıq” statusu kəsb edir. Hər hansı bir ictimai – tarixi şəraitdə insan öz psixososial varlığını təsdiq edə bilmir. Beləliklə də, bu cür insanlar cəmiyyətin inkişaf və fəaliyyətindən kənarda qalırlar. Belə demək mümkünsə, “kiçik” adamın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi şərait “çəkisizlik” mahiyyəti kəsb edir, onun özü bu şəraitdə “sıfır” olur. Mirzə Cəlil yaradıcılığının da, demək olar ki, əsas demokratizmini, ideya-bədii mündəricəsini, ideya-estetik təsir gücünü “xırdaların” həyatı, taleyi və müqəddəratı təşkil edir. Belə ki, görkəmli realist ədib Cəlil Məmmədquluzadənin dərin sənətkarlıqla təsvir etdiyi Məhəmməd həsən əmi, Novruzəli, Kəblə Qasım və başqaları bir tərəfdən öz haqlarını bilməmək səbəbilə, digər tərəfdən qəddar, mənəpəpəst yerli məmurların özbaşınalığı, o cümlədən feodal-asılı münasibətlərin sərt qanunları çərçivəsində mənən zəngin, mükəmməl insanlıq nümunələri olmalarına baxmayaraq, öz ictimai mövqelərini təsbit edə bilmir, əsarət və asılılıq içində insan ömürlərini çürüdürlər. Bu mənada böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adam obrazları “kiçik” adamın taleyinin böyük ədəbiyyatın mövzusunə çevrilməsi, xalq probleminin ciddi bədii inikası” (72, 189) kimi mühüm bədii missiya ilə yadda qalır.

Ədəbiyyatda “kiçik” adam obrazı haqqında yazan bəzi müəlliflər bu obrazın yaranmasında birtərəfli olaraq əsas şərtləndirici amil kimi iqtisadi şərtləri əsas götürür, yoxsul, kasıb yaşamağı “kiçikliyin” əsas şərti kimi önə çəkirlər: Göstərilir ki, “çörək qazanmaq məcburiyyəti insanları bir yerdən başqa yerə

hərəkətə məcbur edir... Onlar alçalırlar, ancaq insan ləyaqətlərini itirməyərək bu problem içərisində “kiçik” insan obrazlarına çevrilirlər” (184, 111). Başqa bir müəllif isə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq qayəsi haqqında bəhs edərək yazır: “Onu ən çox düşündürən “kiçik” adamların fərəhsiz həyatı, dözülməz yaşayışı idi” (108, 3). Beləliklə, deməli ki, bu problem bərdə az bəhs edilməklə bərabər, həm də birtərəfli, yarımçıq yanaşılmış, əslində, problemin mahiyyəti açılmamış qalmışdır. Əksinə isə, tənqidi realistlər üçün əsas, aparıcı problem olduğundan “kiçik” adam obrazı və onun mahiyyəti hərtərəfli aydınlaşdırılmalı, bu statusun mənsəyi göstərilməli idi. Çünki dövrün eybəcərliklərinə, tənqid obyektlərinə əsl münasibət “kiçik” adam obrazlarının problemləri fəvqündə baxılır və dəyər bildirilirdi. Buna görə də Yaşar Qarayev haqlı olaraq göstərirdi ki, “tənqidi realizmi böyük ədəbiyyata həmişə, hər yerdə, adətən, bu “balaca” adam gətirir” (96, 174). Düzdür, Mirzə Cəlil “kiçikliyin” yoxsulluqdan döğən sosial-psixoloji əsaslarını da çox yaxşı bilirdi, çünki bunu öz həyatında hiss etmişdi. Vaxtilə Mirzə Cəlil yoxsul ailəyə mənsub olduğu üçün Nazlı xanımın atası əvvəlcə qızını ona verməkdən imtina etmişdi (123, 36). Buna görə də “kiçik” adamların yoxsulluq halını və bunları doğuran səbəbləri də göstərməyi zəruri bilirdi. Böyük ədib təsvir etdiyi “kiçik” qəhrəmanların iqtisadi vəziyyətinə, yaşayış, həyat şəraitinə də nəzər salmağı unutmur. Hətta görkəmli realist ədib sovet dövrü yaradıcılığında artıq yeni məzmununda – həm sosial-hüquqi, daha çox isə iqtisadi əsaslarda “kiçik” adam statusunun yaranması hadisəsinə diqqət çəkir. Sosial-ictimai, siyasi şəraitin dəyişməsilə sözdə fəhlə-kəndli ictimai “böyüklüyü”, hakimiyyəti yaranırsa, digər tərəfdən əvvəlki dövrün “böyükləri” olan bəylər, xanlar və ziyalılar, müəllimlər “kiçik” adama çevrilirlər. Bu mənada ədib “Bəlkə də qayıtdılar”, “Şəhər və kənd” və b. əsərlərində bəy və xanların, müəllim və digər ziyalıların “xırda” adama çevrilməsi hadisəsini təsvir edir. Amma bizə elə gəlir ki, “kiçik” adam obrazı daha çox so-

sial-hüquqi və sosial-mədəni münasibətlərdə müəyyənləşən obrazdır. Dil üzərində apardığımız müşahidələr üzrə “kiçikliyin” müxtəlif situativ dəyişmələri (interpretasiyası), kəsb etdiyi mənə bizə belə düşünməyə əsas verir ki, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün bu məsələdə iqtisadilik əsas şərt deyil. Belə ki, professor Yaşar Qarayev də Mirzə Cəlil “realist nəsrin tam yeni qəhrəmanını yaradır, onunu müasir ictimai əlaqə və münasibətlərin konkret mühitində təsvir edir” (96, 175)- deyər nəzərləri ictimai mənəyə çəkir. Sosiallıq özü bir statusdur. İctimai münasibətlərin müxtəlifliyini nəzərə alsaq (o cümlədən, siyasi, hüquqi, mədəni, əxlaqi, iqtisadi və s.), deməli ki, sosial varlıq olan insan həm də vətəndaş deməkdir, bununla da hüquqi statusa malikdir. İnsanın ləyaqət hissə, qürur və əxlaqi var. Bu da o deməkdir ki, insan münasibətlərinə əxlaqi əlaqə də əsaslandırıcı şərtidir, özü də, birinci şərtidir. Diqqət edilsə (dil üzərindəki müşahidələrimizi də əlavə etsək) insana “kiçik” adam prizmasından yanaşılması daha çox bu əsasda, yəni sosial-əxlaqi münasibətdə yaranır. Elçin çox məzmunlu izah edir ki, “adi” adam anlayışı ənənəvi “müsbət” və “mənfi” qəhrəman anlayışlarını əvəz etmir, bu anlayış, sadəcə olaraq, həyatımızda çoxluq təşkil edən və xaricdən sadə görünməsinə baxmayaraq, mürəkkəb psixologiyaya malik adamları ehtiva edir. Adilik daha çox real, həyatı keyfiyyətlərə yaxınlıq, təbiilik mənasında götürülür və bu adamlar adi, gündəlik həyatın qaynarında bir-birindən o qədər də seçilmir. Lakin onlardan hər birinin spesifikasi... mövcuddur. Bu adamlar ənənəvi müsbət qəhrəmanlar qədər barışmaz, mübariz görünməsələr də, ətraf mühitə qarşı həmişə öz reaksiyalarını bildirirlər – ya tənqidi münasibətini, ya da öz psixologiyalarında baş verən narazılıqlarla” (30, 6). Doğurdan da, C.Məmmədquluzadənin “kiçik” adamları o qədər həyatı, canlı, real, təbii təsvir olunmuşlar ki, onların sadəliyində, təbiiyyətində görə bildiyimiz hər bir sosial-psixoloji fakt onların hər hansı münasibətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Ümumiyyətlə, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında, onun

realizmində "adiyə", "sıravıya", "kiçik" adama "maraq bu metodun humanizminin və demokratizminin öz təbiətindən irəli gələn bir xüsusiyyətdir" (173, 19) Beləliklə, bu fikrə gələ bilərik ki, ümimiyyətlə, Mirzə Cəlilin "xırda" adam obrazları ictimai-bədii mahiyyət kəsb edir. Bu mənada "kiçik" adam sırf ictimai mahiyyət kəsb edən sosial statusdur.

Ədib heç də "xırda" adamları ədəbiyyata gətirməklə ancaq onların problemlərini əks etdirmək, onların fəqirliyi, acizliyi, mədəni geriliyini gülüş hədəfinə çevirib tənqid etmək istəməmişdir. "Bəzən belə sözlər eşidirsən ki, guya C.Məmmədquluzadə mənsub olduğu cəmiyyətin daha çox nöqsanlarından yazmaqla, hətta dostlarının da, müdafiə etdiyi ictimai qüvvələrin də daha çox mənəvi geriliyindən yazmaqla müsbət cəhətlərə az fikir vermişdir. Belə düşüncələr... onu da unudurlar ki, axı ədibin ən böyük məqsədlərindən biri zəhmətkeş xalqı bədii ədəbiyyatın köməyi ilə yenidən tərbiyə etmək, həm də mübariz, üsyankar ruhda tərbiyə etmək idi!" (24, 180-181) Bu müdrik kəlamlardakı "üsyankar" ifadəsinin əsərin yazıldığı dövrün tələblərindən irəli gəldiyi başa düşüləndir. O da doğrudur ki, ədib onlarda "olan yox, olmayan sifətlərlə" məşğuldur" (96, 184). Ancaq bu, onları tənqid etmək, onların simasında mənsub olduğu cəmiyyəti inkar etmək anlamına gəlməz. Çünki bədii məqsəd olaraq: "Mirzə Cəlilin məqsədi əsla Novruzəlini tənqid etmək deyildi... Cəlil Məmmədquluzadəni yazıcılığa sövq edən də, millətin inkişafı naminə qələmə sarılmağa bağlayan da, Novruzəlini tənqid etmək yox, onu düşdüyü çətin, mürəkkəb vəziyyətdən xilas etmək idi, bu yoldakı buxovları qırıb yıxmaqdan ibarət idi. Cəlil Məmmədquluzadə üçün başlıca hədəf ayrıca fərdləri, adamları, Novruzəliləri deyil, milli istiqlala, oyanış və tərəqqiyə qənim kəsilən, maneçilik törədən geniş ictimai zümrələri, daha konkret mənada mövcud siyasi quruluşu tənqid etməkdən, dəyişmək, yeniləşdirməkdən ibarət idi" (63, 7). "Tənqidi realizm elə bir realizmdir ki, o, ayrı-ayrı adamların ayrı-ayrı qüsurlarını ifşa etmir, mövcud ictimai qaydaların əsas-

larını tənqiddə məruz qoyur, ədalətsiz cəmiyyətin təməlini sarsıdır" (190, 36). Bu mənada ədib "kiçik" adamları – Məhəmməd-həsən əmini, Novruzəlini, Kəblə Qasımlı, Usta Zeynalı, Məhəmmədəlini, Sadiq kişini və başqalarını "günahkar" kimi yox, məhz qurban kimi təqdim edirdi (96, 185). Bu baxımdan "kiçik" adamlarda "olmayan sifətlər" "qorxulu və təcrübəli quldurun – dini və dünyəvi despotizmin məhz bir şəxsiyyət və vətəndaş kimi Novruzəliden soyub-taladığı, atrofiya, iflic etdiyi mənəvi sərvətlərdir onun ən böyük əxlaqi sərvəti! Talandan və soyğundan qalan, quldurdan salamat qurtaran cizgilərə, ştrixlərə əsaslanmaq və onların siyahısını tutmaq isə Novruzəlilərin həqiqi sərvətlərini ədibin axtardığı yerdə yox, bu sərvətlərin əsində olmadığı bir yerdə axtarmaq üsuludur!" (96, 185) Ədib: "Bir para adamlar qələmi əllərinə alan kimi yalandan başlayır: "Ay mənim yaxşı millətim! Qadan alım, ay mənim millətim! Nə qədər canım sağdır, hazırım sənə canımı fəda edəm, ay mənim gözəl millətim! Ay millətlərin padşahı millətim!" Amma vallah, "Molla Nəsrəddin" yalan danışa bilməz; biz deyirik ki, belə milləti biz canü-dildən istəyə bilmərik" (112, 234) sözləri ilə nə qədər çox xalqını sevə də, mədhiiyyəçi olmadığını göstərirdi. Hətta ədib "Molla Nəsrəddin" adlı felyetonunda da yazırdı: "Hey eşidirik ki, Molla Nəsrəddin niyə həmişə öz millətinin qüsurlarını yazır, amma ermənilərin, firənglərin, ingilislərin əskiklərini heç yazmır... Amma bunları zarafat hesab edirik, çünki biz millətimizi illər uzunu mədh edib durmuşuq" (114, 178-179). Bu mənada Mirzə Cəlil yaradıcılığını öz millətinə və xalqına təhqiramiz sözlərdən ibarət söyüş və lənət yığnağı hesab edənlər böyük səhvə yol verirlər. Akademik İsa Həbibbəyli də bu barədə yazır: "Cəlil Məmmədquluzadənin guya millətimizi təhqir etdiyi, aşağı səviyyədə göstərdiyi, ancaq cəmiyyət həyatındakı mənfəi tərəfləri əks etdirdiyi barədə sərt ittihamlar irəli sürülür. Dərindən düşünmək lazımdır ki, bu, doğrudanmı belədir? ...Bəs Rusiyada N.V.Qoqol, Saltukov-Sedrin, A.P.Çexov, Fransada O.Balzak, G.Mopassan, İngiltərə-

də Ç. Dikens və başqaları kimi ədəbiyyatda tənqidi realizm yolunu tutan görkəmli yazıçılar necə? Fikrimizcə, C. Məmmədquluzadə haqqında bu qəbildən olan ittihamların meydana çıxmasının əsl səbəbi ilk növbədə dünya ədəbi fikrində, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi mərhələ təşkil edən tənqidi realizm ədəbi cərəyanının mahiyyətini ya doğru-dürüst bil-məməkdən, ya da lazımi səviyyədə dəyərləndirməməkdən irəli gəlir. ...Tənqidi realizm ...cəmiyyət həyatını bütün tipikliyi və gerçəkliyi ilə əks etdirmək, xalqın, cəmiyyətin normal inkişafına buxov olan sədləri aradan qaldırmaq, dağıtmaq məqsədi daşıyır” (63, 7). Müəllif məsələyə bir daha aydınlıq gətirərək yazır: “Mirzə Cəlilin məqsədi əsla Novruzəlini tənqid etmək deyildi. Bunu sosialist realizmi yaradıcılıq metoduna əsaslanan keçmiş sovet ədəbiyyatşünaslığı belə təlqin edirdi. Məqsəd də bu idi ki, yalnız sovet hakimiyyətinin sayəsində adamların avamlıqdan xilas olmalarını, oxuyub savad əldə etmələrini geniş kütləyə çatdırsınlar. Cəlil Məmmədquluzadənin amalı Novruzəlinin haqqını ona başa salmaqdan ibarət idi. Ədib arzu edirdi ki, Novruzəlilər yalnız divanxananı deyil, poçtxananı da tanıya bilsinlər. Axı zaman dəyişilmişdi, M.Ə. Sabir demişkən, əcnəbi seyrə balonlarla çıxırdı. Belə bir dövrdə Cəlil Məmmədquluzadəni yazıçılığa sövq edən də, millətin inkişafı naminə qələmə sarılmağa bağlayan da Novruzəlini tənqid etmək yox, onu düşdüyü çətin, mürəkkəb vəziyyətdən xilas etmək idi, bu yoldakı buxovları qırıb-yıxmaqdan ibarət idi” (63, 7). Bu mənada, əlbəttə ki, ədib millətə yuxarıdan baxan adam deyildi: “Vətəni istəmək təbii bir şeydir. Vətən də ibarətdir vətəndaşlardan, yəni insanın öz millətindən. Bir adam istəyir öz millətini istəsən, amma sabah vətəndaşlarını küçədə görən kimi ikrah ələyir. O biri gün genə istəyir məhəbbət eləsin, amma o biri gün genə iyənir. Və iyənəcək çox asandır” (112, 235). Mirzə Cəlildə millətə hədsiz sevgi və yağı var idi. Ona qarşı mühafizəkar davranış və kobud etirazlara rəğmən millətə

böyük ehtiram var idi. Həm də millətsevər və insanpərvər, humanist sənətkar:

Mala mal deyiblər, insana insan,

Mən insanı hərgiz insan sanıram.

Sən sanmırsan, eybi yoxdur, utanma,

Çünki mən sanıram, mən də yanırım (111, 635) –

deyərkə adinin, cəmiyyətdə hörmətdən və nüfuzdan xali “kiçik” adamın simasında insana məhəbbət ideyasının yeni formasını təqdim edirdi. Buna görə də ədib yaradıcılığa millətə hədsiz sevgi ilə gəlmişdi. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbiyyata gətirdiyi “kiçik” adamlar tənqid hədəfinin birbaşa özü deyildi, əksinə, vasitəçisi, satira və gülüşün tənqid hədəfinə istiqamətləndiricisi idi. Ədib “kiçik” adamları və onların həyatı-məişət məsələlərini, mənəvi dünyalarını təqdim etməklə onların sadəliyi, mənəvi zənginliyi və təmizliyi, dərin sevgi və ehtirama layiq olmaları haqda bitkin təəssürat yaradır. Onların həyatında baş verən yarıgülməli, yarıağlamalı hadisələrlə isə birbaşa onların özünü deyil, səlahiyyət və hüquqdan məhrum, əlinin qabarı ilə bütün cəmiyyətdə maddi nemətləri istehsal edən sadə adamların həyatına və taleyinə, onların ictimai-hüquqi müqəddəratlarına cavabdeh olan ictimai zümrələri, onların xoşbəxtliyinə məsuliyyət daşıyan ictimai qüvvələri kəskin tənqid atəşinə tutur, bütün ictimai problemlərdən günahkar, məsul bilir. Novruzəlində, Usta Zeynalda, Kəblə Məmmədəlidə, Sadıq kişidə və başqalarında, doğrudan da, zahirən gülünəcək bir şeylər var idi. Amma onlar mühitin ictimai tərbibəsinin məhsulu, konkret cəmiyyətin, ictimai mühitin dəyərlərindən, stereotiplərindən tərbibə tapan, sosial-mənəvi baxımdan yetişən, kamilləşən, yekə bir kişi olan adamlarıdır. Yəni, bir sözlə, onlar ictimai-mənəvi nəticə, yekun, ictimai-iqtisadi tələbə qarşı təklif edilər. Bu mənada bir qədər gülüş qopsa da, nəticədə bu satirik-öldürücü gülüş onların ictimai-mənəvi simasını təhrif edən ictimai səbəblər üzərinə gəlir, tənqid hədəfinə bu insanları faciəvi vəziyyətdə

yaşamağa məhkum edən ictimai səbəbləri çıxarır və onun üzərinə yönəldir. Ona görə ki, "aşağuların tale romanını əks etdirdiyi bədii əsər nümunələrində" (62, 188) ədibi daha çox "kiçik" adamların "ictimai vəziyyəti necədir? Nədən bəla çəkir və bu bələlərin kökü nədədir? Həmin bələləri necə aradan qaldırmaq mümkündür?" (62, 189) kimi ciddi sosial-ictimai problemlər düşündürürdü. Həm də Cəlil Məmmədquluzadənin "realizmin yeni mərhələsi elan edən" yeni tənqidi relizmində "fərdi ünvanlara, yox, müflis bir ictimai həyat və quruluş tərzinə etiraz və üsyan bütöv bədii bir proqram" (99, 306) olaraq təsbit tapır. Cəlil Məmmədquluzadə "kiçik" adamların müdafiəçisi, onların insanlıq haqqı uğrunda mücadiləçisi idi. Böyük realist ədib "kiçik" adamları təsvir üsulu ilə arxasız, müdafiəsiz və köməkətsiz insanların insanlıq siması və haqqına təcavüz edən ictimai səbəbləri göstərmək, axtarmaq məqsədi güdürdü. Bu məqsədlə professor Mir Cəlal Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərini təhlil edərkən yazırdı: "Təfsilatla böyük ədib gümanı bir eşşəyə gələn möhtac kəndlinin kasıblıq səbəbini, bu yoxsulluğa bais olan amilləri və şəxsləri göstərmək istəyir... Məhəmməd-həsən əmini kasıb salan, onu müti, dindar və itaətkar edənlərin ikisi bunlardır: katda və qazı. Biri onun malına və qazancına göz dikmiş, o biri fəqir kişinin sağlam şüurunu əlindən almışdır" (137, 252-253). Bundan başqa İsa Həbibbəylinin sözlərilə desək: "Cəlil Məmmədquluzadə geniş mənada cəhalet və istibdad qaranlığı ilə mübarizə aparmaq, azadlığın mahiyyətini xalqa çatdırmaq, milləti işığa çıxarmaq uğrunda mübarizə aparmışdır. Mirzə Cəlilin əsərlərinin sonluğu dünyünün açılması ilə, topa tutulan, tənqid hədəfinə çevrilən tərəfin, zümrənin işfəsi ilə, yaxud iç üzünün açılması ilə bitir" (63, 7). Bu baxımdan da böyük realist ədib C. Məmmədquluzadə öz əsərlərində, bəzilərinin dediyi kimi, "millətimizi nəinki ...aşağılamış, əksinə, ayıltmış, silkələmiş, oyatmış və bütövlükdə cəmiyyəti irəliyə, dirçəlişə, nəticə etibarilə müstəqilliyə doğru aparmağa xidmət etmişdir. Ona görə də ədəbiyyatda tənqidin rolunu "həyatı birtərəfli

şəkilə ifadə etmək" kimi düşünmək səhv fikirdir. Bundan başqa, tənqidi xalqı, yaxud onun nümayəndələrini aşağılamaq kimi baxmaq ondan da səhvdir. Əksinə, Cəlil Məmmədquluzadə ədəbiyyatda "kiçik" adamın – Məhəmməd-həsən əminin, Zeynəbin, Novruzəlinin, Usta Zeynalın, ...geniş mənada sadə xalqın böyük müdafiəçisi və ideoloqu idi. Mirzə Cəlilin təqdimatında sovet dövrünün dərsliklərindən fərqli olaraq, Novruzəli sədaqətli, Usta Zeynal saf, pak, Məhəmməd-həsən əmi halal və zəhmətkeş insanlar kimi canlandırılmışlar" (63, 7). Doğrudur, C. Məmmədquluzadə gülürdü, onun bədii üsulu satıra və yumor idi. "Kiçik" adamlar da həmişə müsbət xasiyyətlərlə göstərilirdilər, onlara da gülüş var idi. Daha çox ədib "kiçik" adamları ümummilli məsələlər və şəxsi müqəddərat kontekstində qınayır, milli ictimai məsələlərə qarşı ayıq və oyanıq tutmaq istəyirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, Cəlil Məmmədquluzadə üçün ümummilli ideal "Azərbaycan", "Cümhuriyyət", "Vətəndaşlar!" məqalələrində deyildiyi kimi bütöv, azad, müstəqil Azərbaycan və hər bir fərdə ayrıca hüquqlar tanıyan hakimiyyətin tamamilə xalqa aid olduğu və idarəçiliyi, qanunvericiliyi xalq adına aparılan bir milli hakimiyyət və dövlət istəyi idi. Onda məhz bu kimi məsələlərdə, demək olar ki, sadə, "kiçik" adamları da qınamış olduğunu, onların hərəkətə gəlməsini, öz hüquq və azadlıqları üçün mübarizəyə hazır olmalarını istədiyini görmüş olarıq. "Ax, gözəl Azərbaycan vətənim, harda qalmısan?!.. Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşlarım, ay keçəpapaq xoylu, meşginli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım, ay bitli marağalı, məəndli, gülüstanlı quli-biyaban vətəndaşlarım, ey ərədbilli, qalxanlı bəradərlərim! ...Axı dünya və ələm dəyişildi, hər bir şey qayıdıb öz əslini tapdı, hər mətləbə əl vuruldu, gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, haradır bizim vətənimiz?! Gəlin, gəlin, ey unudulmuş vətənin cırıq-mırıq qardaşları! Gəlin görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş, vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə

gün ağlayacaqlar?! Niyə belə sakitsiniz, ey mənim lüt-üryan vətən qardaşlarımız?!" (114, 84) - deyər haray təpən, hönkürtü ilə bağrın Cəlil Məmmədquluzadə, əlbəttə, varından-yoxundan, təbəqəsindən, cinsindən, yaşayışı və məşğuliyyətindən, yerindən-yurdundan asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlıya səsələnirdi. Habelə "vətənin cırıq-mırıq" adamlarına – "kiçik" adamlara səsələnirdi ki, taleyi, müqəddəratı, haqqı və hüququ olan vətən üçün hümmət göstərsinlər, qeyrət göstərsinlər, özləri kimi dağlanmış vətənin binasını qoysunlar. Bu məqamda ədib kimliyindən asılı olmayaraq hər bir kəsə qınaq göstərirdi, yeri gələndə "xırda" adama danlaq, töhmət də vururdu, "müəllif yalnız yirtıcıları yox, xeyrixah, həlim, əsl insan, lakin avam, küt, çarəsiz, mömin kəndliləri də tənqid edir" (137, 254), ümummilli ictimai missiyalardan kənarda qalmalarına görə bəzən də gülürdü. Ancaq bu gülüşün digərlərinə olan gülüşdən xeyli fərqi var idi: "Ədib ən çox müsbət adamları, həyat, əmək adamlarını, kəndliləri, fəhlələri, sənətkarları gülüş obyektinə etmişdir. Bu zümrədən olanlar nə qədər avam, sadələvh olsalar da, ədib onları məhəbbətlə, hörmətlə təsvir edir. Onların tənqidini də gülüş, zərəfat yolu ilə verir" (138, 51). Görkəmli ədib Firudin bəy Köçərli də yazırdı ki, "Molla Nəsrəddin" nöqsanlara gül-mək yolu ilə müsəlman cəmiyyətini islah etməkdən ibarət olan məqsədini tamamilə yerinə yetirir (62). Deməli, C.Məmmədquluzadə "kiçik" adamlara yeri gələndə gülürdü, ancaq xoş, sevgi və məhəbbət, yanğı dolu bir gülüşlə gülürdü, "ictimai hadisələrin və müəyyən təbəqə nümayəndələrində gözə qarpan qüsurların yumorla, mülayim zərəfat gülüşü ilə" gülürdü (137, 197). Bu gülüşdə adama, xasiyyətdə, hadisəyə "tənqidi münasibət, zərəfat münasibəti vardır. Ancaq bu tənqid ...yumşaq, mülayim, dost rəftarı ruhundadır. Bu gülüş ...nöqsanı islah etmək, tək-tək insanlardakı qüsuru təmizləmək, düzəltmək məqsədi daşıyır" (137, 195). Ədib bu "kiçik" adamların "daxili saflığını və səmi-miyyətini sonsuz məhəbbətlə, avamlığını isə böyük mənəvi ağır ilə təsvir edir" (48, 5). Bu gülüşün qarşısına qoyduğu məqsəd

"kiçik" adamları islah etmək, onları tərbiyələndirmək, öyrətmək, maarifləndirmək, dünyanı və dünya işlərini başa salmaqdan ibarət idi. Bu mənada C.Məmmədquluzadə realizmində tənqid və gülüş "bilavasitə avamlığa, cəhalətə qarşı deyil, bunları doğuran ictimai mühitə qarşı çevrilir" (98, 170). Çünki "kiçik" adamlar nə qədər saf, halal, zəhmətkeş, mömin, haqqa düz adam idilsə, bir o qədər də dözümlü və sadələvh idilər, bu zaman Vəli xanlar, Xudayar bəylər, Qurbanəlibəylər isə daha zalım, fürsətgir və tamahkar idilər. "Kiçik" adamlardakı bu mənəvi zənginlik onları asanlıqla bu "növ-növ dərabəyliklər, zorbazorluqlar" qurbanına çevirir və məzlum edirdi. Onlar küt, yonulmaz, "rəndələnməz" adam deyildilər, sadəcə olaraq onların şüurunu məşğul edən, mənəviyyatlarındakı işığı, potensialları oğurlayan, lazımsız əməllərə məşğul edən, dünya işlərindən yayındıran, müasirliyə, yeniliyə müqavimətəkar edən molla. qazi, moizəçi və b. "müfsid həşərətləri" (114, 67), habelə başının üstündən dəyənəyi, şallağı əskik etməyən, onların gözünü qorxudub fiziki və mənəvi əsarətinə, köləliyinə səbəb olan, hər cür zülmərə salan "xəlvət dərədə bəylik edən növ-növ tülküləri" (117, 67) tənbeh və tənqid edirdi. Bu mənada doğru deyilmişdir ki, Cəlil Məmmədquluzadə kimi "tənqidi realistlər ac-yalavac, avam və dindar, məzlum və itatətəkar kəndli həyat-məişətini kobud, qeyri-mədəni, ləyaqətsiz "köhnə dünya mülkədar"larının həyatı ilə müvazi təsvir etmişdir. Onlar mövcud eybəcərliyin ictimai-siyasi səbəblərini açmağa çalışmış, ləyaqətli yaşayış üçün ictimai şəraitin yaramadığını söyləmişlər" (137, 244). "XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində informasiyanın və enerjinin kiçik bir zərrədə yerləşməsinə kəşf edən təbiət elmindən sonra incəsənətdə zərrələr və detallarla hadisələri ifadə etmək meyli artdı. Bu proses sinfi bölgü ilə tendensiyalaşmış istiqamətdə "kiçik" adamın xarakterinin tipik şəraitdə təqdimi ilə ifadə olundu" (133, 95). Bu mənada "XX əsr ədəbiyyatı C.Məmmədquluzadədən başlayaraq insan konsepsiyası daxilində ədəbi prosesin

müstəvisinə ağla gəlməyən və qeyri-adi "kiçik" adamın daxili aləmi ilə çıxır" (189, 22). Bu baxımdan böyük ədibin "kiçik" insanları yazdığını "yazmağa vadar edən" bütöv müsəlman dünyasının adamları idi. O adamlar ki, "Arazın o tayındakının bu tayındakından, şirvanlının naçıvanlıdan, bakılının gəncəlidən xəbəri yoxdu" (112, 299), bir para çürük, boş mövhumlara inanaraq inamını və həyatını xar eləmişdi, ətalət və gerilik içərisində, zülm və köləlik içində səbrlə, cəbrlə ömür sürürdü. Bu məqsədlə də "sizi deyib gəlmişəm" deyən Mirzə Cəlil həyatın dibindən əl atıb çıxardaraq Məhəmməd həsən əmiləri, Zeynəbləri, Usta Zeynəlləri, Novruzəliləri, Məhəmmədəliləri, Pərinisələri, Sadıqları, bir sözlə, "saqqallı uşaqları", cəmiyyətdəki "kiçik" adamları ədəbiyyata baş qəhrəman tikdi. Bu surətləri təqdim etməklə həm Azərbaycan kəndlisinin, fəhləsinin yaşayış səviyyəsi, həyatı və qaygılarını əks etdirmiş oldu, həm müxtəlif tarixi mərhələlər, ictimai-iqtisadi formasiyalar, münasibət və dəyərlər dəyişimi keçidində - XIX əsrdən XX əsrə, feodal asılı münasibətlərdən kapitalizmə, kapitalizmdən sosializmə keçid mərhələlərində "xırda" adamlara nəzər salmaqla ictimai gedişatın ictimai, iqtisadi, siyasi, mənəvi səviyyəsini təsbit və təqdim etdi, həm də "kiçik" adamların simasında "insana məhəbbət ideyasının yeni formasını təqdim etmiş" (47, 23) oldu.

Mövcud ədəbi-nəzəri fikirlər, habelə akademik İsa Həbibbəylinin "Dahilik divana çəkilməz", "Satira ədəbi növ kimi", "Böyük Azərbaycançı ədib", "Milli istiqlal ədəbiyyatımızın sərkərdəsi" və b. məqalə və yazılarında əsaslandırıcı qənaətləri bizə belə düşünməyə və belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığında, əslində, heç bir tərəf tutmadan, tam obyektiv bir planda öz realist üslubunu qurur, bədii gerçəkliyi təqdim edir. Sadəcə, akademik İsa Həbibbəylinin sözləri ilə desək, sovet ədəbiyyatşünaslığı Cəlil Məmmədquluzadə və digər realist sənətkarların yaradıcılığından təhlil apararkən mövcud ideoloji tələblərə əsasən müəllif üslubunu, bədii təqdimini və ideallarını təhrif etmişdir (63, 7).

Buna görə də Cəlil Məmmədquluzadə öz realizmində heç də sovet ədəbiyyatşünaslığının dediyi kimi, adı adamlara tərəf saxlamır, sadəcə, realist təsvirlə dövrü, mühiti, bu mühitin və onun insanların problemlərini, onların adət, məşğuliyyət, düşüncə, vərdiş, dolanışq, güzəran, ağır-aclarını, sevinc və fərəhlərini və s. təqdim, reallığı, gerçəkliyi ifadə edir. "C. Məmmədquluzadə bu etapda təsvir etdiyi hadisətdən konkret bir nəticə çıxarmır, o, bu etapda obyektiv bir rəssam olaraq qalır" (36, 36). Doğrudur, biz müəllifin bədii təqdimində Xudayarın, Qazının, Qurbanəli bəyin, Vəli xanın və b. davranışında, nitqində və müəllifin öz təhkiyəsində tipik ifadələrə rast gələ bilərik ki, bu ifadələr onların əzazilliyini, kobudluğunu, yaltaqlığını, tamahkarlığını, firsətgirliyini və b. xüsusiyyətlərini göstərməyə imkan verir. Ancaq bu faktlar tərəf saxlamaq niyyətindən irəli gəlmir, sadəcə, müəllif tipiklik, xarakter aydınlığı yaratmaq məqsədilə bu ifadələrə yer verir. Əsərlərdən qənaət isə başqa bir üsulla müəyyənləşə bilər. Oxucu hadisələri izləyir, süjetin axınına, hadisələrin içinə girir, əsərin estetik təsirinə qapılır və bu təqdimdə doğrunu və yanlışını, yalanı və həqiqəti, yaxşını və pisi, məzlumu və zalımı, saflığı və hiyləgərliyi, xeyirxahlığı və xainliyi, toxluğu və tamahkarlığı, ədaləti və özbaşınalığı və s. öz qavramında hadisələrdən yaranan bədii-estetik təsirlə müəyyənləşdirir. Ədib təkcə Məhəmməd həsən əminin, Zeynəbin, Novruzəlinin, Kəblə Qasımlının və b.-nin xarakterini, mənəvi simasını tam aydınlığı ilə açmaq məqsədilə hərəkət etmir. Paralel olaraq digər tərəflərin də xarakterini, mənəviyyatını, davranış və niyyətlərini tam aydınlığı ilə bədii hərkət gedişatında açır. Sadəcə olaraq Mirzə Cəlil üslubu "kiçik" adamın həyatı, taleyi, aqibəti, xarakteri üzrə köklənir. Yazıcının baxış prizması bütün var-gücü ilə, professor Mir Cəlalin da dediyi kimi, "sanki zərrəbin altında baxırmış kimi bir şeyi qaçıрмаq ehtiyatı ilə" (137, 251) nəzər salır. "Kiçik" adamın həyatı, məişəti, davranışı, mənəviyyatı, düşüncələri, malik olduğu mülkiyyəti, xarakteri və s. bütövlüyündə tam əhatəli şəkildə, dərininə təqdim edildikcə so-

sial münasibətlər içərisində, ictimai hərəkət axınında daha da aydınlaşmağa, varlığı bütün incəliyi ilə apaydın görünməyə, oxucu nəzərində zərrəbin altında baxılırmış kimi get-gedə yaxınlaşmağa, böyüməyə başlayır. Bu yaxınlaşma və böyümədə “kiçik” adamın varlığı o qədər yaxınlaşır və böyüyür ki, artıq bir karakter, insan olaraq arxa plana keçir, bu saflığın, təmiz görünüşün içərisində bu insanın bütün həyatında, varlığında, xarakteri və mənəviyyatında, düşüncə və davranışlarında, hətta niyyətinə özünə yer tapmış, iz qoymuş, az qala onun insanlıq siması və həyatını, taleyini müəyyənləşdirmiş, baxışlarını, niyyətini və düşüncələrini təyin etmiş ictimai-mənəvi səbəbləri, onu zavallıya və avama çevirmiş “mikrobları” görürük: “Qərinələrlə millətimizin şirin canına milyonlarca ek mikroblar daraşib qanını sormaqladadır və məhz bu həşəratdır milləti xəstə edən, məhz bu mikroblardır onu bədnam edən! Müftə-müftə “nicat” deməklə “Fatiya tuman olmaz”. Lazımdır mikrobları millətin bədənindən kənar eləmək!” (112, 260) Düzdür, bu təqdimatda hər bir tərəf, obraz haqqında deməyə, onu tanıtmaya bir fikir, söz müəyyənləşir. Məsələn; Danabaş kəndində baş verən vürhəvurun gedişində aydınlaşan, özünü ifadə edən və tanıdan Məhəmməd həsən əmiyə ədibin özü dediyi kimi “şər ilə, şıltaq ilə işi olmayan, yoxsul, fəqir, artıcaq dərəcədə dindar, mömin, saf”, öz haqqını bilməyən, ömründə bir kimsədən şikayət etməyən, divanxanaların yolunu tanımayan bir adamdır demək olur. Ancaq bu müəyyənləşmənin digər tərəfində hədsiz Xudayar bəy əzazilliyi, tamahkarlıq və zalımlığı, hiyləgərlik və fürsətçirliyi, lovğalıq və zorbazorluğu vardır. Məhəmməd həsən əminin və habelə Zeynəb ana, Novruzəli, Kəblə Qasım və başqalarının mənəvi zənginliyi və saflığı, uşaq məsumluğu və sədəliyi işığında mövcud ictimai mühitdə dövrün, “zəmanənin xarablığı, insanların qəlpiliyi”, şəri, zülmü, sitəmi, xainliyi, ədalətsizliyi, qanunsuzluğu, allahsızlığı, vicdansızlığı, hər cür alçaqlığı və mürəkkəbliyi ortaya çıxır. Ədib acığını “kiçik” adamların üzərinə tökmür, bu xarab zəmanə ilə yola gedilməsi

mümkün olmadığını göstərir. Onların acınacaqlı təqdimi zamanı isə göz yaşları içərisində hadisələri zarafata salır. Məhəmməd həsən əmi təkə ona görə basılmaz ki, o, şikayətin yolunu bilmir və yaxud şikayət etmək qəsdı də yoxdur. Əsas səbəb orda aydınlaşır ki, ədibin felyetonlarından birində deyildiyi kimi, divanxanalarda haqq, ədalət, qanunçuluq, xalq haqqına tərəfkeşlik yoxdur. Heç divanxanalarda Məhəmməd həsən əminin, Novruzəlinin dilini anlayan, onların dərdinə qalan, onlarla maraqlanan da yoxdur: “Dünyada nə qədər ki gözübəğli tayfalar var, onların hamısından başı qapazlı, ayağı patavalı, ağı doşablı, qulaqları kar və beyinləri çürük müsəlman tayfalarıdır. ...Müsəlmanlar məcusı hindilərə nisbətən çox geridə qalmışlar. Hindilərdən məhkəmələrdə və hökumət idarələrində məmurları var, amma müsəlmanlardan yox kimidir” (112, 432). Xudayar bəyin “haqqını” ələ gətirmək üçün isə güclü bir mexanizm işə düşür. Xudayar bəyin varlanmaq və lovğalanmaq ehtirasına şərait, mühit hər cür yol verir. Bu mühitdə Qazı şəriətsizliyi, imansızlığı, rüşvətخورluğu, ayrıliyi, tamahkarlığı vardır. Qazılardan bir dediyi iki molla, “adama duz yükü daşımaq” imkanları var. Bu mühitdə Molla yaltaqlığı, Kərbəlayi İsmayıl zorbazorluğu və qohumbazlığı, Kərbəlayi Cəfər fırıldaqlılığı hökm sürür. Bir sözlə, Məhəmməd həsən əmi və Zeynəb ananın qarşısına çıxan adamlar hərəsi bir cür alçaqlığı və əzazilliyi peşə etmiş adamlardır. Xainlik və şər dolu, hallala haramın sərhədləri itdiyi bir zəmanədə Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb ana kimi “kiçik” adamlar məhz bu baxımdan həyatda özlərinə yer tapa bilmir, bəlkə də bu mənada demək daha doğru olar ki, “çəkisizlik şəraitində” yaşayırlar. Bu zəmanədə, Xudayarların hakim olduğu bu mühitdə Məhəmməd həsən əmi və Zeynəblərə yaşamaq mümkün deyil, vəsalam. Bu fikirləri Novruzəli haqqında da demək olar. Belə ki, öz möminliyi, həddən ziyadə sədaqətçiliyi və vəfalılığı ilə bir insanlıq əzəməti təzahür etdirən Novruzəlinin bu sədaqəti və poçt işini bilməməsi üzündən başına gəlməyən iş olmur. Göstərdiyi misilsiz sədaqətin qarşılığında Novru-

zəli “navaxta” düşür və Vəli xanın öz rəiyyətinə laqeydliyi, biganəliyi ilə qarşılaşır. Halbuki öz xanı üçün ölməyə getməyə hazır olan, “Xan, məni çevir balalarının başına... mən ölənə kimi sənə qulam”- deyər “cəngavər sədaqəti” göstərərək poçt məmurunu döyən Novruzəlinin navaxta düşmək düşməti artıq dövrdə, insanlarda ədalətin və haqqın olmadığını nümayiş etdirir. Bu məqamda divanxana məmurunun da dediyi kimi, “o, kişi yazıqdır”, günahsızdır, onu zaminə götürmək, haqqını yoluna qoymaq, günahsızlığını sübut etmək lazımdır. Amma uşaq kimi öz ağasından ötrü əl-qol atan, hədsiz sədaqət və vəfa göstərən Novruzəlini başına gələnlərin müqabilində ona “üç ay navaxt” kəsilməsini eşitdiyi halda “sadəcə bir qədər bikef olur” (111, 129). Bu kimi fikirləri həmçinin eyni taleyi yaşayan Kəblə Qasım, Pəri arvad və digər gərməçataqlılar (“Xanın təsbehi”), Danabaş kəndliləri (“Danabaş kəndinin müəllimi”), habələ başqa “kiçik” adamlar haqqında da deyər bilərik. Bu mənada müəllif tərəf tutmadan hadisələri təqdim etdikcə “kiçik” adamların saf mənəviyyəti və sadə karakteri işığında olduqca zalım, qəddar, kobud, fürsətgir, tamahkar, heysiyyətsiz insanlar və ağılagəlməz şər dolu bir zəmanə, ictimai mühit görünür. Müəllif bu mühitə, bu mühitin şər daşıyıcılarına, məzlum haqqı yeyən zalımlara da gülmür, əksinə, onları təpikləyir. Zülm yaradanlara nifrət etmir, inkar edir, zülmə lənət yağdırır, “dur” deyir. Bu mənada ədalət naminə haqqını itirmiş sadə xalqın haqqını müdafiə mövqeyindən dövrü islah etmək qətiyyəti nümayiş etdirir. Ancaq bununla belə ədəbin öz yaradıcılığında güldüyü məqamlar da vardır. Novruzəlinin poçt qutusu yanındakı hərəkətlərinə, uşaq kimi nə edəcəyini bilməməsinə, poçt məmuru ilə əlbəyaxa olmasına, Usta Zeynalın hədsiz ətələtinə və fanatikcəsinə söhbətlərinə, öz işinə münasibətinə, Kərbəlayi Məmmədəlinin, Pərinisənin, Sadıq kişinin, Kəblə Əzimin, “Danabaş kəndinin müəllimi” və “Danabaş kəndinin məktəbi”ndəki Danabaş kəndlilərinin və başqalarının davranış və hərəkətlərində, düşüncə və maraqlarında müəyyən məqamlara gülmək

olmur. “Poçt qutusu”nda Novruzəlinin: “Doğrusu, bilmədim, salım-salmıyım, çünki yadımdan çıxdı səndən soruşum ki, kağızı qutuya salandan sonra durum qutunun yanında, ya qoyum gəlím evə” (111, 127), yaxud “Usta Zeynal”da Usta Zeynalın Muğdusi Akopun evində ləyən, su olmasına baxmayaraq Qurbanı ləyən dalınca göndərməsi, səhv düşən küpələri diqqətlə yoxlaması və dərin təəssüf, təşvişlə Qurbanı lənətləməsi və s. heyrat, qəribəlik və gülüş doğurmaya bilmir. “İranda hürriyyət” əsərində Kərbəlayi Məhəmmədəlinin qaçaraq evə gəlib arvadı Pərinisədən sevinclə muştuluq istəməsi, Pərinisənin “Nə olub?” - deyər soruşması, Məhəmmədəlinin böyük sevinclə: “Bizim İrana hürriyyət verilib” cavabını verməsi, Pərinisənin duruxub: “Nə verilib?” - deyər qəribə-qəribə dillənməsi, Məşədi Molla Həsən kimi oxumuş alim bir ziyalının hürriyyətin mənasını kişmiş, şəkər kimi başa düşmələri gülüşsüz ötürmüşür. “Saqqallı uşaq”da Kəblə Əzimin çəkdiyi yumurta, inək və s. kimi şəkli işarələr dərin bir gülüslə müşaiyət olunur. “Sarı” əsərində iranlı Məşədi Əhmədin müəllifin “Adın nədir?” sualını yanlış anlıyıb “Sarı” deməsi, sonra əslində Məşədi Əhmədin sabunun sarı olmasını bildirmək istəməsinin bəlli olması yumoristik bir gülüş qoparır. “Danabaş kəndinin müəllimi” əsərində Qasım kişinin qəribəlik və maraqlı dolu: “Ay uşqol, axı mən də bir qoca kişiyəm, dünyada mən də azdan-çoxdan yaxşı ilə yamanı seçirəm. Axı, qurban olum sənə, bir məni başa sal görüm, o ki deyirsən uşaqlar oxuyub adam olacaqlar, bir mənə də görüm, necə yanı adam olacaqlar?” (111, 497) sualı, yaxud müəllim Həsənovun birdən-birə çəyirtgənin qulağının harasında olduğunu soruşmasının müqabilində Qasım kişinin: “Ay uşqol, axı mənim uşağıma çəyirtgənin qulağını bilmək nə lazım...” (111, 499) - deyər qəribə-qəribə cavab verməsi və müəllimi ittiham etməsi yaxşı yumor nümunələridir. Bu mənada Əli Nazimin dediyi kimi: “Bu vəziyyət ...böyük bir məhəbbət və həssaslıqla, ilıq, yüngül bir yumorla təsvir olunmuşdur” (36, 34). Həm də “Cəlil Məmmədquluzadənin kəndlilərə münasibəti onun mövcud

vəziyyətdən razılığından, onun idealizəsindən doğmur, bəlkə ondan narazılığından, onu dəyişmək, düzəltmək, başqalaşdırmaq və yeni əsaslar üzərində qurmaq istəməsindən doğur. Bundan dolayıdır ki, o, sistematik surətdə kəndliliyin patriarxal, geri, mədəniyyətsiz cəhətlərini qamçılamaş, onu irəli çəkməyə çalışmışdır” (36, 34-35). İsa Həbibbəyli də bu kimi faktları müşahidə edərək belə qənaəti ifadə edirdi ki: “Dörd arvad almaq, qızı yeddi yaşında ərə vermək, biğların qabağını vurdurmaqları məclisə qoymamaq ... kimi lüzumsuz, faydasız məsələlərin müzakirəsi ilə “Molla Nəsrəddin” ilk növbədə ... azərbaycanlıların mədəni geriliyinə diqqət yetirmiş, bu sahədə dirçəliş və tərəqqiyə nail olmağı əsas vəzifə saymışdır (62, 246). Bu baxımdan da “hərdən bir xalqın üstünə gülməyi və hərdən də bir xalqı üstünə güldürməklə” qəti olaraq ... xalqın oyanışı və dirçəlişində gülüşün təsiredici gücünə dərin inam bəsləyən yazıçı satiranın reallığı, gerçəkliyi ifadə etməsini vacib saymış, ... özünəməxsus tərzdə həmişə bədii gülüş, zarafat və istehza vasitəsilə “doğrunu” yazdığını, buna da sadıq qalacağını bildirmişdir. “İndiyədək hər nə yazmışıq, hər nə danışmışıq hamısını zarafat hesab eləyiblər. Halbuki yazdıqlarımızın çoxu zarafat bəbətindən yazılmayıb, bəlkə lap doğrudan-doğruya yazılıb” (62, 254). Çünki ədib özü də: “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! O kəsləri deyib gəlmişəm ki, mənim səhbətimi xoşlamayıb, bəzi bəhanələrlə məndən qaçıb gedirlər... Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Zəmani ki, məndən gülməli söz eşidib, ağzınızı göyə açıb və gözlərinizi yumub o qədər “xa-xa...” edib güldünüz ki, az qaldı bağırsaqlarınız yırtılınsın... O vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülsünüz. ... Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqətlə baxınız camalınıza” (112, 3-4) - deyəndə də, habelə İsgəndərin timsalında “Tfu siza, ölümlər” dedikdə də sosial təbəqə fərqi qoymadan hər bir mənəvi ölümlüyə tutulmuş adamları nəzərdə tuturdu. Bundan başqa ədibin “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrəsi üçün

məşhur nəqqaş Oskar Şmerlinqin çəkdiyi rəsmlə bağlı xatirə qeydlərində də acı gülüşlə xatırladığı yuxulu müsəlmanlar arasında sosial təbəqə fərqi yox idi. Əslində rəsmi özü də, ədibin ona verdiyi izah da maraqlıdır. Dar bir otaqda yatışma halında təsvir olunan adamlar müsəlman dünyasını anladır: “Burada yatanlar hamı bizim bədbəxt millətimizdir; hərçənd dünyada bədbəxt və lakin axirətdə cənnət sahibi müsəlmanlardır. Həmin xoşbəxt Allah bəndələri bərk yatıbdır. ... Bu yuxuda yatmış xoşbəxtlər gecə şirin-şirin yuxular görürlər...” (114, 69-70). Fikrimizcə, otağın kiçik bir pəncərəsi rəmzi mənada dünyaya çıxış, mühitə inteqrasiya, aləmə baxış mənasını ifadə edir. Ancaq müsəlmanlar şirin-şirin yatmaqda, yuxunun şirinliyi içərisində xumarlanmaqdadırlar. “Amma hamısı da yatmayıb: gərnəşənlər də vardır, oyanmaq istəyənlər də vardır. Bu mənzərəni gördükdə Molla Nəsrəddin birinci nömrəsinin baş məqaləsində üzünü tutur həmin yarıyuxulu, yarıoyaq müsəlman qardaşlara və deyir: - Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! Molla Nəsrəddin bunu bilir ki, müsəlman qardaşlar çox da qəzet və jurnal oxumağa həvəsli deyillər. Və Molla Nəsrəddin bilir ki, onun müsəlman qardaşları Molla Nəsrəddin əminin qəzetinə etina etməyəcəklər... Və həmin mömin müsəlman qardaşlar qəzet oxumaq əvəzində gedəcəklər fəla baxdırmağa, it boğuşdurmağa, dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ əməllərə. ... Bununla bərabər Molla Nəsrəddin üzünü dindar qardaşlarına tutub deyir: - Sizdən ötrü gəlmişəm, qeyrilərdən ötrü gəlməmişəm” (114, 70). Eyni zamanda maarifçi ədibi belə bir sual düşündürür ki, sosial təbəqə və yaşayış şəraiti fərqi olmadan bu müsəlman qardaşlar oyanıb bu pəncərədən bayıra baxacaqlarmı? Bu mənada bu müsəlmanlar arasında Novruzəli, Usta Zeynal, Kərbəlayı Məhəmmədəli, Kəblə Əzim, Kəblə Qasım və b. kimi “kiçik” adamlar da vardır. Onlara öyrədilmiş mövhumat, şəriət ehkamçılığı, moizələrin mənimlətdiyi fanatizm dəyərləri onları bu pəncərəyə getməyə yaxın qoymur. “Nədir” adlı felyo-

tonunda poçt qutusu timsalında, “O dünyadan məktub” felyotonunda rus dərmanlarına münasibət timsalında, habelə “Əli şəsi və traktor”, “Yol” və başqa felyetonlarında müsəlmanların yeni dünyaya, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə haram baxması, şəriətə müxalif qiymətləndirməsi kimi münasibətlərə görə tənqidi-yumoristik gülüş özünü açıq nümayiş etdirir. “Əlbəttə, əgər dünyada fala baxdıran və dərviş nağılına qulaq asan adam olmasa və əgər dünyada qəzet oxumağı, it boğuşdurmağı tərcih verən adam olmasa idi, əgər yerin üzü mədəni və əhli-ürfanla dolu olsa idi, o vədə dünyada heç “Molla Nəsrəddin”in özünə də lüzum görünməzdi; çünki həkəma deyiblər: “Sözünü o kəslərə de ki, sənə qulaq asurlar” (114, 70). Bu səbəbdən də Molla Nəsrəddin tənqidi gülüşlə “baltanı mövhumatın başından bərk endirdi” (93, 70). Molla Nəsrəddin bu zərbəni həmçinin Məhəmməd həsən əmi, Novruzəli, Kəblə Qasım, Kərbəlayı Məhəmmədəli, Usta Zeynal, Kəblə Əzim və b. kimi “fəqir, artıcaq dərəcədə dindar, mömin, dünya malına əsla və qəta talib olmayan” “kiçik” adamlardakı avamlığa da endirmiş oldu. Çünki məhz daxili avamlıq, öz haqqından xəbərsizlik, öz ictimai qüdrətini, gücünü bilməməzlik bu insanların əsarət və köləlik təməli, ictimai-mənəvi səbəbində dayanır, hər cür ictimai zülmə əsir və məruz qoyur, etiraz etməyən, səbirli, dözümlü, sədaqətli, cəsarət etməyən insan tipi və xarakterinə çevirir. Böyük realist ədib Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığında “kiçik” adamlara tənbeh və kəskin tənqid ona görə özünü çox göstərmir ki, bu insanlar ictimai mühitin avama çevirdiyi, ictimai bədbəxtliyə, məzlum bir taleyə düşər etdiyi adamlardır, yəni onlar özlərindən asılı olan səbəblər üzündən deyil, daha çox mühitin ictimai müəssisələrinin tərbiyə və təlqinləri sayəsində avam insan tipi və ictimai xarakterinə çevriliblər. Bu baxımdan olduqca sadə, üzüyola və hədsiz avam olan bu müsəlman qardaşların – “kiçik” insanların, yəni ədibin özü də dediyi kimi: “Bizə aşkardır ki, yazdığımız mətləblər avamın qulağına batmaz və bata bilməz...haman avam camaata

bizim də yazığımız gəlir. ...Bizim avam camaat ilə işimiz yoxdur. Tarixdə avamın hümməti heç bir işdə görsənməyibdir” (112, 511). “Qoy avam hər nə deyir desin. Əksər ovqat avam yaxşıya deyir pis, pisə deyir yaxşı. Dünyada hədsiz şəxslər avamdan gilaylı qalıblar. Biz də dağarcığımızı çəkirik quvalları cərgəsinə” (111, 46). Ədibin bu fikirlərlə avama qahmar çıxıb onu qınamaqdan uzaq olduğunu görürük, amma sonrakı fikirlərində bilməmək bəhanəsilə oyanış və maariflənmədən uzaq düşməni də təqdirəlayiq hesab etməyərək tənqiddən kənarlaşdırmır: “Amma biz bilmirik ki, o bir para mətləbləri yazmasaq, dəxi biz nə yazaq?!...Hər yazıcının bir mətləbi var, yoxsa bu işlər bihudə deyil... Biz arzu edərdik ki, həmin avam camaat bizim məcmuəni xoşlasın... Bizim məcmuənin mətləbi avam camaata xoş gəlmir...o səbəbə ki, ...öz başa düşdüyünü sidqi-dildən yazan cəridə avama xoş gəlməz” (112, 511). Bu baxımdan tam yerinə düşür ki, “əcənilərin seyrə balonlarla çıxdığı bir zamanda Novruzəlinin divanxananı tanıyıb poçtxanaya bələd olmamasının, yaxud Danabaş kəndinin camaatının məktəbin funksiyasının nədən ibarət olduğunu bilməməsinin əsl səbəbkarı kimlər idilərsə, Cəlil Məmmədquluzadə də onların qənimi idi. İnsan kimi Novruzəlinin, Usta Zeynalın ... xarakterindəki işığı, sədaqəti, mənəvi saflığı, daxili paklığı, halallığı Mirzə Cəlilin böyük sevgi ilə, ürək yanğısı ilə qələmə aldığı duymamaq, görməmək mümkün deyildir. Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə Novruzəlinin haqları, oyanışı, milli özünüdərkı uğrunda ...can qoymuşdur” (73, 52). Görkəmli ədibimiz C.Məmmədquluzadə bütün varlığı ilə məhz avamın - sadə, haqları tapdanmış və əlindən alınmış, zülm və əsarət adamlarının, cəmiyyətin ictimai strukturunda yeri, haqqı bəlli olmayan, unudulmuş, yaddan çıxmış “kiçik” adamların yanında idi, onların müdafiəçisi idi. Buna görə də ədib avam “kiçik” adamları tənbeh və tənqiddən daha çox öz kimliyini, qüdrətini, haqlarını, vəzifələrini ona başa salmaq yolunu tuturdu. Çünki

onların avamlıqları hədsiz təbii saflıqlarında, mənəvi təmizlik və xeyirxah niyyətlərindən irəli gəlir.

Əslində, “kiçiklər”i əsas təsvir obyektinə kimi seçmək tənqidi realizm üçün ictimai-tarixi və ədəbi bir missiya idi. Çünki “xırda” adamlar bədii məqsəd olaraq mövcud sosial-ictimai və psixoloji-mənəvi bələlərin yaratdığı ictimai tip, bədii tipajdır. Mirzə Cəlil yaradıcılığında bu ictimai “xəstəliyin” – “kiçikliyin” bir səbəbi də “kiçik” adamların “hüquqi-insaniyyətdən məhrum” (Üzeyir bəy Hacıbəyov) olmalarının bədii həqiqətin”dədir (165, 4). “Bizim xalqın kütlələrinin bədbəxtliyinin əsas ən ümdə səbəbi, bircə, ondan ibarət idi ki, onda bu bədbəxtliyi dərk etmək şüuru hələ zəifdir” (115, 299). Bu mənada Novruzəli avamlıq simvoludur. Öz yoxsulluğunu və avamlılığını dərk etməyən Novruzəli xanın ona bəxş etdiyi “nemətlərin” müqabilində daim şükrü və gözütoxdur. Halbuki onun faciəsini, “bu bəşəri komediyanı” yaranan xanlar və kəndxudalar mühitinin özüdür. Novruzəli bir ictimai tip kimi bu cür tipik şəraitin faciəvi həyatını yaşayan bir xalqı təmsil edir. Çünki bir tip olaraq Novruzəlidə elə bir mənəvi saflıq, qırılmaz, dönməz bir sədəqət, vəfa, halallıq və namusluluq vardır ki, ictimai münasibətlərdə avam və yobillərə görə Novruzəlinin başına gələn faciələrin ictimai-psixoloji zəminini, səbəbini təşkil edir. Bu mənada Novruzəli faciəsi ictimai faciədir. Novruzəli kimi “yatmış filləri” təsvir edən müəllif öz ictimai-tarixi ömrünü yaşayıb qurtarmış ictimai mühiti inkar edir, gələcəyin mübarizə pafosunu təsbit edir. Çünki bu “yatmış fillər” o yansa, hərəkətə gəlsə, bu köhnə dünyanın sütunlarından bir kərpic də qalmaz. Novruzəli problemi ilə xalq problemi birləşir, üzvi bir bağlılıq kəsb edir. Çünki “həqiqi realizm, xalq bədii hədəf kimi seçiləndə yaranır, həqiqi realist vüsətlə təsvir olunduqda insan problemi... xalq və onun taleyi problemi ilə bağlanır” (97, 156). Həqiqi realist əsərdə “xalqın taleyi – insanın taleyi” vahid problem kimi öz bədii inikasını tapır. Bu baxımdan görkəmli ədib yaratdığı “kiçik” adamların ictimai problemləri

və həyatla mübarizədə qarşılaşdıqları maneələri bilavasitə bu problemlərin yaranmasına hərtərəfli məsul olan hakim dairələri, əlidəyənəkli məmurları, “xırda”ların mənəviyyatını, şüurunu korlayan əyri, rüşvətxor və haramxor ruhaniləri, mövhumat və cəhalət yaranan savadsız, yaltaq, hər şeyi, bütün müqəddəsliyi öz sərvətlərinə qurban etməyə hazır mollaları, ruhaniləri tənqid hədəfinə çıxarır, kəskin surətdə hər cür zorbazorluğu və cəhaləti inkar edirdi. “Cəlil Məmmədquluzadə Məhəmmədhasən əmilərin yoxsul, yazıqlığına baxmayaraq, onları əsl və həqiqi insan kimi qələmə alır, onların sinəsində böyük insan ürəyinin döyündüyünü göstərir” (88, 60).

Mirzə Cəlil yaradıcılığında “kiçik” adam obrazlarından tənqidatçılarımızdan ilk dəfə Əli Nazim, sonralar Mir Cəlil, Yaşar Qarayev, Firudin Hüseynov, İsa Həbibbəyli və b. bəhs etmişlər. “Kiçik” adam obrazının sırf sosial mahiyyət kəsb etməsi, tənqidi realistlərdə bu obrazın qoyuluşu ilə cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif sosial problemlərin tənqid olunması nəticəsinə gəlmişdir. Mirzə Cəlil realizmində “kiçik” adam obrazı hüquqi-siyasi mahiyyətdən irəli gələrək sosial-perseptiv – ictimai-psixoloji qavrayış hadisəsidir. Məhəmmədhasən əminin Xudayarı “hər necə olsa katdadı” kimi, Danabaş kəndlilərinin rus məmurlarını “böyük adamlar” kimi dərk etmələri eyni zamanda onların da özlərini “kiçik” adam kimi qavramalarını şərtləndirir. Ədib “Poçt qutusu” əsərində “kiçik” adamlığın ictimai-psixoloji fakt kimi tipinə çevrilmiş Novruzəlinin timsalında “Novruzəli adamdır” ictimai-tarixi hökmü ilə birgə öz müəllif konsepsiyası olaraq “Novruzəli necə adamdır?” sosial-psixoloji araşdırmasını müəyyənləşdirir və mövcud sosial problemlərin mürəkkəbliyi və qarışıqlığı içərisində sosial ədaləti bu tezisdən araşdırmağa və axtarmağa başlayır. Əsərin ruhu isə elə bil bu sualı ehtiva edir ki, “kiçik” adam – Novruzəli necə, öz adamlığından xəbəri varmı? Ədibin Novruzəlisini poçt qutusu yanında aciz qoymasını, sözsüz ki, mədəni gerilik, ictimai-mədəni inkişafdan kənarlıq kimi

qiymətləndirməliyə. Zəruri siyasi-iqtisadi münasibətlər bütün dünyanın ölkələrini, şəhərlərini, kəndlərini, coğrafi məkanları bir-birinə bağlayıb əlaqələndirdikcə, Novruzəli qaynayıb-qarışmalı olduğu bu münasibətlərdən daha da kənara, dibə çəkilir. Prof. Yaşar Qarayev çox doğru olaraq qeyd edir ki, "Novruzəlinin təsirinə məruz qaldığı daha geniş tipik şərait artıq dəmir yolunun və poçt qutularının birləşdirə bildiyi hüdudlar idi. Şəxsiyyətlə onu əhatə edən ictimai mühit arasında əlaqə və bağlar getdikcə artırdı" (97, 170). Bu mənada "ədib Novruzəliyə təlatüm və hərəkət dövründə durgunluğun və iflicin səbəblərini, sirrini axtararkən rast gəldiyi bir obraz kimi müraciət edir. ...Dəmir yolunun və poçt qutularının planeti birləşdirdiyi bir dövrdə...ulağı hələ də dünyada yeganə nəqliyyat bilən Məhəmməd həsən əmi, poçt qutusu nədir bilməyən Novruzəli dayanır! ...Məhz əsrlə Novruzəli arasında əlaqə və təzad baxımından Mirzə Cəlil Novruzəliyə daxili bir nəzər salır, bir həməsr, bir vətəndaş kimi onun malik olduğu mənəvi çəkiyə, ictimai vəznə qiymət verir və məlum olur ki, mövcud ictimai münasibətlər şəraitində Novruzəli çoxdan "çəkisizlik şəraitində" yaşayır" (97, 176). Novruzəli poçt qutusunu tanıdırsa, Məhəmməd həsən əmi nə dəmir yolunu, nə də avtomobili, Məhəmmədəli isə nə dəmir yolunu, nə də poçtxanayı tanıyırdı. Bu isə o demək idi ki, ümumiyyətlə, Mirzə Cəlilin "kiçik" adamları ən zəruri ictimai-mədəni yeniliklərdən xəbərsiz, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən məhrum yaşayırdılar. Bu mənada, onların ictimai əlaqə, rabitə, hərəkət formalarında (ulaq, at, adam vasitəsilə sifariş və s.) bir primitivlik, ibtidailik hökm sürürdü. Bu insanların təkcə əyni-başı, yaşayışı deyil, bütün həyat tərzində ibtidailik hökm sürür. Dünyanın dəmir yolları, avtomobil və poçt qutuları ilə birləşdiyi bir zamanda Məhəmmədəli Ərəblər kəndindəki anasına xəbərini, məktubunu mütləq bir adam tapıb onunla göndərmək ehtiyacında idi. Məhəmməd həsən əmi yeganə nəqliyyat vasitəsi olaraq ulağı tanıdığı kimi, özünün şikayət məktubunu da göndərmək vasitəsi

kimi at üstündə gedən çavuşu bilir. Dünyanın zəhmətkeş kütlələri zəhmət yaxasından yapışib silkələyəndə, dövrədən, zamandan, tarixdən haqq-hesab istəyəndə, tarixlə, zamanla, ictimai quruluşla haqq-hesab çürüdəndə Məhəmməd həsən əmi yeri, yurdu, varlığı bəlli olmayan, "çəkisizlik, yoxluq şəraitində" olan Həzrət Abbasa şikayətini göndərirdi. Ədibin təsvir etdiyi mühitin bütün ictimai hərəkət, sosial davranış və həyat tərzində bir köhnəlik, kəşafət, primitivlik özünü göstərir: "Belə məhəllə dünyada müsəlman ələminin hər bir şəhərində var... Qeyri şəhərlərin və qəsəbələrin Şeytanbazarı bir şəkildədir: toz və torpaq, zibil, evlər və dükan-bazar, xaraba, küçələr dolu it-pişik və keçəl-küçəl müsəlman uşaqları. İki dükənin biri çayxana, tiryəxxana, qumarxana. Dar küçə və bazarda yük heyvanları qarışmış adamlara... Maarifin, səliqənin və nəzafətin burada iyisəri görsənəməz...Bura varid olan ...bir adam... buranın vəhşilik halına təəccüb edəcək" (117, 161-1985). Bu mənada dünyanın bu dolaşmış, "zəmanənin xarab" vaxtında "dünya malına əsla və qəta talib olmayan" bu insanların taleyi Allaha qalmışdı. Ancaq yenə də "Cəlil Məmmədquluzadə ...Məhəmməd həsən əmilərə tükənəməz rəğbət və məhəbbətini gizlətmir. Onların azadlığı və insani hüquqları uğrunda mübarizə elan edərkən bu mübarizənin Məhəmməd həsən əmilər tərəfindən necə qəbul ediləcəyini, necə qarşılanacağını bilmir. Eyni zamanda o, Məhəmməd həsən əmilərin zəif cəhətlərini – geriliyini, fanatizmini, itaətkarlığını açıb göstərir" (68, 59). Bu baxımdan C.Məmmədquluzadə üslubu "kiçik" adamları elə kontekstdə, elə münasibətlərdə təqdim edir ki, "kiçik" adamın bütün yaxşı və pis, güclü və zəif cəhətləri, onun xarakterik, səciyyəvi, tipik xüsusiyyətləri özünü mükəmməlliklə ifadə edir, zahirə çıxarır, onda nəyin çatıb-nəyin çatmadığını bürüzə verir. Bu mənada Məhəmməd həsən əmi şəhərlə kəndin, divanxana ilə evin, Xudayarla uzunqulağın itməsi hadisəsi arasında qalır, hadisələr öz mürəkkəbliyi və ciddiyyəti ilə onu ictimai münasibətlərin dərininə çəkdikcə Məhəmməd həsən əminin varlığındakı bütün

mənəvi, ictimai keyfiyyətlər ortalığa çıxmağa başlayır. Məlum olur ki, bu qədər saf, bu qədər sadələhv, imanlı, etibarlı ikən Məhəmməd həsən əmilər hələ haqq-hüquq savaşına hazır deyillər. O cümlədən Novruzəli divanxana ilə kətdə, poçt qutusu ilə divanxana arasında özünəməxsus saflığını – “uşaqlığını” nümayiş etdirdikcə, hələ də ictimai münasibətləri, xüsusilə, Vəli xanla onun asılılığına son qoyacaq məsələləri anlamadığına görə bir tərəfdən Vəli xan kimi etibarsız xanlara nökr, digər tərəfdən də onun laqeydliyi və rəiyyətinə bigənəliyi üzüngən divanxanalarda günahsız yerə əzaba düşməli olur. Məhəmmədəli, Məşədi Molla Həsən, Pərinisə isə öz daxili keyfiyyətlərini hürriyyət payı axtarmaq münasibəti ilə üzə çıxarırlar. Hadisələr sona doğru inkişaf etdikcə məlum olur ki, onlar nə qədər dünyadan xəbərsiz, ictimai münasibətlərdən kənar, məlumatsız, dövrün hadisələrindən baş çıxara bilməyən avam insanlardırlar. Yəni onlar hələ də haqqa sahib olmağa, inqilabi mübarizələrə qoşulmağa hazır deyillər və s. Bu baxımdan bu əsərlərində “məqsəd və forması ilə Mirzə Cəlil təlimi “avamı sevmək” demokratizmi idi, “amma daha “avama mədhiyyə” demokratizmi deyildi, onu yalandan idealizə etmək, “müqəddəsləşdirmək” sünuliyindən azad idi” (97).

Cəlil Məmmədquluzadə Məhəmməd həsən əmi kimi “kiçik” adamların bütün yaşayış şəraitini, ictimai vəziyyətini, sadə həyatını təqdim etməklə adi əhvalatlarda ciddi həqiqətləri, ictimai-patoloji səbəbləri axtarır. Ona görə də “realist romançı romanının qəhrəmanını ənənələri əks etdirən sinifdən seçir” (177, 966-967). Bu romanlardakı şəxslər, olduqları mühitin yaşam şərtlərinə uymuş, öz dövrlərinin ortaq dərd və düşüncələrini yaşayan adi adamlardırlar. Bu mənada Mirzə Cəlil “kiçik” adamlarının həyat təzi, faciə və problemləri, sosial şəraitləri, ümumiyyətlə, onların aid olduqları sosial təbəqənin və bütün adi insanlarınkıdır. Professor Mir Cəlil dediyi kimi, böyük ədib təkcə “kasıb məişətini səbrlə təsvir” etmir, həm də “gümanı bir eşşəyə gələn möhtac kəndlinin kasıblıq səbəbini,

bu yoxsulluğa bais olan amilləri və şəxsləri göstərmək istəyir” (137, 251-252). Beləliklə, Mirzə Cəlil öz əsərlərində insan problemini üzə çəkərək “böyüklərə” və “kiçiklərə” bölünmüş bu mühitin sosial-mənəvi tələb və meyarlarını tənqid və ifşa edir, ictimai “müalicəyə”, islahat ehtiyacı olduğunu israrla bildirir. Ədibin yaradıcılıq konsepsiyasından məlum etmək olur ki, normal yaşamaq, hörmət və sayğı ilə qarşılamaq və ləyaqətlə varlığını qorumaq haqqına malik insan müxtəlif ictimai səbəblər üzündən sosial haqlarını itirir, sosial statusundan məhrum olur və “xırda” adam sosial səciyyəsinə qazanır. Fikrimizcə, ədib öz “xırda” adamını, sosial-tənqidi yaradıcılıq problemlərini bir hadisə olaraq deyil, bir insan tipi olaraq və bu insan tipini yaradan tipik şərait, məkan və zaman olaraq təqdim edir, insanı Novruzəliləşdirən, Usta Zeynal, Məhəmməd həsən əmi, Məhəmmədəli gününə salan səbəbləri öyrənməyi və aradan qaldırmağı vacib sayır. Məhz bu mənada, ədib üçün ən vacib öyrənilməli məsələlərdən biri də məhz insanı “xırda”, “kiçik” adama çevirən səbəbləri bilmək, göstərmək və aradan qaldırmaqdır. Belə ki, ədibin “kiçik” adam obrazlarını hərtərəfli təhlildən keçirdikcə onun məzmununda sosial, xüsusilə, hüquqi və siyasi səbəbləri görmək mümkündür. Qənaətimizcə, Mirzə Cəlilin Novruzəlisinin və başqa tipik obrazlarının cəmiyyətin sosial strukturundakı statusuna neqativ təsir göstərən səbəblər içində ən fəal arqumentlər siyasi, hüquqi və sosial səbəblərdir. Müəllif özünün “Xatiratım”ında “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin mübarizə məqsədlərindən danışarkən tez- tez “Şərq istibdadı”, - deyərənənəvi Şərq avtoritar idarə üsulunun adını çəkir və bu da təsadüfi deyildi. Müəllifin doğru qənaətinin və düzgün təshihinin nəticəsi idi ki, o, Şərqi bir hissəsi olan Azərbaycan mühitindəki, geniş mənada, mövcud şəraitdəki inkişaf böhranını, insanın faciəvi taleyi və ümitsiz gələcəyi, qul, nökrə taleyi ilə bağlı məsələləri bu rejimin – mütləqiyyət idarə üsulunun nəticəsi olaraq qəbul edirdi. Ədib yazırdı: “Bizim qabağımızda dağ kimi duran istibdad, Şərq

istibdadi və Şərq qaranlığı idi" və s. (120, 72). Müəllif ictimai inkişafa, konkret desək, sosial, iqtisadi, mədəni və s. inkişafa çatmaqda Azərbaycan cəmiyyətinə mane olan səbəblər kimi siyasi-hüquqi əhəmiyyətli üsulu-idarəni də diqqət mərkəzinə çəkir və burda bir tərəfdən idarəçilikdə ənənə şəklini almış Şərq avtoritar (mütləqiyyət) rejimini, digər tərəfdən milli-müstəmləkəçi Rusiya Çar rejimini tənqid hədəfinə çevirir. Bizim fikrimizcə, müəllif "kiçik" adamlar arasında sosial bağların qurulması və birgə yaşamaq təbii məsuliyyət hissəsinin məhv olmasında mütləqiyyət idarə üsulunu (istər ənənəvi Şərq, istərsə də Çar) səbəb tutmaqda haqlı mövqə nümayiş etdirir. M.İbrahimovun da doğru qeyd etdiyi kimi: "Despotik üsul-idarə xalq arasında nifaqı genişləndirir. Ümumi şübhə və etimadsızlıq yaradır, vətəndaşları qorxaqlığa və satqınlığa öyrədir. ...Despotun zülmü artdıqca satqınlıq ruhu da genişlənir və xalqın mənəvi pozğunluğuna səbəb olur" (86, 184). Beləliklə, "siyasi və dini despotizm insanları həyatdan faydalanmağa qoymur, şəxsiyyət boğulur, onun fikri və hissləri kütləşir" (103, 64).

Ədib "xırdaların" sosial, iqtisadi, mədəni sahələrdəki kənar edilmələrini deyil, onların siyasi düşüncə cəhətdən geridə qalmalarını, siyasi özgələşmələrini diqqət mərkəzinə alaraq problemlər sırasında təqdim edir. Mirzə Cəlil milli müqəddəratın təyin olunması, milli-ictimai və fərdi azadlıq, öz taleyinə məsuliyyət, dövlətçilik kimi problem məsələlərdə, əlbəttə ki, "kiçikliyin" siyasi mahiyyətini də açıb göstərmiş, oxucunu siyasi məsələlərlə düşündürmüş, məşğul etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin "kiçikləri" təkcə iqtisadi baxımdan kasıb deyillər, həm də hüquqi-siyasi baxımdan yoxsuldurlar. Bizə elə gəlir ki, böyük sənətkarı heç də qəhrəmanlarının iqtisadi yoxsulluğu düşündürmürdü. Bizcə, iqtisadi yoxsulluq səbəb deyil, nəticədir. Fikrimizcə, Mirzə Cəlil, xüsusilə, hüquqi-siyasi kasıblığı tənqid hədəfinə çıxarır. Çünki əsərlərinin özündən də görülmür ki, bu adamlar heç də "acından ölə", "gün çörəyinə möhtac" olan insanlar deyillər. Onlar daha çox hörmət və

ehtiramə, insan kimi ləyaqətli yaşamağa möhtacdırlar. Bu isə onların siyasi mövqeyindən və hüquqi statusundan asılı olan bir məsələdir. Bizcə, əsas odur ki, cəmiyyətdə hüquqi baxımdan varlı olasan, hər cür yaşamaq və fəaliyyət göstərmək hüquqlarına malik olasan. Yalnız bu, onları ləyaqətli yaşamağa və cəmiyyətdə insanlıq mövqeyinə malik olmağa, həm iqtisadi, həm də mənəvi-psixoloji rifaha sahib olmağa imkan verir. Tədqiqatlarda təsdiq olunduğu kimi, Mirzə Cəlil, xüsusilə, hüquq idarələrində işlədiyi dövrlərdə «kiçik» adamların problemlərini daha dərindən müşahidə etmiş, bunların hüquqi-siyasi mahiyyətdə olduğunu kəsdirmişdi. "O, belə bir fikrə gəlmişdi ki, ilk növbədə hüquq qanunlarını mükəmməl öyrənmək, həmin sahədə demokratik islahatlar aparmaq tələb olunur" (62, 156). "C.Məmmədquluzadə müxtəlif hüquq idarələrində çalışmaqda cəmiyyətin siyasi strukturu..., onun mövcud ictimai quruluş haqqında məlumat və təsəvvürləri dərindən öyrənmiş və tamamlanmışdır. Hüquq idarələrindəki gündəlik məşğuliyyəti ...C.Məmmədquluzadənin həyata, sadə adamlara yaxınlaşmasında mühüm amil olmuşdur. Zavallı, bənəşib adamların taleyi, məişəti, ehtiyacları ...hüquqşüurluq işində daha aydın görünmüşdür. Novruzəli, Usta Zeynal, Kərbəlayı Qasımlı kimi yoxsul insanların mənəviyyatının dərindən öyrənilməsi, sadəlik, sadəlik həmin prizmadan çox asanlıqla müşahidə edilmişdir" (73, 156-157). "Hüquq idarələrindəki fəaliyyəti ona həyatı dərindən öyrənməkdə, bənəşib, zavallı insanların əzablarına, mənəviyyatına, xarakterinə yaxından bələd olmaqda kömək etmişdi. Bu isə öz növbəsində ədibə yeni mövzular vermiş, onun süjet və qəhrəman axtarımlarını asanlaşdırmışdı. O, "Poçt qutusu", "Yan tütəyi" və s. hekayələrini, bir çox dram və felyetonlarını yazarkən vəkillik dövrünün müşahidələrinə istinad etmişdi" (62, 161-162). O cümlədən, "Hüquq idarələrindəki gündəlik məşğuliyyəti – adi, sıradan adamları dinləmək, onların şikayətlərinə qulaq asmaq, həyatın dibindən gələn müsəlman qardaşlarla yuxarı dairələr arasında tərcüməçi sifətilə iştii-

rak etmək C.Məmmədquluzadənin həyata, sadə adamlara yaxınlaşmasında mühüm amil olmuşdur. Zavallı, binəsib adamların taleyi, məişəti, ehtiyacları ona ...hüquqçuluq işində daha aydın görünmüşdür... Aşağılarla yanaşı yuxarıların dərkimi yazıçı üçün zəruri olan məsələni aydın şəkildə mənimsəmək baxımından da dava vəkilliyi və polis məmurluğu daha münbit şərait yaratmışdır” (62, 175-176). Bundan başqa akademik İ.Həbibbəylinin yazdığı kimi: “Məhəmməd həsən əmilərin, Zeynəblərin ...insani hüquqları tapdanmış, onlar müsibətlərə düşər olmuşdur. Buna görə də ilk növbədə xalqın hüququnu müdafiə etmək səlahiyyəti qazanmaq lazım idi. Ona görə də hüquq idarələrində vəzifə tutub xalqa kömək etmək imkanları əldə etməkdən əlverişli vasitə yox idi” (73, 139). C.Məmmədquluzadə də bu üzdən “pedaqoji fəaliyyətlə vidalaşarkən tərəddüd etmədən hüquqçu olmaq qərarına gəlmiş”di (73, 139). Yaradıcılığında aydın görünür ki, Mirzə Cəlilin “xırda” adamlarının, demək olar, yaşamaq üçün çox şeyi var, amma cəmiyyətdə yer tuta biləcək heç nələri yoxdur. Xudayarın pulu olmasa da hörməti və nüfuzu var. Amma Zeynəb iqtisadi baxımdan aristokrat kimi görünsə də, pulu, torpağı, mal-dövləti olsa da, öz qadınlıq haqqını axıracan qoruya bilmir, Xudayarın hakimlik səlahiyyətləri, güc və ixtiyarı qarşısında insanlıq haqqını itirmiş olur. Novruzəlinin gətirdiyi paydan da aydın görünür ki, onun heç nəyə ehtiyacı yoxdur. Ancaq xanın qabağında yenə də ixtiyarsız qul, ağzıbağlı kölədir, xana qeyd-şərtsiz tabedir. Xana olan intəhasız sədaqəti yolunda dövlət qulluqçusuna göstərməli olaçağı davranış normasını kobudcasına pozur və ona saldıır. Di-vanxana küncünə atılan Novruzəli günahını heç cürə kəsdirə bilmir ki, bilmir. Xudayar kimi hökumət məmurlarının qabağında o və onun kimilər heç kimdir. Çünki Xudayarlara özbaşınalıq eləməyə imkan verən külli-ixtiyar səlahiyyətləri Məhəmməd həsən əmi və onun kimilərinin ixtiyarlarının “sümürülməsi” sayəsində əldə olunmuşdur. Bu isə rejimin, üsul-idarənin öz mahiyyətindən doğur. Buna görə də “nə qədər ki Novruzəlilər

özlərini ağaların qulu-nökəri hesab edir, ağaların, xan, bəy, mülkədarların ...qanunsuz, zorakı hökmranlığı sarsılmayacaqdır. Gənc ədibin kəşf etdiyi... həyat həqiqətlərindən biri bu idi” (22, 26). Bu baxımdan da “mövhumat və cəhəlatə qarşı mübarizə aparmaq molla nəsrəddinçilərə cəmiyyətin sağlamlaşdırılmasına, haqq və ədalətin öz yerini tapmasına, qəddarlığın aradan qaldırılmasına, aşağı kütələrin hüququnun bərpasına təsir göstərmək üçün lazım idi” (62, 375). Bundan başqa Cəlil Məmmədquluzadə “kiçik” adamları daşıdıqları işıq, enerji, potensiallarla birlikdə xalqın taleyi qismində ümumiləşdirir, geridə qalma və bir sıra digər ictimai problemləri savadsızlıq, maarifsizliklə əlaqələndirir, milli oyanış, intibah, azadlıq ideallarını ifadə edir.

Beləliklə:

- Hər şeydən əvvəl “kiçik” adam obrazı sosial mahiyyət (sosial, hüquqi, ictimai, siyasi, əxlaqi-mənəvi, psixoloji və s.) kəsb edir;

- “Kiçik” adam sosial münasibətlərin doğurduğu statusdur;

- Habelə, “kiçik” adam mövcud hakim sosial mühitin fərdiyyətə, şəxsiyyətə olan sosial (hüquqi, iqtisadi, əxlaqi və s.) basqısının konkret münasibətinin ifadəsi və meyandır;

- “Kiçik” adam konkret sosial münasibətlər məqamında (çərçivəsində) şəxsiyyətin, fərdiyyətin malik olduğu sosial keyfiyyətlərin tipik obrazıdır;

- Həmçinin, “kiçik” adam milli-ictimai inkişaf və münasibətlərin istiqamət, norma və perspektivlərinin göstəricisidir;

- Sosial münasibətlərin mahiyyəti, istiqaməti və şəraiti dəyişdikcə “kiçik” adam obrazının bədii-estetik məzmunu da dəyişə bilər;

- Tənqidi realizmdə “kiçik” adam obrazı onların ictimai-psixoloji və mənəvi aləmində özünə kök salmış ictimai səbəblərə yönəlmiş tənqidi bədii-estetik üsuldur.

II FƏSİL

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA "KİÇİK" ADAM OBRAZLARININ SOSIAL MAHIYYƏTİ

2.1. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında "kiçik" adam obrazlarının sosial mahiyyətinin özünəməxsusluğu

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, onun bədii yaradıcılıq problemləri ictimai-tarixi şərait, dövr və mühitlə sıx bağlıdır. Əgər sənətkarın yaradıcılığına diqqətlə fikir verilsə, onun əsərlərində insanın sosial vəziyyəti, azadlığı və taleyi, şəxsiyyəti və cəmiyyətdəki mövqeyi, azadlıq və əsarət, ətəlat və fəallıq, güclü və zəif və s. kimi etik-estetik, ictimai məsələlərin, insan probleminin bədii həllini tapdığını görürük. Bütövlükdə insanın, başərin taleyi ilə əlaqədar "Nicat nədədir?" sualı sənətkarı düşündürürdü.

XX əsrin əvvəllərində kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü və inkişafı ilə əlaqədar olaraq cəmiyyətin təbəqələşərək "bö-yüklər və kiçiklər, ağalar və kələlər, hakimlər və nöqərlər şəklində bölünməsi Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında öz yerini tapan əsas bədii problemlərdəndir. Hüseyn İsrailovun da yazdığı kimi: "Yeni əsrin başlanğıcında cəmiyyətin həyatında baş verən böyük, epoxal ictimai-siyasi dəyişikliklər, sinfi təbə-qələşmənin son həddə çatması, proletariyatın tarix meydanında aparıcı, yenilməz bir qüvvəyə çevrilməsi, inqilabi mübarizə və dəyişikliklərin vüsəti ictimai şüurda böyük sarsıntılar, yenilik-

lər, doğurur" (70, 28). Əslində ictimai-tarixi şəraitin diqtəsi ədib üçün məhz bu nöqtədə əhəmiyyətli idi və "Nicat nədədir?" sualına cavab vermək üçün "Kimdir günahkar?" axtarışına çıxılması təbii idi. Artıq qeyd edildiyi kimi, böyük realist-demokrat ədibi "kiçik" adamların "ictimai vəziyyəti necədir? Nə-dən bəla çəkir və bu bəlalərin kökü nədədir? Həmin bəlaləri necə aradan qaldırmaq mümkündür?" (62, 189) kimi suallər narahat edir, onların taleyi, ictimai müqəddəratı, hüquq və azadlıqları düşündürürdü. Bu baxımdan Mirzə Cəlil hələ özünün ilk qələm təcrübəsi hesab olunan "Çay dəsgahı" alleqorik əsərində zamanın və ictimai axının sifarişindən doğan, həmin dövrdə cavabını axtardığı sualların ən zərurisi olan dərin və aktual bir problemə toxunurdu. Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq yazırdı: "Çay dəsgahı"... əsərində "Kimdir günahkar?" kimi ciddi bir suala cavab axtarması C. Məmmədquluzadənin yaradıcılıq nailiyyəti hesab oluna bilər" (62, 197). Ümumiyyətlə, "XX əsr erkən... realist ədəbiyyatı göstərməyə can atırdı ki, hansı səbəblərin təsiri altında necə müəyyən insan tipi formalaşmış. İnsanın əzablarında, onun simasının təhrif olunmasında, anti-insani cinayətlərdə "Kim günahkardır?" – progressiv ... incəsənəti qarşısında sual belə dururdu" (186, 65). Cəlil Məmmədquluzadəni də məhz "Kimdir günahkar?" sualının ictimai mahiyyəti, sosial "patologiyası" düşündürürdü. Bu mənada yazıçı insanları öz ictimai statusundan məhrum etməklə "kiçildən", sosial və mənəvi varlığını təhrif edən, insanlıq simasının dəyişməsinə şərt olan səbəbləri göstərməyə cəhd edir, öz realizmində həm psixoloji, həm də sosioloji üsuldən istifadə edir. "Danabaş kəndinin əhvalatları" və "Danabaş kəndinin məktəbi" povestində, "Poçt qutusu", "İranda hürriyyət", "Zəlzələ", "Yan tütəyi" və s. kimi hekayələrində, "Çay dəsgahı" ilk Azərbaycan mənəum alleqorik dramında, "Anamın kitabı" pyesində Cəlil Məmməd-quluzadə təsvir və təqdim etdiyi "kiçik" adamların siması, taleyi, həyatı və ictimai xarakteri işığında, ümumiyyətlə, "kiçik" adamın ictimai mənasını, məzmun və mahiyyətini, sosial-ictimai

mi tərəflərini işıqlandırır, onun ictimai yaranma prosesini meydana çıxarır. Ancaq bu əsərlərində Cəlil Məmmədquluzadə hətta bir çox dünya ədəbiyyatı nümayəndələrindən də bir az irəli gedərək psixoloji, mənəvi mətləbləri də paralel şəkildə ifadə etməyə sənəkarlıq qüdrəti nümayiş etdirir. Bu əsərlərin hər birində böyük ədib həm də "kiçik" adamın psixoloji vəziyyəti, mənəvi aləmi və xarakterinə də nəzər yetirir, dövrlə, zamanla, ictimai gedişatla bir sırada əlaqəli təsvir edir. Görkəmli realist ədib Cəlil Məmmədquluzadə "kiçik" adamın mənəvi aləmi və xarakterini təsvir edəndə də ictimai hərəkətə, tarixi proseslərə və ictimai-tarixi gedişatın xarakterinə nəzər yetirmək məqsədini həyata keçirir.

Ədib "Çay dəsgahı" əsərindən də başlamış yaradıcılığı bonyu "kiçik" adamın sosial-ictimai mahiyyəti maraqlandıranmaqla onun dövrlə, mühit və zamanla, inkişafı münasibətlərini, konkret ictimai-tarixi şəraitdə sosial vəziyyətini diqqət mərkəzinə çəkir. "Çay dəsgahı" əsərində "Kimdir günahkar?" sualı ətrafında "hadisələr dönüb-dolaşmağa" (158, 214) başlayır. Bununla da çay dəsgahı üzvləri arasında "kimdir günahkar?" ittihamı ilə mühakimə ortaya çıxır. Əsərdə güclü və gücsüz, ixtiyarlı və ixtiyarsız, ağa və nökrə kimi "böyük" və "kiçik" sosial tərəflər var. Müəllifin təsviri, problemləri qoyuluşu ona əslində ictimai məzmun verir, onun sosial səbəblərlə bağlı olduğunu ifadə edir. Müəllif təqdim etdiyi bədii quruluşla mövcud ictimai quruluşu əks etdirir, sosial struktura nəzər salır, xüsusilə, ictimai xəstəlikləri rentgen şüalarından keçirən kimi yoxlayır. "Kimdir günahkar?" sualının işığında obyektiv xalq məhkəməsində "güclü (ağa, bəy, hakim) haqlıdır" devizi, sosial stereotipi tənqid edilib iflasa çıxarılır, korlanmış ictimai mühtəi maarifləndirmək tezisi ortaya qoyulur. Yazıçı adı adam olan Nökrə Əlinin "pintiliyini satirik cizgilərlə tənqid etməklə kifayətlənməyib daha dərinə gedir, bu pintiliyin səbəbini tapmağa, onun kökünü açmağa çalışır" (50, 119). Hərəsi özündə bir insan təleyi və xarakterini əks etdirən çay dəsgahı üzvləri – Samavar,

Padnos, Çaynik, İstəkan, Nəlbəki, Qasıq, Maşa, Truba, o cümlədən nökrə Əli arasında qurulan məhkəmədə ittiham başlayır. Nökrə Əli və özlərində "xırda" adamın taleyini əks etdirən çay dəsgahı üzvləri məhkəmə prosesində hərəsi özünü müdafiə edərək, günahsızlığını sübut etməyə çalışaraq hər bir çay dəsgahı üzvü özündəki sədaqəti, vəfahlığı, doğruculuğu nümayiş etdirir. İttihamın sonunda ictimai mühakimədən belə məlum olur ki, "çayı pis dəmləyib töknə kimdi? - Xanımın borcudur çayı tökmək" (111, 370), deməli, əsl günahkar da odur. Bununla da "xırda" adamların arasındakı məhkəmə ilə günah və günahkar müəyyənləşir, "xırdaların" öz işinə məsuliyyəti, vəfası, sədaqəti, təmizliyi işığında günahın elə onların əməyi üzərində hökmranlıq quran, haqsızcasına onları qırıb-tökmək istəyən xanımın özündə olduğu aydınlaşır. Müəllif əsərin sonunda günahkarın kim olduğunu, bu ictimai bərabərsizliklərin, eybəcərliliklərin hardan qaynaqlanmalarını konkret olaraq müəyyən edir, günahkarı göstərir. Bu problem Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün, demək olar, plan-prospektdir, ana sualdır, əsas məğzdir, yaradıcılıq problematikasının nüvəsidir. Əli Sultanlının sözləri ilə desək, "Əsərin süjeti müqəssirin tapılması üzərində qurulmuşdur. Bütün cəhdlər "Kimdir müqəssir?" - sualı ətrafında dönüb-dolaşır. ...Bəlli olur ki, ...əsl müqəssir nökrəni əsarət altında və çirkli saxlayan xan, eyni zamanda zəhmətə alıxmamış, hətta özünə çay tökmək istəməyən xanımdır. Nökrəni yalnız mütiliyi və nadanlığı üçün təqsirləndirmək olar" (158, 213-214). Göründüyü kimi, "Çay dəsgahı"nın mərkəzində ciddi sosial məsələ dayanır. Belə sosial əhəmiyyətli suala cavab axtarılması Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığının başlanğıcından etibarən cəmiyyət həyatına fəal müdaxilə etmək niyyətini də aşkara çıxarır" (80, 25). Burdan çıxış edərək demək olar ki, görkəmli dramaturq ilk yaradıcılıq dövründən əhəmiyyətli ictimai problem – ictimai bərabərsizlik məsələsini ortaya qoymuş, bunu da öz yaradıcılığı prosesində davam etdirmişdir. Bununla da ədib insanın "kiçik" adama çevrilməsi pro-

sesini bir problem səviyyədə axtarışa çıxarmaq və buna səbəb olan faktları ortaya çıxarmağa səy göstərmişdir. Buna görə də görkəmli ədib realistsinə hadisələri təqdim etdikcə və təsvir etdiyi "kiçik" adamları bu hadisələrin mərkəzinə çəkdikcə "kiçik" adam probleminin sosial-ictimai mənşəyi, mahiyyəti və səbəblərini üzə çıxarmağa başlayır. ictimai bərabərsizlik məsələsini ciddi surətdə ortaya qoyurdu. Burdan da görüldüyü kimi, "Çay dəsgahı" əsərində "sosial ədalət və mənəvi təmizlik ideyası ifadə olun"duğu (62, 197) kimi, görkəmli ədibin bütün yaradıcılıq qayəsini də məhz bu sosial ədalət və ictimai bərabərlik ideyası təşkil etmişdir.

"Sosioloji üsulda əsas problem "kiçik", məzlum insanın cəmiyyətdə mövqeyi" (193, 24) olduğundan Cəlil Məmmədquluzadə sosial ədalət axtarışı işığında konkret ictimai-tarixi şəraitdə insanın öz sosial statusundan necə məhrum olunması və simasının necə təhrif olunaraq dəyişməsinə rentgenoqrafik olaraq təsvir edir. Böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin "xırda" adamlarının hərtərəfli təhlil prosesində, xüsusilə, əsərlərində təsvir olunan yeni mühit və şəraitdə baş verən dəyişiklik və hadisələrlə müqayisəsində aydın görünür ki, "kiçik" adamlar öz sosial davranış, münasibət və fəaliyyət üsulları ilə təzad təşkil edirlər. Fikrimizcə, bir çox məsələlərə istinad edərək ictimai-tarixi şəraiti və onun inkişaf prosesində baş verən sosial hərəkəti nəzərə almadan ədibin "kiçik" adamlarını təhlilə cəlb etmək, sənətkarın yaradıcılıq konsepsiyası və bədii-estetik idealından doğan qənaəti doğru tamamlamaq olmaz. "Cəlil Məmmədquluzadə sadə, "kiçik" insanın təsvirinə sosial-tarixi baxımdan yanaşdı və xalqı iki əsrin kəsişməsində olduğu kimi – müsbət və mənfi keyfiyyətlərlə təsvir edirdi" (181, 29). Əlbəttə ki, Mirzə Cəlil öz qəhrəmanlarını yaradarkən keçmişin faktlarını deyil, öz dövrünün mövcud problemlərini işıqlandırır. Onu bu cür əsərlər yazmağa, belə obrazlar yaratmağa vadar edən konkret ictimai-tarixi şərait, dövr, mühit var idi. Ətrafında baş verən hadisələr, içində olduğu mühit sənətkarı yazmağa vadar edirdi: "Ax

necə arzu edirdim ki, mən də sahibi-ixtiyar olub, ürəyimin dərdlərini meydana qoyub intişar edə bilim!... Ürəyimin dərdi çox idi: "Tiflisin Şeytan bazarında rast gəldiyim islam ələmi hər gün və hər saat məni yazmağa vadar edirdi" (120, 69). Beləliklə, dövrün tələbi, ictimai sifariş Mirzə Cəlil yaradıcılığının mövzu və yaradıcılıq problemlərini müəyyənləşdirirdi. Həyatın özündən gələn vətənpərvər sənətkar, vətəndaş-yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə ədəbiyyata öz sadəliyi ilə, necə varsa elə gəldi və bu gəlişi ilə sənətkar, həmçinin həyatın dibini və bu yerin sakinləri olan Məhəmmədhasən əmi, Zeynəb, Novruzəli, Usta Zeynal, Məhəmmədəli, Kəblə Qasım, Kəblə Əzim və başqaları kimi "xırda", "adi" adamları da gətirdi.

Böyük realist ədib Cəlil Məmmədquluzadə yaratdığı obrazlarda, hadisə və əhvalatlarda dövrə, ictimai-tarixi şəraitə qarşı həssas münasibət reallaşdırmışdır. Xüsusilə, görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə təsvir və təqdim etdiyi "kiçik" adamların həyatı, taleyi, məişəti, güzəranı, düşüncə və problemləri, əxlaqı və mənəviyyatı fəvqündə yaşanan ictimai-tarixi şəraitin və insanın, sadə xalq adamlarının vəziyyətinə nəzər salmışdır. Kasıb, yoxsul bir adam olan Məhəmmədhasən əminin təsvir edən, Kərbəlanı ziyarətə getmək üçün bir təhər ailə-uşağın boğazından kəsib aldığı uzunqulağını itirmək hadisəsinin içində təqdim edən ədib bu vəziyyətdə olan Məhəmmədhasən əminin cəmiyyətdə hansı mövqeyə sahib olması, ictimai quruluşun harasında yer alması və nüfuzu məsələsilə maraqlanır, habelə Məhəmmədhasən əminin timsalında cəmiyyətin "kiçik" adamlarını ictimai-iqtisadi cəhətdən yoxsullaşdıran səbəbləri də müəyyənləşdirməyə çalışır. Mirzə Cəlil kasıbdan da kasıb olan Məhəmmədhasən əminin sosial vəziyyətini maksimum səviyyədə realist boyalarla təqdim edir. Ədib povest və hekayələrində "cəmiyyəti bir laboratoriya kimi istifadə edir və hadisələri,... çıxarıqları nəticələri, vəqiələri... göz önünə gətirir" (177, 507). Ədibin böyük titizliklə nəzər saldığı Məhəmmədhasən əminin timsalında "kiçik" adamın yoxsullaşması və məzlumlaş-

masının səbəblərini axtarır. Bu təqdimdə kapitalistləşmə və sosial təbəqələşmə kimi ciddi ictimai münasibətlərin və ictimai hərəkətin, maddi nemətlər bölgüsü və təbəqələşmə gedən bir dövrün sosial-ictimai ədalətsizlikləri, ictimai tələb və xarakteri mənən zəngin böyük insanın ictimai simasını dəyişmə qüdrəti və prosesi bir nəticə olaraq özünü aydın şəkildə göstərir. Əlbəttə ki, bu təqdimatda müəllifin məqsədi təkcə bu ədalətsiz ictimai gedişəti təsvir etmək deyil, həm də “kiçik” adamı yoxsullaşdıran. kasıb salan, məzlumluğa vadar edən səbəbləri, onun ehtiyaclarını ortaya çıxarmaq və göstərməkdir. “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda Xudayar bəy Məhəmmədhasən əminin eşşəyini aparır və öz malı kimi satıb, şəxsi işlərini yoluna qoyur. Məhəmmədhasən əmi isə bu haqsızlıqların qabağında əli-qolu bağlı, çarəsiz qalır. Məhəmmədhasən əminin eşşəyi şəhərdə alqı-satqı malına çevrilməklə “bazar münasibətlərində” yoxa çıxır. Zeynəbin bütün var-dövlətinin, taleyinin həll olma bəhanəsi olan siğə-kəbin məsələsi də məhz burda - şəhərdə pulun gücü ilə həll olunur. Pulun xüsusi əhəmiyyətə minməsi isə yeni pul-əmtəə münasibətlərinin yaranmasının, kapitalist münasibətlərinin formalaşmasının təsbiti idi. Mirzə Cəlil böyük sənətkarlıqla müxtəlif mahiyyətə və ayrı-ayrı təbəqəyə malik Məhəmmədhasən əmi və Zeynəb əhvalatlarını birləşdirir və onların fərdi-sosial faciələrinin ictimai vəhdətini yaradır. Böyük ədib öz üslubu və yazıçılıq məqsədinə uyğun olaraq bu yoxsullaşma prosesinin günahkarlarını təqdim etməyi nəzərdən qaçırmır. Professor Mir Cəlalin və akademik İsa Həbibbəylinin də fikrlərində öz əksini tapdığı kimi, əsərin finalına doğru süjet açılmağa doğru hərəkət etdikcə ədibin “kiçik” adamlarını hər cəhətdən yoxcullaşdıran və kasıb salan, məzlumluq və ictimai ətalətə, geriliyə düşər edən səbəblər, geniş mənada günahkarlar özünü bürüzə verir və ortaya çıxır (137; 63). Professor Mir Cəlil dediyi kimi, Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adamını yoxsul və kasıb düşürən, müti və fəqir edən ictimai səbəblərin “ikisi bunlardır: katda və qazı. Biri onun malına və qazancına

göz dikmiş, o bir fəqir kişinin sağlam şüurunu əlindən almışdır” (137, 253). Günahkarlar bununla yekunlaşmır, yeni-yeni günahkarlar ədibin bütün yaradıcılığı boyu tədqiq olunur və ortaya qoyulur. Bu təsvirlərdə həm də aydın görünür ki, Zeynəb öz malik olduğu iqtisadi imkanlarına görə Məhəmmədhasən əmidən “varlıdır”. Ancaq Məhəmmədhasən əminin heç nəyi yox idi. Bununla belə, Zeynəb Məhəmmədhasən əmidən daha bətor faciə yaşadı. Qayda-qanunlar, şəriət və özlət hökmləri Zeynəbin arxasından çəkildi və onu kölələşdirməkdən ötrü bütün sərt imkanlarını tətbiq etdi. Zeynəbi axıracan divara qısnayan və sıxışdıran, insanlıq, qadınlıq, analıq haqqını itirməyə vadar edən bu qanunlar, daha doğrusu, qanunsuzluq və özbaşnalıqlar məhz buna görə öz anti-humanistliyi, bərabərsizlik və ədalətsizlik yaratması ilə yadda qalır. Zeynəb ana etiraz etsə, şükayətə getsə də belə, onun üçün bir nəticə hasil olmayacaqdı. Buna görə ki, “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərinin yazıldığı və ədibin etiraz etdiyi o dövr qanunlarında, yəni istər 1847, istərsə də 1870-ci illər kəndli əsasnamələrində qadınların mal və mülk sahibi olma, söz haqqı hüquqları yox idi. Bu qanunlar əslində Zeynəbə ərindən qalan mal-mülkə sahiblənməyə icazə vermirdi (16, 57-58). Heç bir qanun dəftərində qadının nəyəsə sahiblənməsi haqqında qanun hökmünün olmamasından, digər tərəfdən yerli şəriət qanunları ilə idarəçiliyin nəticəsində Qazı kimi adamların rüsvətخورluğu, şəriət hökmlərini əhalinin savadsızlığından istifadə edib özünün şəxsi mənafeyi xeyrinə kobudcasına pozması halları Zeynəb ana kimi qadınların həyatının və haqqının talan olunmasına gətirib çıxarırdı. Bu mənada bir tərəfdən Xudayar bəy, Qazı kimi məmur özbaşnalığından, digər tərəfdən də dövlət və şəriət qayda-qanunlarında qadına azadlıq, haqq və hüquq verilməməsindən irəli gələrək Zeynəb öz hüquqsuzluğunun faciəsini yaşayır. Aydın görünür ki, böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə ayıq gözlə müşahidələrinin nəticəsində “kiçik” adamı yoxsullaşdıran ictimai səbəblər kimi birinci növbədə Xudayar bəy kimi müftəxor, fürsətgir, qansız,

tamahkar, hiyləgər dövlət adamının simasında bürokratik, xanbəy özbaşınalıqına yol açan üsuli-idarəni və Qazı kimi şəriət və mənaəviyyət, iman oğrusunun simasında dini-şəri məhkəmə və idarəetməni, din xadimlərini göstərir. “Xırda” adamları böyük hamisi Cəlil Məmmədquluzadə publisistikasında da bu səbəblər barəsində olan axtarışlarını gücləndirərək qənaətləri bir az da dəqiqləşdirir və təsdiq edir. Onun başqa yaradıcılıq nümunələrində də “kiçik” adamın yoxsullaşması məsələsi davam olunur. Ədib “Çay dəsgahı”, “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərlərində gəldiyi qənaətləri müxtəlif əsərlərində davam və inkişaf etdirərək “kiçik” adamın həm mənaəvi, həm iqtisadi, həm də ictimai yoxsullaşması məsələsinə diqqəti çəkir. Böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadə bu məqsədlə bir sıra felyetonlarında və bədii əsərlərində – “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Usta Zeynal”, “Poçt qutusu” kimi əsərlərində “kiçik” adamın ictimai-iqtisadi yoxsullaşması məsələsini qabardır və təqdim edir. Ədib böyük ustalıqla şəriət hökmlərindən, molla, qazı moizələrindən irəli gələn vacibatların həll olunma və dəyərlərin mənaəvilənməsi, xarakterə çevrilməsi ucbatından Məhəmməd-həsən əmi və Zeynəbin də, Novruzəlinin də, Usta Zeynalın da yoxsullaşması hadisəsini aydınlığı ilə göstərir. Bu mənada Usta Zeynalın: “Bax, məni görürsən, bir kasıb bənnələrin biriyəm. Bir mala və bir xurcundan savayı özgə bir mal-dövlətim yoxdu, çünki əvvəldən mən dünya malı fikrində olmamışam. ...əgər məni dar ağacından assanız da çəhardəh məsumu ziyarət etməyincə evlənməyəm” (111, 144-145) – deyər öz tərcümeyi-halından olan fikirləri, Məhəmməd-həsən əmi haqqında müəllifin yazdığı: “Məhəmməd-həsən əmi dünya malına əsla və qəta talib deyil və lakin tək bircə arzusu var. Üç-dörd ildi Məhəmməd-həsən əmi Kərbəla ziyarətini qəsd edibdi. Doğrudan, əgər ruzgar bir vəch ilə keçəydi, yəqin ki, indi Məhəmməd-həsən əmi çəhardəh məsumu tamam etmişdi” (111, 47) fikirləri də bu yoxsullaşmaya olan mənaəvi əsası, səbəbi açıq-aydın göstərir. Daha dəqiqini isə ədib Zeynəbin əri Kərbəlayı Heydər haqqında məlu-

mat verərkən deyir: “Bir ildən sonra Rza öldü və Heydər atasının dövlətinə tək oldu malik və işi gəldikcə başladı tərəqqi etməyə. Amma bununla belə, söz yox, xərc də az deyildi. Əvvəla, atasının və qardaşının ehsan və Kərbəlaya göndərmək xərci və sonra özü də Kərbəlaya gedib qayıdıb genə dalı düşdü. Necə də dalı düşməsin? Hesab elayirdi ki, atasının və qardaşının nəşlərini Kərbəlaya göndərməkləyə və özü Kərbəlaya getməkləyə düz iki yüz manat xərci çıxıb” (111, 68). Elə bu məqsədlə də ədib ayrıca “Kərbəlayı”, “İdarədən”, “Yadigarı-Həzrət İbrahim Xəlil”, “Səhv”, “Bikarlar bayramı” və s. kimi felyetonlarında müsəlman insanının ictimai, iqtisadi, mənaəvi yoxsullaşması, geriləməsi barəsindəki qənaət və fikirləri özünə yer tapır və şəriət hökmlərini, xüsusilə, “əmmaməli həşərət” adlandırdığı ruhaniləri bu işin günahkarı bilir: “Müsəlmanlar kasıbdırlar, qeyri millətlərdən çox kasıbdırlar və bunun da səbəbi odur ki, müsəlmanların xərci çoxdur. Məşədi Qasım on altı dəfə Kərbəla ziyarətinə gedib, dörd dəfə də Xorasana gedib və bu yollarda dörd min üç yüz manat pul xərcləyib. İndi özü bir kasıb adamdır, köhnə paltar satır, beş oğlu var, beş qizmiyi də yoxdur. ...Mən ömrümdə bir kablayını yadıma belə bilmirəm ki, kasıb olmasın; amma bu kablayıların hər birisi bir neçə dəfə Kərbəla ziyarətinə müşərrəf olubdur. ...Hər bir müsəlman qaragüncülük ilə bir əlli-altmış manat cibində görəni kimi gecə yatıb səhər durur, övrətinə xəbər verir ki, “ağam məni istəyib” və bir-iki gün göz yaş tökəndən sonra gedib bazardan otuz iki manata bir yabı alıb, gətirib bağlayır həyəətə ki, minib getsin ziyarətə” (112, 417-418).

Böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadə yaratdığı Zeynəb, İzzət (“Danabaş kəndinin əhvalatları”), Pəri (“Xanın təsbehi”) və b. “xırda” qadın obrazları ilə cəmiyyətdə qadın hüququ, qadınların ictimai-mənaəvi yoxsullaşması məsələsi, ictimai fəaliyyətsizliyi və onu ictimai fəaliyyət və münasibətlərdən kənarlaşdıran səbəblər, cəmiyyətdəki mövqeyi və digər bir sıra məsələlər ətrafında öz müəllif düşüncələrini əks etdirir. Böyük

ədib "xırda" qadın obrazları ilə qaldırdığı qadın haqqı məsələsində köhnə şəriət üsullu idarə və məhkəmələrin də ləğvi məsələsinin qabartmış olurdu. Ədib yazırdı: "Ağlaram ağlar kimi, Dərdim var dağlar kimi. – Kimdir o ağlayan? Fatmanisə xalalar, Nurcahan xalalar, Sona bacılardır. Niyə ağlayırlar?" Dərd bir deyil ki, biçarə müsəlman arvadı ağlamasın. Haqsızlıq, ixtiyarsızlıq, əli-qolu bağlılıq, ev dustaqlığı və s. və ilaxır" (113, 19). "Şərq qadını islam ələminin tamam bədbəxtliyidir. ...qadın da bir insandır, kişi də bir insandır, qadına da ixtiyar lazım, kişiyə də, qadın da nəfəs almaq istəyir, kişi də. Nə kişi qadına sahib ağadı, nə qadın kişiyə" (113, 152-153). Görkəmli realist ədib əsərlərindəki Zeynəb, İzzət ("Danabaş kəndinin əhvalatları"), Pəri ("Xanın təsəbbühi"), Pərinisə ("İranda hüriyyətl"), Fatma ("Fatma xala") və b. "kiçik" qadın obrazlarını yaratmaq üçün onların da cəmiyyətdə bir qadın olaraq taleyi, ictimai, mənəvi, hüquqi statusu, şəxsiyyət azadlığı məsələsini qaldırır, ehtiyac, məşğuliyyət və həyata münasibətlərini ifadə edirdi. Ədib müxtəlif əsərlərində yaratdığı Zeynəb və Pəri obrazları ilə qadınların məruz qaldığı ictimai zülmü, şəriət zənciri və çoxarvadlılıq məhkumluğunu, hər cür hüquqsuzluğu, ictimai ədalət ideyası müstəvisində qadın azadlığı və haqqı məsələsini qaldırmışdır. "Şərq qadını məsələsi mənim dərdimdir. Şərq qadınlarının dərdini mən hamıdan artıq anlaya bilirəm. Nədir onların dərdi? Şərq qadını azad etmək. Nədən? Şəriətin kəməndindən, müsəlmançılığın zəncirindən, hərəmxanaların zindanından, qara çarşabın zülmətindən!" (114, 246) deyən Cəlil Məmmədquluzadə çox zaman "kiçik" qadın qəhrəmanlarının müdafiəçisi kimi çıxış edir, onların haqsızlığa məruz qalmalarını ictimai zülmün ən ağır formaları kimi təqdim edərək onlar üçün savaşı, həmçinin azadlıq və sosial bərabərlik məsələsinə qadın azadlığı və bərabərliyi olmadan daxil olmanın mümkünsüzlüyünü göstərirdi. Ədib yazırdı: "Müsəlman tələfini bizim şəriət-mədarların dövlətindən tək bir ölümlə qurtara bilər. Müsəlman övrəti ölməyə, ərindən xilas ola bilməz. Amma əri nə vaxt

istəyə, övrətin tələfini verə bilər, yəni açığı budur ki, ixtiyar tək bir cə kişidədir. Və çünki mən özüm ...kəbin altında qalan ömürləri müqəddəs zəncir altında çürüyən müsəlman övrələrinin göz yaşlarını çox görmüşəm" (113, 19). Bütün bu ictimai haqsızlıq və bərabərsizliyə ədib narahatlıqla belə mənə verirdi: "Bəlkə bizdən sual eylədilər ki, ey müsəlman yoldaşlar, siz hələ nə istəyirsiniz? Siz hara, azadlıq hara? Siz hara, müsəvat hara?" (113, 20)

Ədib böyük analıq əzəməti ilə yaratdığı İzzət ananın və Zeynəb ananın ("Danabaş kəndinin əhvalatları") simasında ana haqqı, qadın hüququ məsələlərini qaldırır, mövcud ictimai şəraitdə şəriət və bürokratiya daxilində pozulan, tapdanan, insan yerinə qoyulmadan mərhəmətsizcəsinə təhqir olunan həmişə uca tutduğu qadın ləyaqəti problemini üzə vurur. Bu mənada ədib İzzət ananın övladı ağılaqca, azab çəkdiyə göynəyən qəlbinin iniltilərini, Zeynəb ananın sarsıntı və tükürpədicə faciələrini təqdim edərək lirizmə gedir, insan qəlbinə acıdır, ona mənəvi acı, azab verir, bu əzilmiş, həyatdan nakam insanların göz yaşlarına qoşub ağladır. Ancaq ədib heç də həmişə belə deyil: yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ədib Cəlil Məmmədquluzadə təkə insanları müdafiə etmək missiyası həyata keçirmir, həm də onlarda olan nöqsanları, bəzi tənqidəlayiq tərəfləri də bədii hədəfə çıxarır. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadə qadın haqlarının tələbəşi kimi çıxış etməsi ilə bərabər bəzi məqamlarda ustadı Mirzə Fətəli Axundzadə kimi qadın davranışlarında özünü göstərən bir qisim əlaqi. Şüəri tənqidəlayiq tərəflərin tənqidçisi kimi də çıxış edir. Bu baxımdan "Danabaş kəndinin əhvalatları"ndakı İzzət arvad obrazındakı oğul, övlad sevgisini, övladının əzablarından dolayı çəkdiyi mənəvi sarsıntıları, dərdlə qəlbi qırılan bir ana əzəmətini göstərir və təqdir edirsə, halına acıyrsa, övladına mehr və məhəbbətdə heç də ondan əskik olmayan, sinəsində layıqlı ər və ata ürəyi daşıyan fəqir, danışmağa belə utanan, olduqca ifallı Məhəmmədhasən əmiyə Xudayar bəyin çəkirdi-

yi əzablar azmış kimi üzünə durub “qadam o pis ürəyinə” deyib abırını ətəyinə bükməsinə də bəyənilib təqdirəlayiq etiraz forması hesab eləmir. Onsuz da ürəyi dərd əlindən şişən, bir ayağı yollarda qalan, şöhrətlə kənd arasında ayağının dərisi gedən fəqir Məhəmməd həsən əmiyə göstərdiyi bu davranış ilə İzzət arvad əsla cəsarət nümunəsi göstərmiş olmur. Hər nə olursa-olsun Məhəmməd həsən əmi öz insanlıq siması və əzəməti ilə bunu haqq etməmişdi. Əksinə, onsuz da oğlunun çəkdiyi əzabı qəlbində daşıyan, ulağını itirməklə müqəddəs Kərbəla ziyarətindən qalmaq peşmançılığı çəkən, səlahiyyət və hüquqlarının həddi olmayan Xudayar katdanın üzünə çıxma bilməmək narahatlığı və qara-qorxusunun, zülmün divara qısnadığı Məhəmməd həsən əmini həyat yoldaşı İzzət arvadın da bu məqamda kömək durmaq, dərdinə şorik çıxmaq əvəzinə bir az da abırdan salması, öz məzəmmətləri ilə üstünə-üstünə getməsi daha çıxılmaz bir vəziyyətə salmış olur, mənavi sarsıntısının hədi-hüdudu bilinmir. Ustadı M.F.Axundzadə haqqında yazdığı məqaləsində qeyd etdiyi kimi, ədibin öz əsərlərində də “qadınların yaxşı sifətləri ilə pisini də, müsbət sifətləri ilə mənfisini də” (114, 272) görə bilirlik. “Bir para qadın tipləri zahirən qoçaq nəzərə gəlsə də, bu qoçaqlıq əzbəs ki, əksər övqat ailə içərisində əmələ gəlir, bədrəftarlığa bir qədər maildir. ...Müsyö Jordan təmsilində Hatəm xan ağanın arvadı Şərəbanı xanım bir tərəfdən qoçaq və cürətli görünür, amma bitərbiyə və nadanlıq səbəbindən bu qoçaqlıq eyni zamanda bədrəftarlıqdır” (114, 272) deyən ədibin sözlərində yazıçının öz əsərlərinin qadın qəhrəmanları kimi ərinə bihörmət edən İzzət arvadın, ərindən “hürriyyət” payı tələb edən Pərinisəninin və “ərinin başını yarmağa gələn” Ərəblərdəki arvadının, Xudayarla yumruq davasına çıxmaqdan özünü saxlaya bilməyən Şərəfin də haqqında demək, onlara şamil etmək olar. Bu səpkidə ədibin “Təzə xəbər” hekayəsindəki Tükəzban, Çərçi Zalxa, Xansənəm, Şərəbanı və b. qadın obrazlarında ədib daha çox mənfəət olan, qadına yaraşdırmadığı pis xasiyyətləri bədi

tənqid hədəfinə çıxarır, onların təmsalında sözbazlığı və başqa pis xasiyyətləri ifşa edir. Sözsüz ki, müsbət planda təqdim etdiyi, dərdinə yandığı Zeynab ananın “getsin anqırsın tayını tap-sın” cəsarətilə, Molla ilə üz-üzə durub şəriət haqqını müzakirə etməyə və haqsızlığı üzlərinə çırpmağa etdiyi cəsarəti ilə, şəriət keşikçilərinə dediyi: “Siz əgər nasihət eləyənsiniz, əvvəl o ayaq üstə durana edin ki, məni incitməsin” (111, 111) - ayıq etirazı ilə, Xalqverdinin arvadı Fatma xalının şəriət qarovulçularının içinə at üstündə çapması hadisəsi ilə ədib “bunları qara pərdənin dalından çıxarıb ...kişilərə demək istəyir ki, bax, bu qoçaq və gözəl qadınlar indi avam və nadan insanlardır. Görürəm ki, indi siz bunlara dərs və tərbiyə verməkdən ehtiyat edirsiniz, çünki bilirsiniz ki, bu zakalı və qeyrətli qadınlar gələcəkdəki inqilabın sayəsində almış olduqları tərbiyə və elmin təsirində öz azadlıqlarını əldə edib...sizin ailə içərisində ağalığınızla və səfahətinizə imkan yeri qoymayacaq, ...dəxi insanlıq hüququndan aqah olan bu qadınlar şəriətin çomağını siz kişilərin əlindən alıb, həmişəlik tullayacaqlar” (114, 274). Bu istiqamətdə böyük demokrat ədib Şərq qadınını tərbiyə etmək, ona həqiqi yol göstərmək, öz vəzifəsini bildirmək, qadınlıq şərtlərini anlatmaq, analıq borcunu öyrətmək, dərs vermək, övlad tərbiyəsinin nə olduğunu təlim etmək, “Mənim də bu dünyada yaşamağa haqqım var!” deməsinə imkan yaratmaq məqsədi güdür, köhnə üsullu şəriət qaydaları ilə idarəetmənin və məhkəmələrin əleyhinə gedir, yeni demokratik idarəetmə və məhkəmələr tələbini ortaya qoyurdu.

Artıq qeyd edildiyi kimi, böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə bütün ictimai təbəqələrə aid “kiçik” adam obrazlarını sənətə gətirən bir sənətkardır. Görkəmli ədib Novruzəli, Usta Zeynal, Kəblə Qasımlı, Kəblə Əzizim, Məmmədəli kimi “kiçik” adamlarla sadə kəndli və yoxsul sənətkar, habelə fəhlə taleyini əks etdirirdi kimi, başqa ictimai təbəqədən olan Məşədi Molla Həsən kimi “xırda” müəllimin, Molla obrazı (“Baqqal Məşədi Rəhim”) və

“Kənd və şəhər” hekayəsindəki təhkiyəçinin simasında həyat tərzini və güzəranını ilə digərlərindən fərqlənməyən “xırda” yazıçının taleyini əks etdirib, problemlərini işıqlandırmış, bununla da, xalqın müxtəlif təbəqələrindən olan insanların taleyini və həyatını, məşğuliyyətini və ictimai müqəddəratını əks etdirərək həm “xırda” adam problemini geniş və dərin mənada bədii ədəbiyyatda əsaslandırılmış, həm də xalq problemi və xalqın problemləri çərçivəsində öz ictimai-bədii fikir və mətləblərini əhatələndirmiş, ifadə etmiş, “talecə, peşə və məşğuliyyət etibarilə bir-birlərinə yaxın və doğma olan bu sadə, zəhmətkeş adamların əməl və ətəfləri yazıçıya yaşadığı dövrün xarakterini... açmağa şərait yaratmışdır” (73, 347). Bu mənada Məşədi Molla Həsənin (“İranda hüriyyət”) simasında ədib yoxsul bir həyat tərzini sürən, işsizlik üzündən ona-buna məktub yazmaqla kasıbçılığını edən, gün çörəyini qazanan “xırda” bir müəllimin taleyini əks etdirmişdir. Ədib onun simasında qaragüncü həyat sürən bəzi müəllimlərin həyat tərzini və yaşayışını, fəaliyyət və məşğuliyyətini, problemləri və yayğılarını, habelə mühitə və ictimai gedışata münasibətini əks etdirir. Məşədi Molla Həsən “yayda da, qışda da, payızda da, yazda da ...məscidin dəlində oturub... çox vaxt İran qəriblərinə məktub yazmaqla kasıbçılıq edən” (111, 152) sadə bir insan, öz həyat şəraiti və yayğıları ilə qərib “həmşəri” qardaşlarından fərqlənməyən, güzəran qurmağa hədsiz ehtiyacı olan köhnə müəllimlərdəndir. Ədib onun həyatı haqqında məlumatda köhnə təhsil sisteminin və metodikasının ictimai dəyişikliklərə baş verdikcə işə yaramamasına, məktəb həyatından çıxması, bunun da nəticəsində Məşədi Molla Həsən kimi müəllimlərin işsiz-çörəksiz qalmasına səbəb olmasına işarə vurmuşdur. Maraqlıdır ki, hər dəfə məktublarında “zəmanənin xarablığından, bu tərəflərdə işlərin şuluq olmasından” bəhs edən Məşədi Molla Həsən, Məhəmmədəli və digər iranlı qəriblər, Kərbəlayı Rzanın simasında bu tərəf adamları kimi işlərin niyə şuluq olması və hüriyyətin nə olmasından bixəbərdirlər. Buna görə də Məşədi

Molla Həsən Kərbəlayı Rzanın şübhəsini dağıdıb, inandırmaq istərkən: “Çox yaxşı yazmışam. Arxayın ol, yəqin göndərərlər” (111, 165)-deyə and-qasəmə edib hüriyyət payının göndəriləcəyindən əminliklə danışıq, bununla da özünün siyasi məlumatlılığını büruzə vermiş olur. Hərçənd ki, “Məşədi Molla Həsən dərin molladı” (111, 164), o da bütün digər sadə adamlar kimi baş verən ictimai-siyasi hadisə və dəyişikliklərdən xəbərsiz və biganədir. Ədib məhz burda cəhalət qaranlığının tündlüyünü təsdiq etmiş olur. Bu adamlar da ictimai-iqtisadi şəraitin dəyişməsindən, ətraflarında baş verən kütləvi üsyan və hərəkatlardan, Cənubi Azərbaycanda baş qaldırmış Səttarxan inqilabından bixəbərdirlər. Vəziyyətin “məhz bu babətdən şuluq olduğunu” da kəsdirə bilmirlər. Böyük realist ədib bu aradakı ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətin dəyişməsindən, 1903-cü ildən başlanan inqilabi çıxışlar, üsyanlar dövrünü müxtəlif əsərlərində işıqlandırır və tez-tez “zəmanənin xarablığından”, “bu tərəflərin şuluqluğundan” bəhs edir. “Danabaş kəndinin əhvalatları” (1894) əsərində Kərbəlayı Cəfərin dilindən: “İndi əsr çox xarəbdir” (111, 65), Xudayar bəyin dilindən: “İndi dünyada qəlp adam çoxalıbdı” (111, 61), “Kişmiş oyunu” (1904) əsərində Bala Sultanın dilindən: “Vallahı, billahi, zəmanə xarəb olub. Böyüklərin, ağsaqqalların sözünü çürük qəpiyə alan yoxdu” (111, 135), “Usta Zeynal” (1906) əsərində Usta Zeynalın dilindən: “Sizin vilayətin müsəlmanları əgər müsəlmana bir tük qəddəri oxşayırlarsa, mənim atama lənət!” (111, 144), Hacı Rəsulun dilindən: “Hara gedirsən, Muğdusi kirvə? Gəl bir az söhbət elə görək, nə var, nə yox? Davadan-zaddan nə danışırlar?” (111, 148) kimi ifadələrlə, replikalarla, işarələrlə dövrün mü-rəkkəbliyindən, ziddiyyətindən, xarakterindən bəhs olunur, habelə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi oyanışa nəzər çəkilir. Ancaq bu dəyişmələr, belə ciddi ictimai-siyasi hadisələr, “xalqların qımılđışaraq növ-növ azadlıqlar istədiyi” bu “xarəb əsrdə” hələ də hüriyyət kəlməsinə bələd olmayan, öz haqqını tanımayan, azadlıqları bilməyən və onun qədrini də bilməyən,

cəhalət, qaranlıq, maarifsizlik, əsarət girdabında şirin-şirin xumarlanan, əzildikcə əzilən, tapdandıqca tapdanan Məhəmmədəlilər, Məşədi Molla Həsən kimi xalqın ziyalıları, hələ də öz dost ilə düşməni tanımayan Novruzəlilər, Məhəmməd həsən əmilər. Kəblə Qasımlar və b. vardır. Bu baxımdan: “Zülmət çox dərinidir. Qaranlıq nəhayət qalıdır. ...bütün Şərqi qara buludları bizim də müsəlmanların mədəniyyət və maarif göyünün qa-bağını tutur”(113, 85) - deyən böyük ədib: “Bilmirəm bənt atəşimi, bilmirəm maarif topumu, bilmirəm mədəniyyəti təkamülü, ya dinamit inqilabı, ya bəlkə ikisi də lazım, bəhəral inqilab lazım... Pəs hər iki bibətdən ...fikirlər işıqlana, mövhumat dağıla və biçarə millət üz qoya nicat yolunu axtarıb tapmağa” (113, 85), - deyər çıxış yolunu həm ictimai. həm də mənəvi aləmdə inqilabın, ciddi ictimai-mənəvi oyanışın baş verməsində görürdü. Bu aləmə özünün “Xatiratım”ında da nəzər salan ədib yazırdı: “Burada yatanlar (“Molla Nəsrəddin”in birinci nömrəsindəki şəkllə işarə olunur-R.Q.) haman bizim bədbəxt millətimizdir... Hərçənd Nikolay inqilab ehtiyatı təsiri altında müvəqqəti olaraq camaata azadlıqlar elan edibdir, xoşbəxt müsəlmanlar yatıblar. Hərçənd Nikolay padşah bu manifesti min cür bəhanə ilə geri almaq istəyir, behişliklər hələ yatıblar. Gürcülərin hökumətə qarşı tulladıqları bombaların gurultusu hərdən bir yatmışları, deyəsən, yuxudan dəbərdir. Amma gənə yatıblar, çünki yuxu çox şirindir. Bu yuxuda yatmış xoşbəxtlər gecə şirin-şirin yuxu görürlər... Amma hamısı da yatmayıb, gornəşənlər də vardır, oyanmaq istəyənlər də vardır” (114, 69-70). “Molla Nəsrəddin”in dediyi kimi, “mədəni və əhli-ürfanlı” olmasalar da, oyanmaq istəyən, öz haqqından xəbərdar olmaq, ona sahib çıxmaq istəyən müsəlmanlar - dindar, sadə “kiçik” adamlar da vardır. Ədibin özünün də qeydlərindən başa düşüldüyü kimi, artıq dövr, zaman, tarix özü insanları, xumarlanmaqda olan, “şirin-şirin yatan” dindar müsəlman qardaşları oyanmaya cəlb edib; ətraflarında baş verən ciddi ictimai-siyasi hadisələr, kütləvi inqilabı etirazlar, “gürcülərin atdığı bom-

malar” onların bəzilərinin yuxularını qaçırdıb, fanatizm və cəhalətdən silkindirib, ictimai fəallığa təhrik edib. Fikrimizcə, bu oyanmanın nəticəsi kimi qəbul etmək olar ki, artıq müsəlman qardaşları arasında “hürriyyət məsələsi də gündəmə gəlib” (75, 15). Məhz bu mövqedən “İranda hürriyyət” əsərindəki: “Axı kim eşidibdi ki, o taydan bura hürriyyət gəlsin?! ...vallah, mən ömrümdə bir dəfə də eşitməmişəm ki, hürriyyət gələ. Heç bu tərəflərdə hürriyyət alışı-verişi eliyəni də mən eşitməmişəm” kimi tezis xarakterli dərin məzmunlu fikirlər də artıq milli oyanışın və azadlığın “gündəlikdə” olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir”di (75, 15). C.Məmmədquluzadə bu kimi fikri, ictimai-psixoloji oyanmanı, xüsusilə də, Şimali Azərbaycanadakı oyanmanı, ictimai-siyasi dəyişiklikləri və bu mənadan yaranan fikri-mənəvi təlatümü, ictimai çalxalanmanı, habelə cəhalətin get-gədə sarsılmaqda olmasını, “fanatizm qalalarının” get-gədə dağılması, uçub-sökülməsi prosesini, dindarlığın zəifləməsini və s. müxtəlif əsərlərində müəyyən bədii üsullarla ifadə edir, diqqətə çatdırır. Bir az yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərdə ədibin “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “İranda hürriyyət”, “Kişmiş oyunu”, “Usta Zeynal” və b. kimi əsərlərində “bu tayda işlərin şuluq olmasından”, “zəmanənin xarablağından” bəhs olunmaqla öz əksini tapmışdır. Bunu da əlavə etmək olar ki, “Kişmiş oyunu” əsərində demokrat ədib İrandan gələn seyidlərin dililə: “Rus məmləkətinə səfər eləməyimizin səbəbi bu idi ki, buranın müsəlman əhalisindən həmişə məhrabanlıq görüb ...az-çox ruzi əxz” (111, 129) etdiklərini deməklə bu vilayətin müsəlmanlarının qabaqcılar dindarlıq və möminlik həddini bildirmiş olur. Ancaq sonra Bala Sultanın dilindən çıxan zəmanədən giley-güzarlar, seyidlərlə oyanılan “kişmiş oyunu” göstərir ki, heç də müsəlmançılıq əvvəlki kimi sırt, fanatikcəsinə deyil. İctimai-siyasi dəyişmələr bu ölkənin insanların şüurlarındakı “fanatizm qalalarını” yıxmağa başlamış, dini cəhalət bir qədər sarsılmışdır. Bu fikri oyanma, mənəvi təbəddülət ədibin, demək olar, bütün yaradıcılığ boyu

davam edir, "kiçik" adamların həyatındakı, mənəviyyəti və düşüncələrindəki iynənin ucu boyda da olsa, oyanma və təlatüm dövrlə, zamanla müvazi olaraq öz əksini tapır. Görkəmli ədibin məlum şeirləri arasındakı "Zaman ol zaman idi" və "Nə bilim" kimi ictimai satiranın ən gözəl nümunələri də, fikrimizcə, məhz bu dövrlərin məhsuludur. Həmin şeirlərdəki pafos və məzmun da dövrlə bağlı ciddi ictimai, siyasi, mənəvi dəyişikliklərin baş verdiyini təsdiq edir, xalqın aşağı təbəqə nümayəndələrinin oyanıb haqqından xəbərdar olduğunu əks etdirir. Hətta böyük demokrat yazıçı C.Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" əsərinə diqqətli müstəqillik baxışından çəkən akademik İsa Həbibbəyli hekayədəki bədii konfliktin sovet ədəbiyyatşünaslığında deyildiyi kimi heç də Novruzəli ilə Vəli xan arasında deyil, əksinə, Novruzəli ilə Rusiya müstəmləkəçiliyinin simvolu, onun əsərdəki aparıcı təmsilçisi olan rus poçt məmuru arasında olduğunu qeyd edir: "Poçt qutusu" hekayəsində artıq münafişə indiyədək yazıldığı kimi Vəli xanla Novruzəli, azərbaycanlı ilə azərbaycanlı müstəvisində yox, "qulluq adamı" olan rus poçt məmuru ilə azərbaycanlı Novruzəli arasında cərəyan edir. İctimai quruluşun şərtləndirdiyi tipik Azərbaycan kəndlisi olan Novruzəli "qulluqunu bihörmət etmək" üstündə cəzaya məhkum edilir. Sədaqətli, mənəvi cəhətdən saf, halal, zəhmətkeş Novruzəlinin silist zamanı günahını boynuna almaması divanxanadan poçtxanaya qədər keçilən yolun ən mühüm nəticəsidir. Bu kiçik detal ölkədə milli, mənəvi özünüdərkən, milli oyanışın başlanmasından xəbər verir. Bu mənada "Poçt qutusu" hekayəsi Azərbaycan ədəbiyyatında milli oyanışın ilk paroludur" (64, 7). Bu mənada Novruzəli elmi-ictimai tərəqqi və müasir texnoloji dəyişmələrlə, müasir əlaqə vasitələrilə davranışda avam və geridəqalmış görünsə də, ictimai hadisələrə münasibətdə heç də passiv, ətalətli deyil, əksinə, xeyli ayıqdır, ədibin qeyd etdiyi kimi, "oyanmaqda olanlardan", "gərnəşənlərdəndir". Bu mənada Novruzəli bu vəziyyəti ilə "Rusiya hökumətindən növ-növ azadlıq tələbində" olmaq iqtidarını nümayiş etdirir. Sadəcə ola-

raq ona "haqqını başa salmaq", ümummillə vəzifələrini göstərmək, dini təəssübkeşlikdən irəli gələn mücadiləni ümummillə, siyasi azadlıq uğruna istiqamətləndirmək lazımdır. "Ədib arzu edirdi ki, Novruzəlilər təkcə divanxanayı deyil, həm də poçt qutularını da tanıyıb bilsinlər" (64, 7) deyən akademik İsa Həbibbəylinin bu fikirlərinə əlavə etmək olar ki, deməli, ədib həm də arzu edirdi ki, Novruzəlilər öz siyasi, hüquqi haqqı üçün mücadiləyə qoşulsunlar, tələb edib haqlarına sahib çıxsunlar. Şəriəti quldurluğa çevirən din xadimlərinin moizə və təlimləri Novruzəlinin daxilindəki ağaya etiraz, dini tələblərə müqavimət hissələrini soyub-talasa da, onda hələlikdə mükəmməl ictimai özünüfədə, öz məzəcincə haqqına tələbkarlıq, hətta savaşımaq iqtidarı belə vardır. Bu mənada Novruzəlidə təlatümə gəlmək, hərəkətə gəlmək potensialı, haqqına sahib olmaq üçün mübarizə aparmaq təpəri, daxilində milli oyanış işığı vardır. Sadəcə olaraq onun diribaşlığını, fəallığını, cəsarətini, hünər və qeyrətini ictimai məqsədə, ümummillə amala doğru yönəltmək və inkişaf etdirmək, savadlandırmaq və dünya hadisələrinə oyaq münasibət bəsləmək lazımdır. Bu baxımdan Novruzəlinin poçt məmuruna dediyi: "Oğurluq sizin şəriətdə günah yazılmayıbdı?" (118, 129) sorğu və etirazını da ictimai mənada: "Sizin qanunlarda başqalarının azadlığını əlindən almaq, müstəmləkə etmək günah yazılmayıbdı?" şəklində başa düşmək daha doğru olardı.

Görkəmli realist ədibin təsvir etdiyi "kiçik" adamlar dövrlə, zamanla münasibətdə iqtisadi və sosial vəziyyətinə, habelə ictimai fəallığına görə fərqlilik və oxşarlıq da nümayiş etdirirlər. Hər ikisi "xırda" adam olmasına baxmayaraq, Məhəmməd həsən əmi ilə Novruzəli eyni adam deyillər. Maddi-nemətlər bölgüsündə bəxtinə, taleyinə heç nə düşməyən, lüm-lüt qalmış, yoxsulluğun ən ağır tipini yaşayan Məhəmməd həsən əmi öz sosial-iqtisadi imkanlarına, daha doğrusu, imkansızlıqlarına görə Novruzəlidən xeyli fərqlənir. İtqapanlı Novruzəli "çox vaxt xanın yanına gəlib-gedər və hər gələndə olmaz ki,

undan, ərİştədən, baldan, yağdan gətirməsin” (111, 123). Hər səfərində xanın yanına əliboş gəlməyən Novruzəli heç də kasıb və yoxsul görünmür. Əsərin özündən də görünür ki, Novruzəli gün çörəyinə möhtac adam deyil, əksinə, yaşamaq şərtləri üçün iqtisadi baxımdan çox şeyi olmasa da, ən adi şeyləri var. Novruzəli sahib olduqları ilə: istər sosial, istər iqtisadi, istərsə də hüquqi baxımdan bir başqa təəssürat yaradır: “A kişi, Novruzəli! Bu nə zəhmətdi çəkmisən? -Bu nə sözdür, ay xan? Mən ölənə kimi sənə qulam” (111, 123), - dialoqu da bunu deməyə imkan verir ki, “Novruzəli də adamdır” (Y.Qarayev) yox, məhz “Novruzəli adamdır”, elə adam ki, ictimai-tarixi şəraitə görə Novruzəli savadsızlığı özündən özü bilməsə də, qanunun müəyyən sosial statusa sahib, müəyyən mənada ictimai fəallığa malik, ictimai hərəketin hərəketverici tərəflərindən biri olan bir adamdır. Novruzəli bir tip, obraz olaraq “kiçik” adamın müəyyən bir ictimai-tarixi dövrdə “ictimai dönüş yaratmanın”, hüquqa və hüquqi azadlığa, sərbəst sosial-iqtisadi fəaliyyətə nail olmanın, bir sözlə böyük milli-ictimai oyanışın bir addım-lığında. “1900-cü ildə verilən dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında qanuna əsasən dövlət kəndliləri şəxsən azad idilər” (16, 60). 1901-ci ildə qüvvəyə minən yeni əsasnaməyə görə isə artıq Novruzəli kimi kəndlilər özünə hüquqi üstünlük qazanaraq bir yerdən digər yerə gətməyə, sahibkarını, öz yaşamaq yerini qeyd-şərtsiz dəyişməyə haqq qazanmışdılar (16, 58-59). Hətta bu qeyd-şərtsiz yerdəyişmə hüququ artıq Novruzəliləri adam yerinə qoymağa vadar edirdi. İndi Novruzəlinin simasında “xırda” kəndlilər sosial münasibətlərin hüquqi baxımdan əsas tərəflərindən biri kimi qəbul edilməyə haqq qazanmış və bu mənada cəmiyyətdə qanunla sosial münasibətlər şəbəkəsində, ictimai strukturda özünə yer tutmuş bir tərəf idilər. İctimai-tarixi şəraitdəki ciddi narahatlıq və gərginliklər feodal-asılı münasibətlərin sərt qanunlarına təsir göstərərək kəndlilərin xeyrinə güzəştə gedilməsinə, qismən də olsa, azadlıq aktı əldə olunmasına gətirib çıxarmışdı. Xanın Novruzəli ilə yumşaq və müla-

yim danışığı da sübut edir ki, artıq Novruzəli də bir adamdır və xanın “onu adam yerinə qoymaq” məcburiyyəti vardır. İctimai-tarixi dəyişməlik Məhəmmədhəsən əmi ilə Xudayar arasında olan münasibət sərtliyini qırıb, Novruzəli ilə Vəli xan arasındakı yumşaq bir münasibətə çevirib. Xanın Novruzəli ilə hörmət və ehtiramla, yumşaq davranması da ictimai-tarixi şəraitin Novruzəlilərə qazandırdıqları yeni sosial, hüquqi keyfiyyətlərlə, adam yerinə qoyulmaq məcburiyyətilə bağlı hesab edilməlidir. Novruzəli bu mənada xana daha çox lazım olan iqtisadi tərəfdaş idi, necə deyərlər, ağıllı münasibətlərin şüurlu tərəfi və tərəfdaşı idi. Ancaq Novruzəlinin qazandığı bu haqdan, hüquqi üstünlükdən, azadlığandan xəbəri yox idi. Bu baxımdan ədibi Novruzəlilərin haqqı və bu haqqı dərk etməsi, istifadə etməsi məsələsi düşündürürdü. Çünki bir tərəfdən qanunlarda Novruzəli kimi sadə kəndlilərə bu haqq verilmişdisə də, digər tərəfdən təhkimçiliyin saxlanulmasından irəli gələrək Novruzəlinin xana olan asılılığını saxlamaq, qorumaq üçün Vəli xanlara da başqa bir haqq tanındı. Bu və Novruzəli kimi adi adamların savadsızlığından doğan avamlığı məcbur edirdi ki, Novruzəlini divanxanadan çıxartmaq üçün xan onu zaminə götürsün. Belə hüquqi boşluqlar yenə də Novruzəlinin timsalında sadə kəndlilərin xana olan asılılığını qoruyur, yenə də təhkimçilik müxtəlif formada davam edirdi. “Təhkimçiliyin qalıqları isə ...mədəni inkişafa mane olur, ...bütün xalqı səfalətdə, cəhəldə və hüquqsuz vəziyyətdə saxlayır”dı (16, 60). Novruzəlinin Vəli xanla münasibətindən tamamilə aydın şəkildə görünür ki, Novruzəlinin nəinki haqqından xəbəri yoxdur, hətta illərin təhkimçilik hüququndan irəli gələn sosial stereotipləri onda xana qarşı asılılıq və sədaqət hissləri aşlamışdır. Bu mənada ədibi bu münasibətlər sistemində “kiçik” adamın daha çox öz fəaliyyətini şüurlu surətdə qurması və tənzimləməsi, həyat və hadisələri, öz haqqını və hüquqsuzluğunu şüurlu surətdə dərk etməsi məsələsi düşündürürdü. Haqlı olaraq professor Zaman Əsgərli də Yaşar Qarayevə istinadən

yazır dı ki, "C.Məmmədquluzadə Novruzəli surəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatında kəndli surətinin – adi adamın yeni səciyyəvi xüsusiyyətlərini təqdim edir. O, Azərbaycan kəndlisinin məzlumluğunu, yazıqlığını, mütiliyini və ictimai arxasızlığını XIX əsrdə Məhəmməd həsən əminin simasında canlandırmışdı. Onun avamlığını isə yazıçı XX əsrin başlanğıcında Novruzəlinin timsalında diqqət mərkəzinə gətirir. Lakin bu dəfə yazıçı onu – adi adamı milli məslək, vətəndaşlıq namusu, cəmiyyətdə yeri, mövqeyi, baxımından səciyyələndirir" (48, 7). Professor Y.Qarayev də öz növbəsində yazırdı: "Cəlil Məmmədquluzadənin yeni mövzu və yeni qəhrəman axtarışlarının əsasında hələ ümummilli, sosial-etnik oyanmadan əvvəlki sadə adamın, xalq nümayəndəsinin – Novruzəlinin surəti dayanır. Yazıçı məhz bu adi adamı milli məslək və vətəndaşlıq namusu, millətin mənafeyinə münasibət baxımından səciyyələndirir" (99, 319). Bu baxımdan sadə insanların – "kiçik" adamların hüquqi müdafiəsi və haqqını tanıyıb sahib olması məsələsi Cəlil Məmmədquluzadə üçün həmişə vacib, əhəmiyyətli məsələ idi və müxtəlif əsərlərində aparıcı yer tuturdu. Çünki ədibin təsvir etdiyi "kiçik" adamların simasında görkəmli yazıçı-ideoloqun xalq haqqındakı ideya və idealları özünü əks etdirirdi. Ədib bu ayrı-ayrı fərdlərin simasında həyatı və taleyini, ictimai vəziyyəti və müqəddəratını ümumiləşdirdiyi "camaatı" "vətənin əsl sahibi" hesab edirdi. Ədib haqlarını müdafiə etdiyi sadə xalqı "hökumətin də sahibi" hesab edib, hökumətə isə "məmləkətin idarəsi camaatın öz öhdəsində və ixtiyarında" olan bir siyasi-hüquqi müstəqillik kimi baxırdı. Humanist ədib "azadlıq binalarının bünövrəsinin əşxas üstündə deyil, millət üstündə tikilməyini" (113, 38) həqiqi millətperəstlik hesab edirdi. Çünki yalnız bu halda "dəxi heç bir kəsin ixtiyarı yoxdur ki, özünə padşah adı qoyub millətin rəyindən kənar məmləkət işinə qarışsın" (117, 35-36). Əks təqdirdə, "bunu bil və eşit ki, məmləkət və camaat cəmi əfraddan ibarətdir, yoxsa o cızvıçı və dükançı, başmaqçı və kömürçü, o lüt qardaşları nəzərdən salıb,

böyük əşxası özünə büt qərar versən, sənin azadlıq fabrikanın mətai qeyri millətlər içində o qədər rəvac tapmaz və fabrikanı bağlamağa məcbur olub, məəttəl qalarsan" (113, 39). Bu baxımdan ədib öz yaradıcılığı ilə ədəbiyyatda və sənətdə xalqa, millətə enmə missiyasını həyata keçirdi, aşağıları, ən adilləri, heç bir zaman nəzər diqqəti cəlb etməyən, nəhəng və əzəmətli, mənən böyük və qüdrətli olmasına baxmayaraq, görünməyən "kiçik" adamları dost tutdu, bu minvalla da insana məhəbbətin yeni məzmun və formasını müəyyənləşdirdi. Bu mənada ədibin "Danabaş kəndinin əhvalatları" (1894) povesti, "Kişmiş oyunu" əsərlərində, "Çay dəsgahı" alleqorik dramında "kiçik adamların" hüquqi asılılığı, istismarı və müdafiəsi məsələsi həz və ya çox dərəcədə özünə yer tapır. "Kişmiş oyunu" (1904) əkəyəsində ədib Bala Sultanla kəndlilərin münasibəti timsalında hüquqi asılıq məsələsini belə göstərir: "Kəndlilərin biri cavab verdi:

- Xeyr, Sultan ağa, elə bir xəlvət işimiz yoxdur. Olsa da, elə bir iş deyil ki, sizə dəxli ola.

Kəndlilin bu sözləri Sultanın xoşuna gəlmədi...

- Gedə, sənin ağlın qaçıb, nədi? Necə mənə dəxli yoxdur? Sizin nə bir işiniz ola bilər ki, mənə dəxli ola bilməsin?" (111, 130-131) Burdan da aydın görünür ki, kəndlilərin ən sərt formada ağadan, xandan asılılığı ən ciddi tənqid obyektii idi. C.Məmmədquluzadə bu əsərlərində də kəndli ilə xan arasındakı asılılığı göstərməklə, hətta ağanın bir izni, icazəsi olmadan bir addım belə atmaq hüququ olmamasını təqdim etməklə təhkimçilik qanunlarını, feodal-asılı münasibətləri tənqid edir, "kiçik" adamın yaranmasında mövcud ictimai səbəblərdən biri kimi qəbul edirdi. Kəndlilərin bu hüquqsuz vəziyyətində xan onların hər şeyinə sahibdir. Ancaq ədib sadə insanların avamlığını da tənqid etməyi, yumşaq bir gülüşlə sancmağı da unutmur. Onlarda olan avamlıq faktını da – "Səndən savayı bizim sahibimiz yoxdu" ("Kişmiş oyunu", kəndli), "Nə qədər ki mən sağam,

mən sənə qulam" ("Poçt qutusu", Novruzəli) – göstərməyi, tənqid etməyi lazım bildirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, görkəmli ədib sosial insanın "kiçik" adama çevrilməsi hadisəsində ictimai günahkarlığı mövcud bürokratik qanunlarda, məmur özbaşınalığı və ədalətsiz dövlət idarəçiliyində, ayrıca ikiqat zülm və istismarın ifadəsi olan müstəmləkəçilik siyasətində görür, Novruzəlinin divanxanarı tanıyıb, poçtxanarı tanımaması məsələsinə də bədii mənə, ictimai məzmun verir. Bizim fikrimizcə, birinci ona görə əhəmiyyət verir və qabardır ki, Çar Rusiyasının milli müstəmləkəçi siyasəti nəticəsində bütün Novruzəlilərin elə günü olmazdı ki, divanxanalarda keçməsin. Bu, hər şeydən əvvəl mövcud irticaçı-siyasi durumun, "parçala, hökm sür", "dovşana qaç, tazıya tut" idarəçiliyindən irəli gəlirdi. Milli istiqlal mübarizəsinin baş aldığı, intibah və oyanış dövründə divanxana Novruzəlilərin Çar Rusiyası mütləqiyyət rejimi və milli-müstəmləkəçi siyasəti altında əzilməsinin işarəsi idi. Milli-müstəmləkəçi siyasət tərəfindən əzilər və başı öz həyat şəraitini təmin etməyə qarşan Novruzəli başını nə vaxt ayırd etdi ki, yeni-yeni mühitə daxil olan poçt qutusunun da nə olduğunu bilsin? Ümumiyyətlə, istər "Poçt qutusu" əsərində, istərsə də digər, xüsusilə, "Qurbanəli bəy", "Danabaş kəndinin məktəbi" pyesi və "Danabaş kəndinin müəllimi" povestində, habelə bir çox felyetonlarında böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə "kiçik" adamların məruz qaldığı ikiqat istismar, asılılıq və sosial zülmü əsas tutaraq aydın şəkildə əks etdirirdi. Bu mənada Novruzəlinin, Kəblə Qasımlı, Kərbəlayı Mirzalı, Məşədi Ağakəşi və Qasımlı kişi və digər Danabaş kəndlilərinin, "Həmşəri", "İran konsulları", "İran fəhlələrinin pulu hara gedir?", "Binə-siblər", "Xeyir-dua", "Əsarətdə" və b. felyetonlarında "həmşəri" qardaşların təmsalında "xırda" adamların məruz qaldıqları ikiqat zülmü və asılılığı əks etdirmiş, ictimai asılılığa və ikiqat zülmə qarşı öz kəskin nifrətini, qəzəb və etirazını bildirmişdir. "Qurbanəli bəy" hekayəsində Qurbanəli bəyin simasında yerli

bəy və məmurların Çar Rus məmurlarına: "Nə qədər mənim canım sağdı, sənə mən nökrəm" (111, 178) deməsi, eyni zamanda Novruzəli, nökrə Əli və Kəblə Qasımlının öz xanlarına sədaqət və bağlılıqlarını ifadə edərkən: "Xan, mən ölənə kimi sənə qulam" ("Poçt qutusu", 111, 124), "İxtiyar sənindi, ağa" ("Qurbanəli bəy", 111, 189), "Səndən savayı bizim sahibimiz yoxdur" ("Kişmiş oyunu", 111, 132) kimi ifadələri "kiçik" adamın ikiqat asılılığını və bundan doğan zülmü aydınca əks etdirir. Bundan başqa, bu cür ikiqat asılılıq, yəni Çar Rusiyasının yerlərdəki müstəmləkə zülmü kifayət qədər sadə insanların haqlarının pozulması və tapdanmasına, ədalətsizlik və zümlərə məruz qalmasına imkan verir və şərait yaradırdı. Digər tərəfdən müstəmləkəçi idarəçilik və siyasətin özü də məhz yerlərdə belə özbaşınalığın, hərki-hərkinəliyin yaranması və zülmün artmasına təkan verirdi. Təsadüfi deyildi ki, ədib ayrı-ayrı əsərlərində tez-tez müstəmləkə idarəçiliyinin özbaşınalıq və qanunsuzluqlarından, yerli xalqa vaxt ayırmamalarından, xüsusilə, yerli əhəlinin dilini bilməmələri üzündən bir sıra problem və bəlalər yaratmalarından bəhs edir, narazılığını qətiyyətlə gizlətmirdi. Buna görə ədibin böyük can yanğısı ilə təsvir etdiyi və haqları üçün mübarizə apardığı Məhəmməd həsən əmi divanxanaya zülmün əlindən bezikib bir az da olsa haqq, ədalət axtarmaq ümidlərilə gəldiyi halda dilinin başa düşülməməsi səbəbilə müstəmləkə məmuru naçalnik tərəfindən: "Bu kişinin huşu başında deyil" (111, 106) - deyər divanxanadan qovalanmasını, o cümlədən "Danabaş kəndinin məktəbi" povesti və "Danabaş kəndinin müəllimi" pyesində yenə də çar məmurları ilə yerli əhəlinin bir-birlərinin dilini başa düşməmələri səbəbilə bəla yaranmasını, xalqın çəkdiyi zülmü müstəmləkəçiliyin siyasi nəticəsi kimi ortaya qoyur. Ümumiyyətlə, fikrimizcə, bütün şüurlü həyatını mənsub olduğu xalqın milli oyanışı və azadlığı istiqamətində mübarizəyə həsr edən Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığında təsvir etdiyi milli zülmün əsasını yerli məmurlardan daha çox onların əlinə dəyənək və şallaq təmsalında səlahiyyət verib

“vur!” deyən müstəmləkəçi siyasətdə görür. Əslində böyük ədibin yaradıcılığında yerli məmurların, bəylərin və ruhani xadimlərin zülmü, özbaşnalığı onlara bürokratiya, qəddarlıq və özbaşnalıq yaratmağa imkan verən, bununla da yerli xalqı parçalayıb xalq-məmur çürümünü, problemini yaradan milli-müstəmləkəçi siyasətdən qaynaqlanır. “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda Məhəmməd həsən əminin onu dinləməyə və müşkülünü həll etməyə borclu olan divanxana məmurunun – nəçərnikin başından elməsi və Xudayar kimi əzəzil katdanın əlinə salması, Zeynəb ana kimi qadınların hüquq və haqlarını bir tərəfdən divanxana, digər tərəfdən şərit idarəçiliyinə həvalə etməsi, bununla da qadınların ikiqat zülmə və haqsızlığa məruz qalmasına şərait yaratması, Novruzəlinin təhkim olunduğu xanı tərəfindən deyil, divanxana tərəfindən tənbeh edilməsi bilavasitə çarizmin milli ayrışçılıq və “parçala, hökm sür!” siyasətindən irəli gəlirdi. “Danabaş kəndinin məktəbi” povesti və “Danabaş kəndinin müəllimi” pyesində Hacı Namazalı, Pirverdi bəy və Nəzərəli çavuş kimi hökm etməkdən həzz alan, səlahiyyətin ona verdiyi hüquqdan sadə xalqa çəkdirdiyi əziyyəti hiss etməyən məmurlara bir işarə ilə zülm etdirən, divan tutan, olmazı olana çevirən, bayramı yasxanaya döndərən müstəmləkəçilik niyyəti dayanır. Yuxarıdan gələn çar məmurunun bir işarəsi ilə Pirverdi bəy: “Sizə məlumdu ki, mən on yeddi ildə ki, istəklə padşahımıza ixtlas ilə qulluq edirəm. Və bir dəfə də olmayıb ki, mən dövlət yanında başı aşağı olum. ...Mən indi də razı olmam ki, hər yanda danışalar ki, nəçərnək ağa gəlib Danabaş kəndində bir uşqol açdı, amma danabashlır yüzbaşı Pirverdi bəydən qorxmədilər, uşaqlarını uşqoldan qaçırdıb kərmə qalağında gizlətdilər” (111, 496) – deyər, həmkəndlilərinə hökm cari edir. Çünki: “Bu sözlər bir qəpiyə dəyməz. Mən buyruq quluyam. Mənə buyurublar: sür dərəyə, sür dərəyə. Əgər siyahıdakı uşaqlar uşqola gəlməsələr, mən siznən, bax bu şallağın danışacağıam” (111, 497). Pirverdi bəy də, Xudayar katda da Qurbanəli bəy kimi yuxarının “malades”ini almaq üçün

dərindən-qabıqdan çıxan, can-başla padşaha qulluq edən adamdır. “Ay uşqol, ...əgər sən uşaqlardan ötrü bu qədar başını ağrıdırsansa, heç qorxmə və ürəyini gen saxla, bunlara moizə-zad lazım deyil, bunları bax bu şallaq (əlindəki şallağı göstərir)” (111, 499) – deyən Pirverdi bəylə “Neyləmən ona? Basaram palçığa, çıxaram üstünə. Böyüyü deyilmə onun” (111, 64) - deyən Xudayar bəylə, “Xanın təsbehi”ndəki Nəzərəli xan və onun məmurları ilə ümumi xarakter, idarəçilik üslubu nümayiş etdirirlər. Mirzə İbrahimov haqlı olaraq Qafqaz canişini Baron Rozenin vaxtilə dövlət departamentinə yazdığı: “Mən ...müsəlman...əyalıtlarında rus zadəganlığından əlavə yerli zadəganlığın da təsirini zəruri hesab edirəm. Bu yeni zadəganlıq zadəganlıq mənəsinin hüquq və üstünlüklərini hiss etdikdə və rus dövləti tərəfindən rəzil vəziyyətdən yüksək dərəcəyə qaldırıldıqda mütləq bu dövləti sevəcəklər” mətnli məktubu əsas götürərək yazırdı: “...vətən duyğusu olmayan, vətənpərvərlik nə olduğunu bilməyən, ancaq varlanmaq fikr ilə yaşayan malik və mülkədarlar çarizm üçün yaxşı əsas idi” (88, 18). Bundan başqa Pirverdi bəyin “bunlara moizə-zad lazım deyil” sözləri eşidilən vaxt Rusiyada: “Rusiyaya moizə-zad lazım deyil! Rusiyanın moizə dinlədiyi yetər!” - deyər Belinski rus xalqına mədəni inqilab, maarif lazım olduğunu tələb edirdisə, rus çarizmi yerli məmurların vasitəsilə Azərbaycan xalqını şallaq, dəyənək gücü ilə, zülm və istibdad, qara-qorxu ilə dilindən, dinindən uzaq salmağa, mənəvi mənqurtluğa məcbur edirdi. Buna görə də “Məzəli xəbərlər” adlı felyetonunda ədib yazırdı: “...Peterburqdan təzə təyin olunmuş hakim şəhəri dolanan vaxt gəlir müsəlmanların məscidinə. Müsəlmanlar namaz qılırmışlar. Hakim müsəlmanlara deyir: “Durun ayağa, biədəblər. Görmürsünüz mən gəlmişəm?” Hakim görür ki, müsəlmanların kimi əyilir, kimi oturur, kimi qalxır ayağa. Hakim qalır məəttəl, çünki elə xəyal eləyir ki, müsəlmanlar dəli olublar. ...Peterburqdan savayı heç bir özgə yeri görməyən, eşitməyən və tanımayan sahibmənsəblər Qafqaza təyin olunub gəlirlər

ki, vilayətimizi idarə etsinlər... Və əhalinin adətlərindən və xasiyyətlərindən bixəbər olmaqları cəhətə hər qədəmdə min səhv eləyirlər" (112, 301). Bu problemin eyni idi ki, ədəbin məşhur "Dəli yığıncağı" əsərində yerli xalqın dilini, mənəviyyatını, adət-ənənəsini bilməyən ruh həkimi doktor Lalbyuz dəlilərin sərbəst davranışı, məntiqli hərəkətləri üzərinə onlara deyil, əcaib davranışlarla ibadət həyata keçirən möminlərə "Dəli! dəli!" - deyə qışqırır. Molla Abbas da öz növbəsində: "Hə, belə məəttəl qalarsan ha! Elə bilirsən dəlilərə həkimlik eləmək hasand işdi? Hə, bizi ələ saləbsən, ya özünü ələ saləbsən? Sən ki bu camaatın dilini bilmirsən, di indi tap görüm dəli kimdi, ağıllı kimdi? Hə, niyə məəttəl qalmısan?" (111, 545) - deyə milli müstəmləkəçiliyə ən layiqli cavabını verir, onun siyasi, ictimai, mənəvi əsaslarını göstərməklə anti-millî siyasəti görkəmli ədib Molla Abbasın sözlərilə qətiyyətlə ifşa edir. "Bir divanxanaya gedirsən, görürsən ki, başdan ayağa kimi düzülüblər ruslar, ermənilər və qeyri-millətlər qulluq göstərilər. Çox vaxt bunların içində bircə nəfər də müsəlman görmürsən ki, sözünü deyəsən. Xudanəkərdə ki, rusca da bilməyəsən, dəxi qalacaqsan mat və məəttəl... Bir divanxanada müsəlman qulluqçusu görməyəndə adam nisgil eləyir və özünü qərrib adam kimi köməkətsiz, yad hesab eləyib qəmgin olur" (112, 249) deyən böyük ədib bu məqamda da müstəmləkə idarəçiliyinin bərabərsizlik və istibdad niyyətini açıb-göstərirdi. Azərbaycan xalqının idarəçilikdən uzaq düşməsindən doğan problemləri həll etmək ideyası ilə çıxış edən petisiya ideyaçılarının fikrincə də, Azərbaycanda "təhkimçiliyin qalıqları iqtisadi və mədəni inkişafa mane olur, "kəndli istismarının ən vahid formalarının mühafizə olunmasına və qüvvətlənməsinə şərait yaradır"dı (16, 60). Bu mənada Çar Rusiyası Azərbaycanda milli müstəmləkəçilik siyasəti yürüdərək müstəbid qanunlarını və idarəçiliyini gücləndirir, xalqa heç bir hüquq, ixtiyar və imtiyaz verməmək siyasəti yürüdür, adamların siyasi özgələşməsi siyasətini məqsədli surətdə həyata keçirir, xalqı idarəçilikdən uzaq saxlamaqda dövlət

idarələrinə, məmurlara özbaşınalıq və müstəbidlik etməyə şərait yaradır, xalq məqsədli olaraq dövlət idarələrində "zafra-zafra"larla süründürməçiliyə salınır, təhqir olunur, çox zaman şikayətlərinə məhəl qoyulmur, yaxud da məqsədli səbəblərlə idarələr bağlı saxlanılırdı. Bu məsələnin hüquqi-siyasi əhəmiyyətini qabardan Cəlil Məmmədquluzadə "Danabaş kəndinin əhvalatları", "Poçt qulusu", "Yan tütəyi", "Danabaş kəndinin müəllimi", "Danabaş kəndinin məktəbi", "Yığıncaq", "Lənət" və b. əsərlərində müstəmləkəçilik siyasətindən irəli gələn problemləri əks etdirərək idarələrdəki bürokratik və süründürməçiliyin məqsədli olduğunu, müsəlman adamların divanxanalarda zülmə məruz qalması və "divanxanaların yolunu bilməyə" niyyətli olmamasının səbəbini divanxanalardakı özbaşınalıqla bağlayaraq "Bayramlar" adlı felyetonunda da yazırdı: "Yadına saldım ki, ey dadi-bidad, bir geri çön gör, bu minval ilə keçənlərdə biz başdaşlı müsəlmanların başına nə iş gəlib? Bir yada sal gör, bu müqəddəs İvanların, mübarək Silvestərlərin, göydən gələn Nikolayların, Andreylərin ad qoyulan günləri nə qədər biçarə müsəlman qardaşları bağlı divanxanalar qabağında, bağlı dükan qabağında aciz əə avara qoyublar! Ey dadü-bidad, bir yada sal gör o günləri ki, qorodovoylar və strajniklər şallaq gücünə müsəlmanların dükanlarını bağladılar ki, bu gun, məsələm, "Vladimir bayramı"dır" (113, 21). Bundan başqa, bizim düşüncələrimizə görə, görkəmli ədib "Poçt qutusu" əsərində poçt qutusu obrazı ilə onun təkəə adi əşyavi mahiyyətinə deyil, daha çox ictimai mahiyyətinə işarə edir. Burda poçt qutusu ictimai-tarixi şəraitin tələbi kimi çıxış edən ictimailəşmə və ictimai mühitə inteqrasiyanın, sosial münasibətlərin və ictimai bağların şəbəkəsi kimi təqdim edilir. Çünki, fikrimizcə, dövrün tələbi yeni əmtəə-pul münasibətlərinin yaranması, kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü və inkişafı həm yeni sistem, həm də yeni ictimai birlik kimi millətin yaranmasını tələb edirdi. Həm fərdi, həm də ictimai səviyyədə qarşılıqlı münasibətlərin, şüurlu əlaqələrin və həmrəyliyin ortaya qoyulması zəruri

faktora çevrilmişdi. Bu münasibətlərin yaranması və güclənməsi bir tərəfdən Novruzəli və xan arasındakı feodal-asılı münasibətləri sıxışdırır, digər tərəfdən yeni məzmunlu münasibətlərin yaranmasını zərurətə çevirirdi. Münasibətlərin yeni rəng alması milli birliyin yaranması və millətin formalaşması zərurətini də ortaya qoyduğuna görə, bizcə, müəllif poçt qutusu məsələsinə bu baxımdan da yanaşırdı. Bu münasibətlər məhz ictimai mühitə inteqrasiya və nüfuz məsələsini yaradırdı. “Əgər istəyirsiniz ki, sizi də adam hesab eləyib məclislərə qoysunlar, gərək mənim bir neçə vəsiyyətimə əməl edəsiniz. Əvvələn, gərək bir-birinizlə əl-ələ verəsiniz..., yəni birləşəsiniz...Çünki vallah, bil-lah, yer haqqı, göy haqqı bundan başqa sizdən ötrü nicat yolu yoxdu” (113, 108) deyəndə də milli birlik və həmrəyliyə səsləyirdi. Yazıçı “Anamın kitabı” pyesi, “Azərbaycan” məqaləsi, “Tüstü”, “Hicab məsələsi və cavabımız”, “Mətbuat”, “Müsəlman ürəfa və danışıqlarına”, “Necə qan ağlamasın daş bu gün, qırxılır gör neçə min baş bu gün” kimi felyetonlarında dövr üçün çox-çox aktual, zəruri və mühüm olan müəssəktil, mükəmməl ictimai birlik forması olan milli birlik – millət ideyasını, ictimai həmrəylik məsələsini ortaya qoyurdu. İctimai həmrəyliyə və insanlar arasındakı sosial əməkdaşlığa “yaşamaq sənətinin” tələbi kimi baxan ədib: “...müsəlman vəhşi millətdir, bir-birindən xəbəri yoxdur” (113, 48-49) deyəndə də məhz bu problemi nəzərdə tuturdu. Bu baxımdan Məhəmmədəğa Şah-taxtlı da yazırdı: “...Bir-birimizə əl verib ümumi həyatımızı saxlamaq hissi, nəslimizi dünyada var saxlamaq dərdi yoxdur...” (159, 130). Cəlil Məmmədquluzadə isə: “Mədəni millətlərin içində bu bir adət olubdur. Amma bizə gələndə baxıb görürük ki, Arazın bu tayında olanlarımız Arazın o tayında olanlarından bixəbərdirlər” (112, 299) deyirdi. Bu məqsədlə prof. Y.Qarayev yazırdı: “Mirsə Cəlildə kəndlinin ...ictimai fəaliyyət kasıblığı görünürdü. “Şərin və zülm”ün mənbələri ilkn maarifçi realistlərdə avamlıq, cəhalət və din, Mirsə Cəlildə isə, hər şeydən əvvəl, mövcud cəmiyyətdə hakim olan konkret icti-

mai əlaqə və bağlar idi. C.Məmmədquluzadə ...realist nəsrin tam yeni qəhrəmanını yaradır, onu müasir əlaqə və münasibətlərin konkret mühitində təsvir edir” (97, 170-175). Sözsüz ki, inqilabi-tarixi bir dövr olan XX əsrin əvvəlləri üçün Mirsə Cəlil böyük bir ideal - milli birlik və bütövlük ideası, “Arazın bu tayı ilə o tayının” birlik içində yaşamasını görmək, “əl-ələ verib birləşən”, zalıma, müstəmləkəçiyə öz dərsini verə bilən ayıq, oyanıq, haqqından xəbərdar və haqqı üçün mübariz, “ixtियarı öz əlində olan”, sadələrdən, adilərdən ibarət xalqın, “camaat”ın təmsalında bir qüvvəyə, real potensial bir ictimai birliyə nail olunması arzusunda idi. Ancaq Məhəmmədəli (“İranda hürriyyət”) kimi “camaatın” ən adisi Arazın bu tayına gələndən o tayından – öz vətəninə xəbərsizdir, öz vətən qardaşlarının apardığı azadlıq mücadiləsindən məlumatsızdır. Böyük ədibimizin “Nədir” adlı felyetonunda deyildiyi kimi, Novruzəli kimi xalqın adisinin poçt qutusuna olan biganəliyi və laqeydliyi, onu tanımağa maraqsızlığı, eyni zamanda “İranda hürriyyət” əsərində sifət siyasi, milli azadlıq mənasında Kərbəlayı Məhəmmədəli, Pərinisə, Məşədi Molla Həsən kimi “kiçik” adamlarda ictimai, siyasi və hüquqi mənada “hürriyyət”in mənaca öyrənilməsində öz əksini tapmış olur. Məqalələrində də ədib mövcud sosial təbəqələnmənin yaratdığı ictimai fərqlilikləri təsvir edir. Mə-murlar, qazılar, mollalar, katdalar, xanlar, digər tərəfdə əzilən, addımbaşı izzəti, şəxsi təhqir olunan, qüruru, insanlıq ləyaqəti tapdanan, alçaldılan Məhəmmədhəsən əmi, Novruzəli, Kəblə Qasım, Nökər Əli, Danabaş və Zurnalı kəndliləri, Zeynəb, Pəri. İzzət və b. kimi “xırda” adamlar var. Ədibin nəzərində, əvvəl-axır haqq-hüquq uğrunda hesab-kitab başlananda onsuz da bu iki təbəqə qarşılaşmalıdırlar. Bu bərədə ədib ictimai barışıq haqqında məqalə yazan Ə.Ağaoğlu ilə də razılışmırdı: “Hələ müsəvat nədir? Yəni sənin sözümdən bu çıxır ki, bir kəndli ilə bir xan qabaq-qabağa gələndə kəndli xana baş endirsə, xan da kəndliyə endirsən? Sənin sözümdən bu çıxır ki, bir gün rəiyyət ağasının ayağına duranda o biri gün də ağa rəiyyətin ayağına

dursun? Di cavab ver! Heç bir mənə de görüm bircə dəfə ömründə görübsənmi ki, bir kəndli dalında bal küpəsi, bir əlində bir dəstmal yumurta, o biri əlində beş-altı toyuq-cüca qan-tərin içində cırıq-mırıq paltarada, ayaqyalın gələ mülkədarın qapısına, balı və yumurtanı qoya xanımın qabağına, toyuqları verə nökrə və bir dənə qırmızı xoruz tuta balaca ağanın qucağına və bu heyndə xan çıxı balkona və kəndli xanı görcək ikiqat əyilib salam verə.. Mən ölüm, Əhməd bəy, lotu-lotuyana mənə bir de görüm: Heç görübsən və eşidibsenmi ki, xan kəndlinin salamının cavabında ona deyər vəəleykəssəlam? Mən bu cür işləri çox görmüşəm. Mən görmüşəm ki, bal, yumurta, xoruz, bunlar heç qaydası ilə, amma həmişə kəndli salam verəndə xanlar və ağalar deyiblər "cəhənnəm ol!" (112, 77) Sözsüz ki, müsəvat-bərabərlik ideyası Mirzə Cəlil üçün də aparıcı məsələ idi. Bu mənada ədibin "Çay dəsgahı" alleqorik əsərindən başlayaraq qaldırdığı ən ciddi problem sosial ədalət məsələsi idi. Ədibin qənaətinə, cəmiyyətdə əvvəlcə sosial, hüquqi islahatlar aparmadan bu bərabərlik və bərabərlik ideyalarını reallaşdırmaq olmaz. Ədib buna görə inqilab tərəfdarı idi və aşağılanmış, haqq-hüququ tapdanmış insanları oyanışa və inqilaba çağırırdı. "Əlinin Vəlinin, Vəlinin də Əlinin əlindən yapışib əl-ələ vermək" zərurətini tarixi ehtiyac bilirdi. Hər halda "məişətimizin hər sahəsində inqilab lazımdır" (113, 85) deyən ədib inqilaba həm ictimai-tarixi, həm də mədəni-mənəvi aspektdən yanaşır və inkişaf üçün zəruri hesab edirdi. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında "xırda" adamın siyasi fəallığı məsələsi də aktualıq kəsb edirdi. "Kərbəlayı Məmmədəli dedi:

-Bizim İrana hüriyyəət verilib.

Pərinisə bir qədər dayanıb soruşdu:

-Nə verilib?

-Ay qız hüriyyəət də! İndiyə kimi bunu da bilmirsən?"

(111,154)- deyər ədib adi insanlar arsındakı mülkəlimə ilə siyasi məlumatsızlığın yaratdığı sadələşməsinə davranışı yumura

çevirir. Təkcə Məhəmmədəli, Pərinisə deyil, bütün İranın adi adamları hüriyyəətin nə olduğunu bilmirlər. "Kabla İmaməli, Kabla Novruz, Qasıməli, Oruc, Məşədi Bayram o qədər sevindilər ki, az qalırdılar bərkələrini göyə atalar. Qonsur, deyirlər, sabah həmsərilərin hamısını çağıracaq, hüriyyəət paylayacaq, ay can, ay can... Sağ olsun bizim padşahımız, ay can!"(111, 155)- deyər əvəm insanlar sadələşmələ onlara hüriyyəət adlı nəyinsə veriləcəyinə, hətta bundan sonra yaxşı yaşayacaqlarına inanırlar. Məsələ təkcə onda deyil ki, bu insanlar o dərəcədə cahil və bədbəxt adamlardırlar ki, hüriyyəətin hüquqi-siyasi mənasını bilmirlər, ən böyük bədbəxtlik və faciə orasındadır ki, onların dilində heç hüriyyəət sözü yoxdur. Yüzlərcə, minlərcə söz arasında onlara hüriyyəət sözü rast gəlməyib. Dilçilik baxımından desək, onların leksikonunda hüriyyəət hələ yeni sözdür, söz olmaq şansını qazanmaq istəyən sözdür, demək, onların bugünəqədər olan nəsilələrinin tarixində bu söz – "hüriyyəət" yazılmayıb. Onu leksikona daxil etməyə fərdi təpər, ictimai cəhd, hümmət lazımdır.

Əsərin yazılma tarixi İranda Səttarxan inqilabının vüsət aldığı bir tarixdir. Bu dövəmdə İrandakı azərbaycanlıların belə siyasi əhəmiyyətli hadisəyə münasibəti, onunla əlaqəsi, həmçinin Şimali Azərbaycandan olan qardaşların bu inqilabla əlaqəsi və siyasi münasibəti məsələsi ədib üçün vacib əhəmiyyət daşıyır. Pərinisənin qardaşı da Şimali Azərbaycandan olan adamları təmsil etməklə göstərir ki, o da hüriyyəət nə olduğunu bilir: "...axı kim eşidibdi ki, o taydan bura hüriyyəət gəlsin. O taydan bu üzə həna gələr, səbzə, badam içi gələr, tütən, çay, tiryək... belə zadlar gələr, yoxsa, vallah, mən ömrümdə bir dəfə də eşitməmişəm ki, hüriyyəət gələ. Heç bu tərəflərdə hüriyyəət alış-veriş eliyəni də mən eşitməmişəm" (90, 161). Əslində ironik-yumoristik görünsə də, Kərbəlayı Rza düz deyir: illərlə parçalanıb uzaq düşmüş iki qardaş – Şimali və Cənubi Azərbaycanda, onların həmişə əlaqə saxlayan fərdləri arasında "həna, səbzə, badam içi" alış-verişi söhbətindən başqa heç nə görməyib, heç

nə eşitməyib. Mirzə Cəlil öz sevimli insanların hüquq və ixtiyarlarından məhrum olub, “kiçik” adam olmalarında hüquqi, siyasi və mənəvi basqıları, savadsızlığı göstərmiş olur. Çünki görkəmli ədib adilərin, “xırdaların” gündəlik məşğuliyyətlərinə – axşamlar tövlələrdə, küçə qapısında toplanıb söhbətə məşğul olmalarına, gündəlik məişət payğılarından danışmalarına və s. ictimai mənə verərək bunları sadə, primitiv olsa da, xalq arasındakı sosial yardımlaşma və xəbərləşmə aktı kimi qiymətləndirmişdir. Təsədüfi deyil ki, Məşədi Orucun bir-birinə baş çəkmə ilə bağlı verdiyi sualın cavabında Məhəmməd həsən əmi gediş-gəlişin kəsilməsinə “ortadan mehribançılığın götürülməsi” (111, 49) kimi yanaşmışdı. Bu kimi detalları, xüsusilə, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Kışmış oyunu”, “Usta Zeynal”, “İranda hüriyyət” və b. əsərlərində aydın müşahidə etmək olar. Fikrimizcə, görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə “Usta Zeynal” əsərində də əsas bədii məntiqi psixoloji-mənəvi problem üzərində qursa da, bir çox ictimai problemlərə də toxunmağı, hətta siyasi, sosial-psixoloji, mənəvi məsələlərə münasibət göstərməyi unutmamışdır. Qeyd edildiyi kimi, “kiçik” adam probleminin tərkib hissəsində böyük azərbaycançı ədib Cəlil Məmmədquluzadə bir çox ictimai, siyasi məsələləri işıqlandırmağa müvəffəq olmuş, bu problemin tərkibində İran müstəbid rejimi tərəfindən haqq-hüququ talanmış, səadətə ərsə çəkilməmiş, vətəninin bir hissəsi olan Şimali Azərbaycanda belə vətəndaşlıq haqqından məhrum olan “həmşəri” - azərbaycanlı məsələsinə də diqqət ayırmağa maraq göstərmişdir. Təsədüfi deyil ki, əsərin bir yerində Usta Zeynal Muğdusiyə qəfildən belə bir sual verir: “Xozeyin, niyə sizin padşahınız yoxdu?” (111, 143). Doğrudur, Usta Zeynal bu sualı əsər daxilində öz səviyyəsinə görə, onu düşündürən dərəcədə soruşur, ancaq bəhbii əsərin ideya-bədii müstəvisində daha dərin ictimai əhəmiyyətli problem xasiyyəti qazanır. Bu, Usta Zeynalın daxili narahatlığından, narazılıq və mühitdə, kortəbii də olsa, fərqliliyi, qeyri-bərabərliyi görməsindən, hiss etməsindən doğur. Deməli, həm

də bu dərin ictimai məzmununda ədibin özünü düşündürən, narahat edən məqam var idi. Biz Mirzə Cəlilin əsərlərində Karapet ağanın, Muğdusi Akopun “Xatiratım”dakı Miropयेvələrin, Kışmışovların bir erməni olaraq hökumətdə necə haqlara, cəmiyyətdə necə fəaliyyət imkanlarına, bir insan və vətəndaş olaraq hansı yüksək statusa malik olduqlarını görürük. Onların əlində hər cür imkanlar, fəaliyyət azadlığı olduğu halda, müsəlmanların daim hökumət tərəfindən əzildiyi, haqsızlığa düşər olduqları faktlarının şahidi olururuq. Bu, əlbəttə ki, Çar Rusiyasının milli müstəmləkəçilik siyasətindən doğan məsələ idi. Mirzə Cəlilin “Xatiratım”ında və bəzi felyeton, məqalələrində qeyd etdiyi kimi, Çar Rusiyası müsəlman camaatının nəinki siyasi-inzibati idarəçiliyində, haqq və hüquqlarında zorbazorluqla məhdudiyətlər qoyurdu, hətta maarif və elm işində məktəb, qəzet və jurnal açılışında da maneələr yaradırdı. Bunu böyük ədibin “Məmmədqulu bəy Kəngərlinin tərcümeyi-halı” əsərindəki: “Mərhumun ən ziyadə çalışdığı cəhət müsəlmanların hüququnu erməni və özgə vətəndaşlar ilə bir etmək idi” (114, 193) - kimi qeydləri də təsdiq edir. Ermənilərin bir çox baxımdan müsəlmanlardan öndə olması və azadlıqlara malik olması həmin dövrün aydın həqiqəti idi. Bunu Usta Zeynal kimi sadə, məz-lum azərbaycanlı da hiss edirdi. O gördü ki, İranda olduğu müddətcə İranda, Rusiya sərhədlərində olduğu müddətcə burada hər cür zorakılıq və inzibətçiliyə, istibdadın hər cür təhdidinə rast gəlir. Əlbəttə, bu mühitdə Usta Zeynal kimi Azərbaycan vətəndaşları düşünməyə bilməzdilər ki, niyə istər İran padşahı və onun məmurları, istərsə də Rus padşahı və onun məmurları həmişə onlara qarşı padşahlıq edir, öz güc və zorluqlarını həmişə bunlara göstərir, hər cür zorbazorluq və haqsızlıqlarla əzirlər? Buna görə Usta Zeynalın dili ilə ədib özü bu sualı ortaya qoyur, sadə Usta Zeynal səviyyəsində ifadə etməklə oxucularını da düşündürmək istəyirdi. Fikrimizcə, burda həm də ermənilərin heç bir torpağa və dövlətçiliyə sahib olmadıqları halda Azərbaycanda cah-cəlal içində yaşamaq

imkanlarına sahib olmaları məsələsi də öz əksini tapır. Erməni Muğdusi Akop gəlmə olduğu halda altı göz otaqlı mənzilə sahibdir, ancaq bu torpağın dos-doğma övladı Usta Zeynal bir dəst nimdəş paltardan savayı heç nəyə sahib deyil. Muğdusi Akop sahib olmadığı torpaqda dədəsinin yurdu kimi xoşbəxt və sərbəst yaşayır, ancaq Usta Zeynalın padşahın məmurları ilə keçinmək dərdi var. Təsadüfi deyildi ki, böyük ədib İran azərbaycanlısı məsələsini həmişə gündəmdə saxlayaraq onların problemlərini öz əsərlərində işıqlandırır, “həmşəri” dərdi ilə yaxından maraqlanırdı. “Usta Zeynal”, “İranda hüriyyət”, “Sarı” kimi bədii əsərlərində, “Həmşəri”, “İran konsulları”, “İranlıların pulu hara gedir” və s. felyetonlarında həmşəri məsələsini aparıcı mövzuya çevirir, onların həyat şəraiti, güzəranı, problemləri haqqında müfəssəl məlumat əks etdirirdi. Ədib də məhz öz ayıqlığı ilə oyanıq həmvətənlərinə bu mətləbləri başa salmaq, düşündürmək və fəallaşdırmaq istəyirdi. Düzdür, Usta Zeynal savadsızdır, dünyanın siyasi inkişafından xəbərdar deyildir, ancaq bu ictimai problemlər kontekstində heç də avam, məlumatsız deyildir. Erməni vətəndaşlarla özü arasındakı ictimai, siyasi fərqi, ikitirəliyi çox yaxşı hiss edir, başa düşür. “Niyə sizin padşahınız yoxdu?” - deyər erməniyi gic ələyən Usta Zeynalın qəlbindən, fikrimizcə, məhz bu mətləblər qopurdu. Öz realizminə, yaradıcılıq üslubuna, özünəməxsus təcrübəsinə görə Cəlil Məmmədquluzadə bir çox əsərlərində olduğu kimi mətnaltı mənada bu kimi ciddi ictimai, siyasi məsələlər ehtiva edir. Bizə elə gəlir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin təsvir etdiyi erməni Muğdusi Akopun yaşadığı uçmuş səqfli evi simvolik olaraq yaşayış, yurd yeri, vətən mənasında başa düşmək lazımdır. Məqsədli surətdə Usta Zeynalı halal söhbətinə qoşan ədib erməniyi halal torpağı olmayan yurdda vətən qurmaqda tənbeh edir və qınayır. Ancaq uçmuş səqfin timsalında ədib göstərmək istəyir ki, bu idəal hələ baş tutmayıb, yarımçıq, kəsiri var. İctimai zülmün, ən ağır sosial həyatın, zorakı, müstəbid rejimlərin altında yaşamaqla gözü qırıq olmağa, səsini içinə çəkməyə

məcbur edilən Usta Zeynal oyanıqlığı, vətəndaş qeyrətilə erməniyə halallıq dərsi keçməklə sanki xəcalətə salmaq, utandırmaq, “adamda üz yaxşı şeydir” demək istəyir. Muğdusi Akopun oğlunun vətənə gəlmək hesabının timsalında vətən qurmaq amalı Usta Zeynal elə bil halala haram qarışdırdığına görə, saflığını naməhrəmlə, murdarla ləkələdiyinə görə Muğdusi Akopun uçqu səqfini elə uçqu vəziyyətdə qoymaqla ona mane olur, bu yurddan ona vətən ola bilməyəcəyini bildirmək istəyir. Ədib Usta Zeynalı lüm-lüt soyunub yuyunan vəziyyətdə göstərməklə sanki erməni murdarlığı və xainliyindən qurtarmaq zərurətini ifadə edir, Muğdusi Akopu da uçmuş səqfə baxa-baxa fikir dəryasına qər qətdirir.

Oyanıqlığa, maarifə, savada ictimai mənə verən, siyasəti yaşamaq sənəti kimi təqdir edən ədib “Politika aləmindən” adlı felyetonunda ictimai fəallığı zəruri hesab edərək yazırdı: “Düşməni bizə zor ələyəndə biz ona lənət oxuyub otururuq yerimizdə. Amma bunu yadırmızdan çıxarıq ki, güclünün pəşəsi zəiflə ələ gətirməkdir” (112, 321). Bu məqsədlə böyük ədib “Usta Zeynal”, “İranda hüriyyət”, “Sarı” hekayələri ilə Usta Zeynal, Məhəmmədəli, Məşədi Əhməd kimi İran azərbaycanlıları olan “kiçik” adamları siyasi geriliyə, ətalətə məhkum edən ictimai, siyasi, iqtisadi və mənəvi məsələləri təqdim edir, milli azadlıq uğrunda mübarizəyə və milli-siyasi bütövlüyə mane olan səbəbləri göstərirdi. “Qoloşapova” adlı felyetonunda yazdığı ictimai-siyasi ətalətin mənəvi səbəbinə diqqət çəkərək yazır: “Yetmiş iki millət baş qaldırıb yapışıblar sənəin padşahının yaxasından və deyirlər: “Canın üçün, ey padşah, dəxi bədi bura kimi. Dəxi qoymayacağıq ki, sənəin vəzirələrin və qubernatorların bizi boğsunlar. Amma biz müsəlmana növbət gələndə deyirik: “Bu işlər hamısı Allah yanındadır, bizə dəxli yoxdur” (115, 48-49). Demək, ədib bütün narahatlığı və nigarançılığı ilə bunu gözləyirdi ki, Novruzəli, Məhəmmədhasən əmi, Zeynəb, İzzət, Kəblə Qasımlı Xudayar katda, Qazı, Vəli xan və Qurbanəli bəy kimi yerli məmurların,

Məhəmmədəli, Məşədi Molla Həsən İrən şahının, o cümlədən Rusiya müstəmləkəçiliyinin təmsali olan divanxana məmurlarının yaxasından yapışib “dəxi bəsdir bura kimi” desinlər, “dəxi Xudayarların və onun kimi xanların, qolçomaqların özbaşınalığına qoymayacağıq” desinlər. Buna görə də “Xeyir-dua”, “Əsarətdə”, “Həmsəri” və s. felyetonlarında Cəlil Məmmədquluzadə hüriyyət və istiqlalyyəti əldə etmək üçün qardaş və bacıları əl-ələ verib birləşməyə, mücadilə aparmağa səsləyirdi. “Həmsəri də adamdır?” – deyər ortaya qoyduğunu yanıqlı, narahat dolu suala görkəmli ədib özü: “Həmsəri niyə adam deyil?” ritorik cavabını verir və yazırdı: “Mən elə bilirdim ki, həmsəri adam deyil, həmsəri araba atı kimi bir heyvandır. ...mən elə bilirdim ki, həmsərilər qoyun-quzudurlar. Mən indiyə kimi bilməzdim həmsəri nədir? Mən ancaq bunu bilirdim ki, həmsəri fəhlədir, hambaldır, kankandır, biçinçidir, nökdir, su daşıyandır, qəlyana od qoyandır, tulambarçadır. Mən indiyə kimi elə bilirdim ki, həmsəri milçəkdir, torpaqdir, daşdır, kol-kosdur, amma heç bilməzdim ki, həmsəri də adamdır” (112, 128). Ədibin “adamlıqlarını hiss eləmiş”, haqları və hüquqları üçün vuruşmaq istəyən həmsərilərə “əl-ələ vermək, birləşmək və Arazı vurub keçmək” müraciəti də nicat yolunun göstəriləsi idi. “Çünki vallah, billah, yer haqqı, göy haqqı bundan başqa sizdən ötrü nicat yolu yoxdur” (112, 129). Buna görə də ədib “Lay-lay hüriyyət” felyetonunda demək istəyirdi ki, azadlıq əldə etmək, öz ixtiyarını ələ almaq üçün gec deyil, əksinə, zamanıdır. “Bircə sözüm qaldı. Qorxuram İrən hüriyyətinə ümidvar olub yatasınız. Yox, İrən hüriyyətinə çox da bel bağlamayın” (112, 129). “İndiyə kimi bizim hüriyyət yatmışdı, amma indi ...qoymayacaqlar ki, pişiyim, pişiyim ilə bir tövrənə bu yazıq hüriyyəti yuxudan oyadaq. ...Məgər dəxi bəs deyil? Min ildən artıqdır ki, bizim hüriyyətimiz yuxuda idi. Məgər min il bəs deyil? ...Niyə bəs bu min ilin müddətində bizim müctəhidlərimiz bircə dəfə də demirdilər ki, hüriyyət yaxşı şeydir. Min ildir bizim fizlə,

üləməmiz deyirlər “lay-lay hüriyyət!” Həqiqət, əgər hüriyyətin oyanmağı indiyə kimi lazım olsaydı, yəni əgər hüriyyət yaxşı şey olsaydı, niyə bəs indiyə kimi min-min məzlumun dadü-fəryadı müctəhidlərin nəzarətində ola-ola ağalar bircə dəfə də yazmırdılar və demirdilər ki, hüriyyət lazımdır. ...Məgər min illərin müddətində İrən həbsxanalarında çürüyən günahsız məzlumları bizim müctəhidlər görmürdülər?! Məgər xanlarımızın, mülkədarlarımızın, vəzirlərimizin, hətta fərəşlərimizin yumruğunun altında zıqqıldayan biçərə rəiyyətin sədasını müctəhidlərimiz eşitmirdilər? ...İndiyə kimi min illərin müddətində bizim müctəhidlərimiz minlərlə kitablar bağlayıblar, minlərcə risalələr yazıblar, amma biz bu kitabları və bu risalələri nə qədər vərəqləyirik, hüriyyət sözü tapa bilmirik” (112, 212-213). Diqqət edilsə, ədibin narahatlığında xüsusi əhəmiyyət təşkil edən bir mətləb var: “Məgər dəxi bəs deyil?” Dövrü üçün ədib haqlı narahatlıq ifadə edir. Çünki böyük demokrat ədib gördürdü ki, hüriyyət davası başlandıqdan Məhəmmədəlini, Məşədi Molla Həsəni və b. “xırda” adamları “hüriyyət” nə olduğunu bilməyə qoymayan, Novruzəlini milli-siyasi azadlığandan uzaq salan, Məhəmməd Həsən əmini gözünü açib haqqını tanımağa imkan verməyən, Sadıq kişini övladının burnunun qanını kəsmək əvəzində dəlləxanada tutub saxlayan, Danabaş sakinlərini yeni müasir təhsildən kənarlaşdırıb iyrendirən, Usta Zeynalı dünya işlərindən baş açmağa aman verməyən, oyanıb öz azadlığı, hüriyyəti, haqqı uğrunda savaşmasına yol vermək istəməyən, haqsızlıqlara qarşı hələ də “lal və mal olub” danışmamağa dəvət edən geniş ictimai qüvvələr, zümrələr vardır. Bu ictimai günahkarlıq daşıyan qüvvələr – professor Mir Cəlalu və Yaşar Qarayevin də göstərdiyi kimi, “vahid bürokratik sistem” kimi (97, 182) öz “şallağı” və “dəyənəyi” ilə kütləvi qorxu saçır, “şirin moizələri”, “taleyi-cövza, huri-qılman, cənnət keyfi, cəhənnəm azabı” kimi cəfəngiyatları ilə başlarını piyləyib yuxuya vermək istəyir. “Nə bilim” satirasında ədib cəmiyyəti ictimai-mənəvi ətalətə, fanatizm və ibadətə də-

vət edən, mənfəətləri naminə cəmiyyəti müstəmləkəçi sistemin ağzına atan ruhanilər mühitini tənqid və ifşa edir, artıq oyanıqlığın onlara da təsirsiz qalmadığını ifadə edirdi. İctimai tənqid hədəflərinin göstərilməsi baxımından İsa Həbibbəyli göstərirdi ki, “Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində nəzərə çarpdırılan “urus böyüyü”, “ruhani boyunduruğu”, “dəyənək zorakılığı” kimi ifadələr ölkədə milli istiqlal mübarizəsinin konturlarının müəyyən olunmasına xidmət edirdi” (64, 7). Bunu nəticəsidir ki, Əli bəy Hüseynzadənin sözlərilə desək: “Fransa inqilabından əlli-altmış sənə sonra Avropa dövlətlərinin cümləsi inqilaba düşər olub hüquqi bəşəriyyətlərinə nail oldular, lakin Avropanın yan başında duran ələmi-islam yenə mütəəssir olmadı. ...bu hüriyyət sədasını eşitmədi, bütün inqilablardan bixəbər qaldı. Bixəbər qaldığı üçün də gündən-günə tənəzzülə, tədənnidə davam edib durdu” (62, 97). Mirzə Cəlil özüsə deyirdi ki, “tutaq ki, mən gördüm mənim yoldaşım ayağında zəncir bir fənd ilə çıxıb bir divarı aşdı o tərəfə, məgər dəxi mən ayağımdakı zəncirdən xilas olmağa gərək çalışmayam” (114, 182). Məhəmmədələlinin simasında görkəmli ədibimiz Cəlil Məmmədquluzadə “kiçik” adamları ictimai-siyasi oyanışdan kənar salan, qəflətə, avamlığa məhkum edən, Növrüzəlinin simasında isə ictimai fəal, oyaq və mübariz insanı divanxanalarda əsir və məhkum edib məqsədini əngəlləyən səbəbləri təqdim edir. Məhəmmədəli kimi “kiçik” adamların, həmşərinin simasında daxili avamlıq və ictimai-mənəvi ətalətə sövq edən mövhumat və fanatizmi, Növrüzəlini isə dustaq edən, Cəfəralını (“Lənət”) qarqorxu, ictimai, ideoloji senzura altında saxlayan Çarizmi və Sovet imperializmini – müstəmləkəçi sistemi günahkar olaraq hədəfə alırdı. Bu mənada çox vaxt Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında tənqid professor Yaşar Qarayevin dediyi kimi, “bilavasitə avamlığa, cəhəlatə qarşı deyil, bunları doğuran ictimai mühitə qarşı çevrilir” (97, 170). Böyük Mirzə Cəlilin: “Niyə belə sakitsiniz, ey mənim lüt-üryan vətən qardaşlarım!” (113, 4)-nidəsi məhz bu münasibətlə, belə məqamda gəlirdi. Mirzə

Cəlil özünün “Tacül-hac” adlı məqaləsində diqqəti tarixi inqilablar və böyük dəyişikliklər dövrü olan XX əsrə cəlb edir, “bəli, buna XX əsr deyərlər ki, Vatikan kimi bir dağ da tərptədi...” (112, 472)-deyərk tarixi dəyişikliklərə nəzər yetirir və beləliklə, öz həmvətənlərini də oyaq olmasına çağırır, onları “adam yerinə qoyulmaq” uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. Buna görə də Cəlil Məmmədquluzadə “ailəsinə çörək pulu qazanmaq üçün İrandan gəlib İrəvan şəhərində çalışan Kərbəlayı Məmmədələlinin burada ikinci dəfə evlənməsi, vətəndəki – Ərəblər kəndindəki ailəsi ilə əlaqəsinin kəsilməsi kimi sadə, adi əhvalatların fonunda keçən əsrin əvvəllərindəki ictimai-siyasi hadisələrin mənalandırılması böyük demokrat ədibə həmvətənlərinin hüriyyət kimi mətləblərin mahiyyətini başa düşməməsinin səbəblərini aydınlaşdırmağa imkan verir. ...artıq milli oyanışın və azadlığın “gündəlikdə” olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir” (75, 15). Bu istiqamətdə görkəmli ədib azadlığa və geniş ictimai haqqa nail olmaq yolunda təkcə kişiləri deyil, “xırda” Azərbaycan qadınının da siyasi savadlanması və ictimai fəaliyyətini xüsusi əhəmiyyətli hesab edir, Azərbaycan qadınlarının maariflənməsini cəmiyyətin inkişafında mühüm hadisə hesab etmişdir. Bu baxımdan “Keçən günlər”, “Cəfərin anası” kimi felyetonlarında Azərbaycan qadınının dünya həyatından təcrid olunmuş vəziyyətini, primitiv və ibtidai təfəkkürünü, məhdud dünyagörüşünü ümdə problem kimi qaldıraraq, cəmiyyətin tərbiyəçisi kimi anaların maariflənməsi zərurətini ifadə etmişdir: “Peterburqda övrətlər ərizə verib darülfünuna girmək istəyirlər və hökumət də övrətlərin ərizəsini qəbul eləyib”. Burada biçarə arvad deyəsən elə məsələni ölkənə kimi oldu və guya ki, qorxa-qorxa, yainki hirsli-hirsli məndən soruşdu: “Nəməne, nəməne?” Gördüm ki, mən indi dediyim sözlər, ayıb olmasın, bu arvadın xərəyi deyil və onun üçün başa düşmədi” (115, 162). Beləcə, ədib təkcə müsəlman kişisi deyil, müsəlman qadının da maariflənməsini, ictimai-siyasi hadisələrdə iştirakçılıq etməsinə önəm verirdi. Bu ədibin sosial ədalət və

ictimai inkişaf idealının tərkib hissəsi idi. Buna görə də böyük demokrat ədib: "Bu gün Kərbala meydanı ürəklər parçalayan Azərbaycan vətənidir",- deyə haqdan-hüquqdan, "insanca ömür sürməkdən" və mövcud olmaqdan məhrum olan "kiçik" adamlara "İbrahimbəyin səyahətnaməsi"ni oxumağı və öz sosial həyatlarını dərk etməyi tövsiyə edərək: "Qoy oxusunlar, birləşsinlər",- deyə hələ insafı, adamlığı, vətənpərvərliyi potensial olaraq qalmış "xırda"ları oyanışa, həmrəyliyə və mübarizəyə səsləyirdi. Bu baxımdan ədib "Azərbaycan" məqaləsi və "Anamın kitabı" əsərində "istiqlal düşüncəsinə, azərbaycançılıq əqidəsi və ideologiyasına" (75, 20) "əlifba" yaradır. "Anamın kitabı" əsərində ədib "kiçik" adam obrazları ilə müstəqil Azərbaycan ideyası, dövlət və idarəetmə haqqında özək siyasi məzmunlu məlumatlar verir, dövlət, xalq və hüquq haqqında fikirlərini ifadə edir. Artıq əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Cəlil Məmmədquluzadə milli müsəddələ ədəbiyyatımızın böyük nümayəndəsi kimi özünün yaradıcılıq konsepsiyasında, xüsusilə, "Azərbaycan", "Cümhuriyyət", "Vətəndaşlar" adlı məqalələrində "kiçik", adı adamların təşkil etdiyi xalqın əsas hissəsini, "camaatı" yaradılacaq milli, azad hökumətin, vətənin əsl sahibi hesab edirdi. Bu mənada ədib "Anamın kitabı" pyesində məhz bu cür simvollaşma apararaq çobanların təmsalında "kiçik" adamları milli azadlığın təminatçısı, onların maraq və mənafeələrini milli dövlətçiliyin prinsipləri, əxlaqı, mənaəviyyəti və dəyərlərini də milli dəyərlər olaraq yeganə millilik amili və prinsipi hesab edirdi. Bu baxımdan pyesdə görkəmli ədib ağlaya-ağlaya cəmiyyəti-xeyriyyətin iclasına daxil olan aqları iclasda iştirak edən "beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş", "vətənimizdən yadırgamış", "millətimizin ruhundan xəbərsiz olan" "bir para millət başçıları"nın gün ağlamaq əvəzinə günü-günə satıb öz ədəbaz, boş-boş, gəvəzə nitqlərlə boşlamalarına, biganəliklərinə qarşı özündə xalqın milli sosial-mənəvi mövcudluğunu daşıyan "kiçik" adamların – Qurban, Zaman və Qənbərin (adların özündə belə rəmz var.

Fikrimizcə, Qurban vətənin varlığı və azadlığı yolunda özünü mübarizəyə atıb fədakarlıq etmənin, özünü vətənə və millətə həsr etmənin, hər şeyilə vətənə aid olmanın, Zaman leksik-semantik mənasına uyğun olaraq konkret tarixin, zamanın, Qənbər isə mənə etibarilə özündə vətənin, millətin, xalqın ruhunu, tarixini, yaddaşını hiyf eləyib daşlaşdıran vətəndaş olmanın simvoludur. -R.Q.) öz heybələrindən çörəklərini çıxarıb vermələrini təqdim edir, milli istiqlal düşüncəsi və azadlıq, milli dövlətçilik və inkişaf konsepsiyasında xalqı, milləti meyar, prinsip və mənbə hesab edir. Buna görə ədib vaxtilə "Aclar" adlı felyetonunda da bu kimi məsələlərə toxunmuş, acından ağlayan vətən övladlarına qarşı təhsilli gənclərdəki soyuqluğu, biganəliyi və "uşaqları ac qoyub, gedib nitq desin" (113, 17) kimi biveçliyi, insanlara mərhəmətsizliyi, boş-boşuna danışqanlığı tənqid etmişdir. "Anamın kitabı"ndakı çobanlar isə əslində qayğıkeşlik, nəzarətçilik, sadəlik, sevgi, yanğı keyfiyyətləri ilə dolu bir xarakterə, millilik və sadəlik dolu bir ruha sahib, xalqın içərisindən çıxmış, xalqın ruhundan doğan və doğulan "kiçik" adamlardır.

Dərs almayıb haqdı ki heç birimiz.

...Qardaşlıqda vəfalıdı çobanlar (111, 471) –

şeyri çobanların mahnısı yox, əslində himnidir. Gününü dağda-daşda keçirən bu insanlar qarda-yağışda, istidə-soyuqda öz sürüsünün aclığı-toxluğu qayğısına qalırlarsa, demək, ac və köməksiz xalq üçün əzaba və çətinliklərə qatlaşması başçılarıdır, qabaqlarında yüz-yüz əlli qoyun, hamısına da biricə-biricə diqqət və qayğı ayıra bilirlərsə, onlardan yana narahat ola bilirlərsə, hər birinin qurddan-quşdan təhlükəsizliyini gözləyə bilirlərsə, deməli, öz xalqına, təbəələrinə əsl humanist, qayğıkeş başçılar onlar ola bilərlər. Bu adilər yad millətlərin südünü, yad millətlərin ruhunu, dilini, ədəsini mənimləməyiblər, vətənin pak və təmiz bulaq sularını, bu torpaqlardan bəslənmiş qoyunların pak südünü içiblər, torpağın ruhunu canlarına, qanlarına, ruhlarına çəkiblər. Onlar bu torpağın dadını, havasını, ruhunu anadanga-

İmə alıblar. Sürüdən hər bir itki onları nəinki sarsıdır, hətta ağladır belə. Hər hansı bir qoyuna bir dərd gələndə hamısı səfərbər olub onun nazını, qayğısını çəkirlər. Hər hansı birini canavar aparanda, yəni yoxa çıxanda ondan dərhal xəbər tuturlar. Bu məsuliyyətdəndir ki, çobanlar həmin andaca aclara əllərində olanları verib doyurmaq, dərdlərinə şərik və çarə olmaq istəyirlər. Bununla da həm konkret iş görmüş olduqları kimi, həm də özlərinin qayğıkeşlik, məsuliyyət və humanizmlərini nümayiş etdirmiş olurlar. Bizə elə gəlir ki, Mirzə Cəlil əsərdəki çobanlarla bağlı hadisələr vasitəsilə xalq və başçı arasındakı münasibətləri göstərmək istəmişdir. Bundan başqa çobanların danışdığındakı əsl Azərbaycan sözləri millilik idealını ortaya qoyur. Qənbərin, Zamanın, Qurbanın danışığı da, əməli də, dərdə-oda əlacları da el adətincə, təbiri və qaydasıncadır, sadə, ibtidai olsa da, millidir: “Qurban: Keçən həftə qumral kərə qoyunu canavar yaralamışdı: bax yarası belə kalafa kimi idi. Qara nöyüt sürtdük, iki gündə yaxşı oldu” (118, 464). Çobanların qoyunlara qoyduqları adlar: qumral qaragöz, qara kərə, qumral kərə, bənöyüt kərə, ağ qarazüv və s. milliliyin nüvəsi, canı, qanıdır, ölçüsü, nümunəsi, etalonudur, bunlarda xalqın keçmiş, indisi və gələcəyi birləşir. Cəlil Məmmədquluzadənin, demək olar, “Anamın kitabı” əsərində də, digər əsərlərində də “kiçik” adamlar ədəbin ideallarının mənbəyi, nüvəsi, perspektivi kimi təsvir olunurlar. Bu da, fikrimizcə, müəllifin təqdim etdiyi bədii-estetik idealının simvolik ansamblda inikası ilə bağlıdır. Ədəbin dərin sevgi və böyük ümidlə təsvir etdiyi bu sadə adamlarda bir-birinə hörmət və qayğı, vətənə, torpağa, elə sevgi və məhəbbət vardır. Bu mənada, çobanların sürü ilə təmasında sanki dövlətçiliyə xas olan qaydalar, humanist prinsiplər özünü göstərir: “Qənbər: Xanımcən, bax, məsələn, Qurban gedir durur qoyunların bir tərəfində, Zaman da gedir durur bir tərəfində ki, qoyunlar dağılmasın. Alırım ağac əlimə (Qurbanın əlindən çomağı ahr) və başlayıram qoyunları yoxlamağa: qara kərə, tayın görmək gerek, qumral kərə tayın görmək gerek, sarı kürə

tayın görmək gerek..., boz qumral kərə, hanı boz qumral kərə? Ədə Qurban, hanı boz qumral kərə? Ədə Zaman, yoxdu boz qumral kərə. Zaman, Qurban, Salman, boz qumral kərə yoxdu. (Bayatı havası ilə oxuyur.) Çal kərə, maral kərə, hardasan boz qumral kərə... ey vay, ey...” (118, 467). Bütün bunlar millətə sahib çıxmağın və milli-ictimai birləşmənin bədii ifadəsidir. Bu birlikdən birinin yoxluğu “elə bir dərdidir ki, elə bil külfətdən bir övlad yox olub” (118, 467). Burada kimin nə, nəçi olması əsas şərt deyil, əsas olan odur ki, birləşmənin tərkibində bir üzvsən, el birləşmənin formalaşdırılardan birisən. Burada insanlara sosial statusuna görə hörmət, diqqət və qayğı göstərilir, insanlıq meyarına, bir-birilə sağlam münasibətlərinə görə hörmət, qayğı və diqqət vardır. Bunlardan biri yoxdursa, birimiz yoxdur deməkdir, məsələn insanın nəyə malik olduqlarında, nəçi olmasında və necə yaşamasında deyil, onun birləşmənin tərkibində yaşamasındadır. “Çünki söz bir qoyunun qiymətində deyil ki, üç ya beş manatdı. Amma deyəndə ki, boz qumral kərə yoxdu, elə bilirik boz qumral kərə bizim qardaşımız idi, yəni bir əziz yoldaşımız idi” (118, 467). Özündən asılı olana və özü ilə bağlı olanın taleyinə bu çayabdehlik və qayğı müəllifin, əlbəttə ki, öz vətəndaşlarından tələb etdiyi, arzuladığı millət olma, milli məsuliyyət və milli birləşmə nail olma idealıdır. Buna görə də akademik İsa Həbibbəyli yazırdı ki, “C. Məmmədquluzadə xalq, milli birlik, vətən motivlərini “Anamın kitabı” əsərindəki Zəhrabəyim ana, Gülbahar və habelə, Qənbər, Qurban, Zaman obrazları vasitəsi ilə çatdırmağa çalışmışdır. Əsərdəki çoban surətləri milli mənası, xalq adət-ənənələrinin, doğma torpağa bağlılığın həqiqi yaradıcısı kimi çıxış edirlər” (67, 21).

Sosial zülmün insanlıq haqqı və simasına, ictimai mövqə və statusa təsiri məsələsi “kiçik” adamların taleyi təmsalında Cəlil Məmmədquluzadəni bir çox əsərlərində düşündürür. Bu mənada ədəbin “Danabaş kəndinin məktəbi” əsərində Danabaş camaatının ictimai zülmü, qorxu və hiddətin təmsali olaraq Pirverdi bəyin şallağından, Nəzərəli çavuşun zülmündən başla-

rını yuxarı qaldırmağa macal yoxdur. Onların hər bir hərəkətini az qala Pirverdi bəy müəyyənləşdirir və onun şallağı idarə edib hərəkətə gətirir. Pirverdi bəylə Nəzarəli çavuş, sözün əslinə qalsa, bu kəndə divan tuturlar. Burda dövlətin gücü də, Allahın qəzəbi də Pirverdinin şallağıdır. Şallaqda olan güc bu kənddə heç nədə və heç kimdə yoxdur. “Xanın təsbehi” qabağında belini əyib qulluq göstərməyən, yox deməyə hünəri çatan bir kimsə yoxdur. Təsbehdəki qorxu gücü o qədərdir ki, olmazı var edir. Beləliklə, Mirzə Cəlilin istibdadın simvolu kimi verdiyi bu detallar Danabaş coğrafiyasında zülmün hədsizliyini və gücünü göstərir. Ədib özü yazırdı ki, “Danabaş kəndində bu yekəlikdə zoğal dəyənəyinin hörməti heç pulun hömətindən az deyil. O ixtiyar ki dəyənəkdə var, bəlkə pulda yoxdur” (111, 105). Realist ədib dövrün sosial zülm və işgəncə miqyasını təsvir etmək və göstərmək üçün adi, “kiçik” adamların həyatına baş vurur. Çünki zaman, dövr, ictimai mühit bütün obyektivliyi ilə məhz onların həyatında, davranışında, düşüncəsində, əxlaqında özünü daha bariz göstərir. Realist ədib sosial zülm və “kiçik” adamların üzüntülü həyatına endiyi, daxil olduğu kimi, “kiçik” adamların həyat tərzlərindən də sosial mühit və münasibətlərə qalxır, fəal estetik münasibət, reaksiya yaradır. “Kiçik” adamların problemləri, üzüntü və məhrumiyətləri, problem, təhlükə anındakı hiss və düşüncələri ilə ədib konkret dövrün problemlərinin dərəcəsinə göstərmiş olursa, onların davranışı, əxlaqı və həyat təzi ilə, problemlərə konkret münasibətləri ilə də ictimai-tarixi dövrün sosial inkişaf və hərəkət dərəcəsini təyin etmiş olur. Tədqiqatçılardan da qeyd etdiyi kimi, “tənqidi realizm, hər şeydən əvvəl, cəmiyyət həyatını bütün tipikliyi və gerçəkliyi ilə əks etdirmək, xalqın, cəmiyyətin normal inkişafına buxov olan sədləri aradan qaldırmaq, dağıtmaq məqsədi daşıyır” (63, 7). Realist sənətkar öz məqsədinə və üslubuna uyğun olaraq qəhrəman seçdiyi “kiçik” adamlardan həyata, ictimai mühitə yox, həyatdan, hadisələrdən “kiçik” adamlara gəlir. Buna görə də görkəmli ədəbiyyatşünas, professor Y. Qarayevin de-

diyi kimi: “Ədib Novruzəliyə təlatüm və hərəkət dövründə durğunluğun və iflicin səbəblərini, sirrini axtararkən rast gəldiyi bir obraz kimi müraciət edir” (97, 176). İstər mirzəcəlişünas akademik İsa Həbibbəylinin, istərsə də professor Yaşar Qarayevin qeydlərində diqqətli cəlb edən ilk hökm məhz zamandan və tarixdən insana enmə, yanaşma prosesi və üsuludur. Sərt, kəskin mühakimə, zorakılıq və zülm bu əsərlərdə təsvir olunan mühitin ilk görünən keyfiyyətlərindəndir. Zəmanə özü “xarəb zəmanə” idi. Zəmanə o zəmanə idi ki, Məhəmmədhasən əmini olduğu yüksəklikdən aşağı endirmiş, Xudayarı alçaqlıqdan yüksəyə qaldırmışdı. “İndi əsr çox xarəbdı. Hanı indi bir Allah bəndəsi ki, adamın əlini tutsun” (111, 65). “İndi dünyəyə qəlp adam çoxalıbdı. Birisi gəlib nisyə sövdə edər, əz və çəpə Allaha, peyğəmbərə ki, üç gündən sonra pulunu gətirərəm, üç gün olar ay, bəlkə il” (111, 61). Kapitalizmin təşəkkülü ilə yaranan yeni iqtisadi, əmtəə-pul münasibətləri bütün mövcud dəyərlər sistemini və ictimai-tarixi inkişaf tələblərini dəyişib. Kənddə Məhəmmədhasən əmi ən tanınmış, hörmətli adamdır, amma şəhərdə o heç kimdir. Beləliklə, zaman başqa zamandır. Bu zamanda Xudayarlar ayıq, Məhəmmədhasən əmilər yuxuludurlar, Xudayarlar azad, Məhəmmədhasən əmilər əli-qolu bağlıdırlar, Xudayarlar sırtıq, Məhəmmədhasən əmilər utancaqdırlar, Xudayarlar qurd, Məhəmmədhasən əmilər acızdırlər. Bu mənada “...qəzalarda otlayan quzular ibarətdirlər fəqir və dilsiz-ağızsız kəndlilərdən; quzdlar da haman quldur-qaçaqlar və haman rüşvətxor məmurlardır ki, onların bərkətində Azərbaycan kənd camaatı bilmir hara baş alıb köçsün” (114, 231). Məzlumun haqqı zalım əlində, məzlumun taleyi zalımın mərhəmətindədir. Əslində bu zülm və işgəncə zəmanəsini ədib məqsədlə Danabaşa gətirir. Fəlakət, zülm Məhəmmədhasən əminin, Zeynəbin sakit həyatının, məmnun həyat tərzinin altını üstünə çevirir, evlərində hökm sürən sakitliyi pozur. “A kişi, bu səfik oğlu səfik hardan şeytan kimi çıxıb gəlib eşşəyi apardı, bizi mərkəyə saldı?” (111, 87) “Allah, dərğahına çox şükür! Bəndənin başına bu

qədər iş gələr ki, mənim başıma gəlir? Bu Yezid oğlu Yezid elə mənim eşşəyimi görək gəlib aparaydı ki, başıma bu qədər qalmaqla gəlsin! Kənddə iki min eşşək var. Get birini min apar da! Elə məni gözüň görür?” (111, 88-89). “Bizim çırağımız o vədə keçdi ki, atanız öldü” (111, 74). Bu adamları zülm və fəlakət qəfildən yaxalayır, sözsüz ki, onların nəzərinə, yoxsa zülm artıq qapının ağzında, başlarının üstündə idi. Məlum oldu ki, bu insanların heç biri gözlənilməz fəlakətlərə hazır deyillər. Elə ədib də zülm və fəlakət bəhanəsilə qapıları qəsdən döymüşdü ki, Danabaş kəndlilərinin başlarına gələcək, onlara üz verəcək bədbəxtlik və gözlənilməz hadisələrə hazırlıq vəziyyətlərini, konkret münasibət və davranış nümunələrini yoxlasın. Sakit, məmnun adamlarını silkələyib yeni həyata, zülm və fəlakətə, hər cür təhlükə və amansızlıqlara hazırlıq vəziyyətini və konkret münasibətlərini bilsin. Məlum oldu ki, bu vəziyyətlə Danabaşda ictimai-siyasi, sosial və b. vəziyyət bir tükdən asılı qədər zərif və incədir. Onların heç biri bu problemlərə, təhlükə və təhdidlərə hazır deyillər, hamısının həyatı, kiçik sevinc və xoşbəxtlikləri bir tükdən asılıdır. Buna görə də onların hamısı məzlum, zavallı və yazıq adamlardır. “Xudayar bəyin əlində yekə bir dəyənək var. Nə vaxt kefi istəyir qalxır, nə vaxt kefi istəyir endirir” (111, 105). Bir dəyənəyin belə hüduzsuz hökəmlərliyi miqyası bir tərəfdən Danabaşda baş verən “zorbazorluqların” miqyasını göstərməyə xidmət edərsə, digər tərəfdən Danabaşın zülm və zalımlıq etmək üçün nə qədər xam yer olmasını göstərməyə imkan verir. Zoğal dəyənəyin imkanlarında Məhəmməd həsən əmilərin təkcə canını yaxmaq yox, həm də ləyaqətini, kişilik, ərlək, atalıq hissini tapdamağa, körpə, cənciyər balasını dəyənəkləməklə atalıq hissələrinin təhqir etməyə, öz içində də, öz gözündə də alçaltmağa hüsnəri yetir. Xudayarın bu nüansda zalımlıq və hərənlik, özündənrazılıq həddi hüduzsuzdur: “Xudayar katda oğlanın dal tərəfindən yeriyib oğlanın kürəyindən bir ağac....

- Köpək oğlu köpək, hara aparırsan eşşəyi? Gözlərin kordur, görmürsən məni burda? Vallahi, gönünü soyaram!” (111, 52) Ədib “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda, zülmü və zalımlığı bütün yırtıcılığı, hər üzü, hər növü və həddi ilə bütöv təqdim edir. Zülmün elə dərəcəsi, elə həddi, elə forması yoxdur ki, burda baş tutmasın. Ən pisi isə burda zülmkarlıq üçün münbit şəraitin olması, eninə, uzununa və dərininə əl-qol açıb hərəkət edə bilməsidir. Xudayar katdamın: “Nə eliyəciyəm ona? Mən onun böyüyü deyiləm? Gün olmaz ki onun mənə işi düşməsin. Basaram palçığa, çıxaram üstə, ayaqlaram” (111, 64) ifadələri zülm və bürokratik özbaşnalığın dözülməz həddini, daxili niyyətin əzazillik dərəcəsini bütün çıpaqlığı ilə əks etdirir. Bundan başqa ədib rüşvətçorluğu və pozuculuğu ilə diqqəti cəlb edən Qazı obrazı ilə artıq çoxdan yolunu azmış, xalq kütləsini ən mənfur köləliyə və istismara məcbur eləyən, bu azmış kimi özü də olmayan alçaqlıqlara əl atan, insanların inamından sui istifadə edib onları müxtəlif “pul tələsinə” salan şəriət və ruhani hakimiyyətinin tarixi tələyinin həll olunma zamanını elan edirdi.

“Zeynəb Xudayar bəyin evində altı ay yarım qaldı. Və bu altı ay yarımın ərzində Zeynəbin anadan əmədiyi süd burnunun dəliklərindən gəlib töküldü. ...Axırı iş o yerə çatdı ki, Xudayar bəy Zeynəbi soyundurdu, bir qaranlıq dama qatıb onu ac və susuz saxladı ki, bəlkə yumşala. Amma daşı da bu tövr sıxsan yumşalar. Zeynəb axırı yumşaldı” (111, 120). Oxucu köksündən qan axan, içindən od, qəzəb, nifrət çıxan, adamın qəlbini qanadan bu qan-qada dolu sətirləri oxuduqca insanlığını, ədalətini, Allahını, insafını itirmiş mühihi də, öz zalımlığı, xainliyi, alçaqlığı ilə başdan-ayağa ikrah doğuran Xudayarın da yaxasından yarışıb silkələmək, içində bir damcı da olsun Allah sevgisi, insaf olub-olmamasını bilmək, bütün varlığı ilə ona lənət eləmək istəyir. Məhəmməd həsən əmi öz eşşəyini zülm və zorakılıqla necə itirib əldən vermişdisə, əsərin finalında da elə zülm və zorakılıqla əlilə tapıb sevindi, həmçinin o, eşşəyini tapıb sevi-

nəndə bir başqa onun kimi kəndli zülmün güdazına gedərək öz eşşəyini elə də itirdi. Qabağındakı eşşəklərə sahiblik edən eşşəkçi də Xudayın zülmünə tuş gələrək ağanın səhvini düzəltmək yolunda məhrumiyyyətə və dəyənəyə güdaz gedir. Xudayın kötəkləri altında döyülüb əzilə-əzilə bu kişi də Məhəmməd-həsən əmi kimi “təkcə ulağımı deyil, həm də sahiblik ixtiyarını da itirmiş olur” (62, 203). Dəyənək bu kənddə qanun kitabı, qayda və haqq-hesab üsuludur, mühakimə etmə vasitəsidir. Çünki məhz zoğal dəyənəyin yaratdığı zülm asayiş, itaət və qanun demək idi. Bu dəyənəklərin məcburiyyəti altında yazıq eşşəkçi də sahiblik ixtiyarından məhrum olur. Onların sahiblik ixtiyarı itən yerdə Xudayın sahiblik ixtiyarı başalayar. Zoğal dəyənəyinin gücü ondadır ki, “...cəllad baltası qədər sərt, dirijor çubuğu qədər mütəhərrikdir” (97, 182). Bu yerdə dəyənəyin hərəkəti adamların hərəkəti deməkdir. Bu mənada dəyənəyin hərəkəti ictimai, hüquqi hərəkətdir, o, tipik müsəlman cəmiyyəti tipik şəraitdə ictimai idarəetmə formasıdır. Beləliklə, C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı ”ictimai quruluşun eybəcərliyini, qoluzorluların hakimiyyət qudurğanlığını, qlava, kətdə, yasovul və qazıların əlbir olub kəndlinin namusuna, mal-mülkünə təcavüz etməsini, kəndli şüurunu zəhərləməsini, ...həkim təbqə pozğunluğunun ictimai-siyasi və mədəni köklərini güzgü kimi aydın göstərən, zülm siyasətinə arxalanan quruluşu iti qılınc kimi kəsən” (137, 254) ən gözəl realizm nümunələridir.

Ədib öz əsərlərində zülm və idarəçilik üsullarını çox vaxt simvollaşdırır. “Əhvalatlarda” “zoğal dəyənəyi”, “Danabaş kəndinin müəllimi” və “Dəli yığıncağı”nda “şallaq”, “Xanın təsbəhi”ndə isə “təsbəh” bu baxımdan simvollaşmış, zülmün və inzibati idarəçiliyin simvoluna çevrilmiş bədii üsullar, ictimai əsarətçilik mənbələridir. Bu bədii detallar günün realıqlarından doğmuş, həyatın, gerçəkliyin özündən gəlmiş nümunələrdirlər. “Xanın təsbəhi”ndə təsvir olunan Qaradağ mahalı tipik zülm ocaqlarından biridir. Qaradağda baş verən zülm elə bir zülm,

elə bir sitəmdir ki, “dünyada zülm və incitmək ibarət imiş Qaradağda xan fərraşlarının rəiyyəət bərasində tutduqları rəftarlarından” (111, 233): “Sübh tezdən yuxudan oyanan kimi eşidirdik ki, rəiyyəatin birinin evindən qılı-qal səsi gəlir. Məlum olardı ki, fərraş Əli Cəfər xanın evi üçün Kərbəlayı Musadan iki girvənkə yağ istəyir. Kişi evdə yoxdur. Arvad and içir ki, yağ yoxdur. Fərraş Əli Cəfər arvadı söyüb-yamanlayandan sonra qayıdıb gedir və dübarə qayıdıb xanın təsbəhini gətirir. Di çarə yox, yer dəşiyindən də olmuş olsa Kərbəlayı Musanın arvadı yağı tapıb fərraşı yola salır” (111, 233-234). Hətta İkrəmiddövlə belə bir qanun qoymuşdu: “Əgər rəiyyəət verdi, verib, əgər vermədi, fərraş bir-iki şallaq çəkib qayıdırdı xanın üstünə və ikinci dəfə xanın təsbəhini gətirərdi. Bu dəfə əgər o hökmə əməl olundu, olunub, olunmadı, dəxi fərraş ixtiyar sahibidir; yəni o qədər ixtiyar sahibidir ki, əgər xəncərin çıxarıb “yox” deyənəin boynunu vursa, dəxi bilmirəm nə olar və yəqin də heç bir şey olmaz” (111, 234). “Millət” adlı felyetonunda da ədib bu məqsədlə yazacaqdı: “... məhz bu səbəbdəndir ki, bizdə millət qurğuları şəxsi qurğular şəklində zühura gəlir, milli işlərimiz əvəzinə şəxsi dəsgahlar peyda olur. ...özümüz üçün bir azadlıq binagüzarlığı istəmişik eləyək - özümüzə öz içimizdən bir şəxsi sultan qərar vermişik və o sultandan izn hasil etməmiş dinnəyə və danışmağa ixtiyarımız olmayıb və bunun adını qoymuşuq azadlıq. ...o ki qaldı millət, - o da kənardan qalıb baxa-baxa; çünki kənardan baxmağa min illərlə adət edib” (116, 225). Görmə-çataqdakı bu mövcud idarəçilik mexanizminin vəhşi xarakteri yoxsul Pəri arvadla münasibətində daha çilpaqlığı ilə özünü büruzə verir. Pəri arvad xanın təsbəhinin təmsalında “mexanizmin dəhşətli gücü ilə” qarşı-qarşıya gələndən sonra mat-məəttəl qalıb etirazını və nifrətini boğmalı olmuşdu. Çünki bu təsbəh o təsbəh idi ki, ...iki il bundan qabaq xanın fərmayişinə ağ olan dəyirmançı Mehdiyi ...qayadan dərəyə elə tulladı ki, uşaqları heç ölüsünü də tapmadılar. Bu haman təsbəhdir ki, Orucolinin evini yandırdı, uşaqlarını çölə dağıtdı”

(111, 235). Bu sözləri eşidən Pəri arvad dinməz-söyləməzistibdad zülmünün nələr törətməyə qabil olduğunu təxmin edərək öz inadını qırmaq və Mirzə Sadıq Münşinin təklifini qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdı. Görkəmli ədib bu məqsədlə “Yan tütəyi” əsərində də hakimiyyət və idarəçilikdə mövcud olan məsuliyyətsizliyi və özbaşınalıq imkanlarını təqdim edir: “Kazak qoşunun böyük əfsəri polkovnik Afanasyevin müziri-şəriflərinə əlli dörd dəne yan tütəyi (fleyta) camaatdan yığb göndərəsən, çünki həməm qoşunlar haman tarixdə haman yan tütəklərinə minib Kəvakir kəndinə yaylağa gedəcəklər” (111, 255) hökmünün təmsalında hakimiyyətin əhlikefəlilik və başdanxarahlıq dərəcəsinə göstərir. “Ağlı, fikri tütəyinin yanında olan” çar çinovnikinin göndərdiyi yanlış məzmunlu rəsmi məktub və şallaq gücü ilə xalqı bə gülməli hökmü icra etməyə məcbur edən yerli məmurların simasında böyük demokrat ədib milli zülmü, zorbazlığı təqdim edir. Görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə ictimai zülmün müxtəlif formalarını təsvir etdiyi əsərlərində bir tərəfdən xalqı soyub-talayan, zülm və qorxu altında saxlayan qəddar, zalım, öz qan qardaşlarının taleyinə biganə, etinasız yerli məmurları günahkar kimi ifşa edirsə, eyni zamanda onlara arxa duran, zülmə sövq edən müstəmləkəçi mexanizmi də tənqid etmiş olur. Ədib milli inkişaf və intibah dövründə öz xalqına etinasız, biganə məmurlardan narahatlıq ifadə edir. “Zəlzələ” əsərində də bu mənada məmur etinasızlığı və soyuqqanlılığının ən ümumiləşmiş nümunəsini yaradır. Əsərdə təhkiyəçi ziyalı müəllim və məmurların zəlzələdən zərər çəkən insanlara, fəlakətə və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına biganə münasibətini təqdim edir: “Bahadır yüzbaşı dedi ki, burada bizim üçün bir kömək etmək yeri qalmır, çünki indi camaat dam-daşın altında qalan adamları və heyvanları söküb çıxartmağa məşğuldur. Bu da ki əli belli və kürəkli fəhlə-fühle işidir” (111, 331). Sənətkarı burada narahat edən məsələlərdən biri də sahibsiz, yetim qalan uşağın taleyi, aqibətidir. “Ax yazıq uşaqlar” - deyə, təəssüf edən ədib mövcud

cəmiyyətin ictimai etinasızlığından irəli gələn narahatlığı, sahibsiz qalan uşağın baxımsız qalacaq həyatını dərin kədərlə ifadə edir. Yaşadığı cəmiyyətin yarıtılmaz idarəçiliyindən irəli gələn ictimai yardımsızlığı diqqətə çəkir, sadə, “kiçik” adamların təmsalında sosial yardımlaşma üçün mənəvi zəmin olmasına baxmayaraq, ictimai təsisatlarda inzibati insanların olmamasından dərin təəssüf keçirir, sahibsiz insanların, fəlakətin ortasında köməksiz qalan adamların, zərərçidələrin təmsalında bu problemi aktuallaşdırır.

“Xırda” adamların dostu və böyük müdafiəçisi ustad Cəlil Məmmədquluzadə sovet dövründə belə zəhmətkeş insanların uğradıqları haqsızlıqları, problemləri böyük ürək yanğısı ilə işıqlandırmışdır. “Bakı nefti”, “Sənət və ədəbiyyat”, “Şəhərə doğru”, “Kəndlilərə yavıq”, “Cərimə”, “Yad etməli”, “Dəmir yol”, “Cümə”, “Hara düşüm”, “Həkim ustadları”, “Neft fəhlələri”, “Fəhlə aləmindən”, “Kəndli evi birinci qonaqlarını necə qəbul etdi?”, “Bilet satılmasın”, “Birinci möcüz”, “Zəng orada çalınmır”, “Xurcun və çamadan” kimi felyeton və məqalələrində görkəmli ədib zəhmətkeş insanların, adi kəndli və fəhlələrin köhnə dostu kimi onların həyatında hələ də qalmaqda olan, hətta yeni quruluşun xüsusiyyətlərindən irəli gələn yeni sosial problemləri və uğradıqları haqsızlıqları əks etdirir. Ədib bu əsərlərində konkret kəndli və ya fəhlə obrazları yaratmır, ancaq onların problem və qayğılarını müəmməl surətdə əks etdirir. Görkəmli yazıcının ictimai və siyasi quruluş ideali xalqın, onun sadə, zəhmətkeş “kiçik” adamlarının haqları və iradəsi özünü əks etdirən bir quruluşda tapırdı. “Şura” məqaləsindən də göründüyü kimi, Şura hökumətinə C.Məmmədquluzadənin münasibət xoşhallığı onun siyasi istəkləri ilə üst-üstə düşməsi və uyğun gəlməsində idi. Ancaq “bütün hakimiyyət proletarlara” şuarı altında hakimiyyətə gələn bolşevik hakimiyyəti milli müstəmləkəçilik siyasəti yürütməkdə və zəhmətkeş xalqı haqsızlıqlara uğratmaqda davam etdi. “Neft fəhlələri” adlı felyetonunda görkəmli ədib

fəhlələrin ağır güzəranından, hakimiyyətin bu zəhmətkeş insanlara laqeyd münasibətindən bəhs edir. Vağzalılarda, orda-burda gecələməli olan günlərcə ac-yalavac, yorğun-argın vağzal küncələrində, şəhər küçələrində ora-bura getməyə məcbur edilən sadə, zəhmətkeş insanların ağır sosial həyat və uğradıqları haqsızlıqlardan, laqeyd, biganə münasibətdən bəhs olunur. Bu da onu göstərir ki, vətənpərvər sənətkar C.Məmmədquluzadə sovet quruluşunun apardığı siyasəti çarizim apardığı siyasətin davamı olaraq qiymətləndirmiş və milli kimliyə uyğun olmayan bir quruluş kimi yeri gəldikcə tənqid etmişdir. Təsədüfi deyil ki, akademik İsa Həbibbəyli C.Məmmədquluzadənin sovet dövrü birinci yaradıcılıq mərhələsini "inam və şübhə", ikinci dövrünü "ümid və sarsıntı" dövrü adlandıraraq yazırdı: "Bu cəmiyyətin "məsləhət və məşvərət hakimiyyəti" olması kollektiv idarəetmə prinsiplərini bəyan etməsi ilə Mirzə Cəlilin ümid və arzuları üst-üstə düşmüşdür. Ona görə də ədib bir müddət Şura üsulu idarəsinə ürəkdən inanmış və ona xidmət etməyi mənsub olduğu xalqın xidmətində durmaq kimi qəbul etmişdir" (62,387). Ancaq bununla belə, bu üsul idarə və onun idarəçilik nailiyyətləri "ona ciddi bir mənəvi rahatlıq gətirməmiş, səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi əvəzinə gətgədə məhdudlaşdırılmasına səbəb olmuşdur... Nəticədə vətənə və millətə habelə yeni cəmiyyətə sadıq olan Mirzə Cəlil "təqib və sıxıntılara", "mənəvi terrora" məruz qalmışdır" (62, 392-393). Bunun təsiri idi ki, C.Məmmədquluzadə vaxtı ilə cəmiyyətin böyük nüfuz sahibi olan qələm sahibinin, ziyalı və yazıçının məhz sovet dövründə "kiçik" adama çevrilməsindən, yaşadığı iqtisadi çətinliklərdən bəhs edir. Əvvəlki yaradıcılığında "kiçik" adam probleminə xüsusilə hüquqi məzmunlu problem olaraq yanaşdığı halda, sovet dövründə bu problemə daha çox iqtisadi və hüquqi məzmununda yanaşmışdır. "Kənd və şəhər" kimi əsərlərində məhz ədib "xırda" adam statusuna düşmüş yazıçı, müəllim və onun taleyindən bəhs etmişdir.

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadənin:

- "Kiçik" adamları ictimai münasibətlərin ədalətsiz inkişafı nəticəsində öz hüququ və sosial statusundan məhrum olmuş adamlardır;

- Ustad sənətkar əsərlərində yaratdığı "xırda" adam obrazları ilə konkret ictimai-tarixi şəraitdə Azərbaycan xalqının yaşayış və həyat tərzini, güzəranını, sosial, iqtisadi, hüquqi, siyasi problemlərini əks etdirmişdir;

- "Kiçik" adam statusunun yaranması və insanın sosial nüfuzundan məhrum olumasında ictimai arxaslıq, sosial ədalətsizlik, hüquqi məhrumolunma, siyasi müstəmləkəçilik, inzibati-amirlik bürokratiyası şərtləndirici funksiyaya daşıyır;

- "Kiçik" adamların fəaliyyəti, konkret davranışları və həyat şəraitləri onları statusundan məhrum edən ictimai səbəbləri təyin edir, dəyişilmə, ləğvi zərurətini və sosial ədalət idealını ortaya qoyur.

2.2. Cəlil Məmmədquluzadənin "kiçik" adam obrazlarında şəxsiyyət məsələsi

Qeyd edildiyi kimi, böyük ictimai xadim, ədib Cəlil Məmmədquluzadə digər tənqidi realistlər kimi "bir ictimai-iqtisadi sistemdən digərinə keçidin yaratdığı müxtəlif problemləri təsvir etməyə üstünlük" vermişdir (180;190;191). Ədib görkəmli bir sosioloq, filosof kimi həyata nəzər salır, problemləri öyrənməyə və çözməyə çalışır, xalqı, onun milli potensialları daşıyan adılarını hərəkətə gətirmək ideyası irəli sürürdü. Buna görə də müəllifin təəssüfü təkcə cəmiyyətdəki zülmə və şəərə qarşı deyildi, itaətkar, hər şeydən razı, hərəkəti tükənmiş insana – "xidmətçi insan" tipinə qarşı idi. Bu baxımdan "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərinin qəhrəmanı Məhəmməd həsən əmi öz ulağını axtarıdıqca, ədib onda həyat fəallığına malik insan itirir. "Eşşəyin itməsi" - əslində zahiri süjetdir, daxili, psixoloji ...süjet – Məhəmməd həsən əmilərin varlığında fəal "ictimai" insanın, şəxsiyyətin, vətəndaşın itməsi

süjetidir" (97,181). Professor Yaşar Qarayevin şəxsiyyətə marksist yöndən yanaşması olaraq "şəxsiyyətin itnəsi" fikrillə bir qədər razılaşmayıb belə əlavə edərdik ki, ədib "kiçik" adamlarda bütövlükdə şəxsiyyəti deyil, ictimai mühitə inteqrasiya, inkişaf sürətinə qoşulma, oyaq vətəndaşlıq münasibəti, müstəqil davranış və təsir nüfuzu, ümumiyyətlə, yeni dövrün inkişaf tələbləri baxımından (fəal ictimai insanı da yox – R.Q.) insanın ictimai fəallığını itirmiş olur. Çünki ədib Cəlil Məmməd-quluzadənin təsvir etdiyi bütün "kiçik" adamları aid olduqları ictimai mühitə, cəmiyyətin, sosial qrupun malik olduğu dəyərləri mükəmməl surətdə özündə əks etdirən şəxsiyyətdirlər, sadəcə, onların şəxsiyyətinin məzmunu, dəyərləri və fəal münasibət metodları fərqlidir. Onların şəxsiyyətinin məzmununu sosial qrup və status baxımından onlara təlqin olunan davranış, münasibət forması və meyarlar təşkil edir. "Şəxsiyyətin bütövlüyü və hərtərəfli inkişafından bəhs edərkən hökmən onun əlaqə və münasibətlərinin bütün məcmusu, xüsusilə, onun cəmiyyətin fəaliyyətinə "qoşulduğu" konkret forma nəzərə alınmalıdır. Şəxsiyyətin hərtərəfliyi, bütövlüyü onun inkişafında əhəngdarlığı – bioloji və sosial əsasların, zehni, mənəvi və fiziki inkişafın uyğunluğunu, insanın mənəvi aləmində intellektual və emosional-iradi cəhətlərin bir-birini tamamlamasını nəzərdə tutur. Bu zaman belə bir amil də əsas götürülməlidir ki, insanın müxtəlif səylərinin mənbəyini məhz tələbat təşkil edir" (153, 33). Bu mənada böyük Mirzə Cəlilin dərin insanlıq sevgisi ilə təsvir etdiyi "kiçik" adam obrazları – Məhəmməd-həsən əmi, Novruzəli, Usta Zeynal, Kərbəlayı Məmmədəli, Məşədi Molla Həsən, Kəblə Qasım, Kəblə Əzim, Sadıq kişi və Dələk Usta Hüseyin, Danabaş kəndinin əhli, Cəfəralı və b. elə bir insandırlar ki, mənsub olduqları cəmiyyətin dəyərlərini, xüsusilə də, dərin inamla etiqad bəslədikləri dini dəyərləri mükəmməl surətdə mənimsəyən və heç bir əy qoymadan əməl edən, bir sözlə ictimai davranışı özəbdən həyata keçirən, öz ehtiyaclarından irəli gələn tələbatlara uyğun fəaliyyət göstərən adamlar

dırlar. Məhz bu baxımdan mənsub olduqları ictimai mühiti təmsil edən bu insanların simasında xalq dünya hansı yönə inkişaf edirsə-etsin, malik olduqları dəyərləri əksiltmədən mükəmməl surətdə qoruyur, beləliklə, milli mövcudluğu təmin edir və dəyərləri gələcəyə daşıyır. "Şəxsiyyətin islam modelində əsas cəhət Allah iradəsinin ciddi və qüsuruz olaraq həyata keçirilməsidir. Müsəlman mütləq təkallahlığa və Məhəmməd peyğəmbərə sözsüz olaraq inanır. İslam mənasız qantökməyin əleyhinə olaraq yalnız hücum edənə cavab verməyə çağırır. Şəriət şəxsiyyətin fiziki, əqli və mənəvi inkişafına təhlükəli olan bütün şeyləri yasaq edir. Məsələn, spirtli içkilər, narkotik maddələr, təmiz olmayan ət və s. yasaqdır. Özünə qəsd, ailəyə xəyanət, oğurluq, dələduzluq, istismar, qumar və s. qəti qadağandır. Xristianlıqdan fərqli olaraq islam bu dünyadakı həyata yüksək qiymət verir. Lakin bununla yanaşı son gündə hər şey məhv ediləcək, ölənlər Allah qarşısında cavab vermək üçün diriləcək. Axirət həyatına inam burada zəruri hesab edilir, çünki belə halda insan öz həyat və davranışlarını şəxsi maraq mövqeyindən deyil, əbədi gələcək mənasında qiymətləndirir" (194). Bu baxımdan görüldüyü kimi, əslində Cəlil Məmməd-quluzadənin təsvir edib həyat həqiqətlərini işıqlandırdığı "kiçik" insanlar özünəməxsus şəxsi dəyərlərə və tələbatlara malikdirlər. Görkəmli ədəbimiz də məqsədlilə olaraq məhz bu fərqli məqamları – dəyişməkdə olan ciddi ictimai-tarixi şəraitdə fərqli tələbat və münasibət formaları baxımından aid olduğu ictimai mühitin "kiçik" adamlarının yaşayış, fəaliyyət və ictimai taleyini əks etdirir. Bu mənada Məhəmməd-həsən əmi, Novruzəli kimi tiplər, həqiqətən, öz dövrlərinin deyil, yeni dövrə qədərki köhnə dövrün qüvvətli fərdiyyətləridirlər. Onların düşüncə və davranışları feodal-asılı münasibətlərin və dini-şəri dəyərlərin birmənalı hökm sürdüyü bir dövr üçün tipikdir. Bu məqsədlə də görkəmli ədib dəyişən ictimai, siyasi, mənəvi, iqtisadi mühitdə - yeni ictimai münasibətlərin inkişaf tapdığı və ən əsası, sosial-mənəvi normaların, əxlaqi-mənəvi dəyərlərin dəyişməyə doğru getdiyini

bir vaxtda onların həyat və fəaliyyətinə, davranış və düşüncələrinə, sosial mövqə, nüfuz və statusuna nəzərləri cəlb edir. Onların sosial varlığının məzmunu ilə dövrün sosial münasibətlər sistemi və bu sistemin doğurduğu dəyərlərin bir-birinə olan dəyişdirici təsirlərini təqdim edir. Konkret olaraq insana münasibətdə daha çox Cəlil Məmmədquluzadə şəxsiyyətinin "cəmiyyəti və mühiti dəyişdirmək bacarığı" (39, 32), fəal ictimai təsir və fəaliyyət baxımından yaşamağa üstünlük verir. Yenə qeyd edilməlidir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin məqsədi əsla və əsla "kiçik" adamın etiqadını təsvir hədəfinə çevirmək deyildi, sadəcə ibadətə dünya işlərini taraz tutmaq, idarə etməyi aşılamaq, mövhumat və siyasi müstəmləkəçiliyin yaratdığı milli zülmədən qaynaqlanan cəhəlati, ətaləti, onları əzabə salan çürük, boş adətləri ortadan götürmək, maarif və mədəniyyətə üz tutdurmaq idi. Çünki Mirzə Cəlildən əvvəlki dövrün fikir və qələm zadəganı Həsən bəy Zərdəbinin də ağırlı-ağırlı yazdığı kimi: "Rəyyət padşaha, övrat kişiye, uşaq ataya, nökr ağaya, şeyird ustaya məgər qul deyil? Bəli, biz hamımız quluq və buna səbəb bizim ata-baba adətləridir. Xülasə, Şərq zəmində azadlıq olmadığına görə biz Avropa əhlindən geri qalmış və nə qədər belə olsa biz tərəqqi etməyəcəyik və edə bilmərik" (35). Bu baxımdan Nəcəf bəy Vəzirov da yazırdı: "Hərdən tənha oturub fikir edirəm: Xudavəndə, bizim axırımız necə olacaq? Ağılımız ata-baba ağılı, getdiyimiz ata-baba yolu... Ata-babamız xoruz və qoç döyüşdürüb, it boğuşdurub, qurşaq tutdurub, dərviş nağılına qulaq asıb, qızıl quş saxlayıb günlərin keçirdib. Biz də ki bu yolu gedirik, tələf olacağıq. Səbəb ki, zəmana dəyişib" (134, 29). Vətənin milli zülm, müstəmləkəçilik, istibdad rejimi altında əzilən vaxtında ən adi həyat şərtlərindən məhrum olan sadə insanları milli mücadilə və inkişafın mənbəyi, dayağı olaraq sosial fəallığa gətirmək, ictimai hərəkətə qoşmaq ədib üçün əsas maarifçilik məqsədi idi. Cəlil Məmmədquluzadə "kasıblığın bütün formaları və növləri" ilə kasıblamış "kiçik" adamları oyandırıb ictimai hərəkətə qoşmaqla fər-

di və ictimai tale qarşısında vətəndaşlıq vəzifələrinə səsləyirdi. Bu mənada "Mirzə Cəlil oyaq və ayıq bir müşahidə ilə müsəlman qardaşların məhz bu yeni, müasir kasıblığını açdı: mübarizə, hərəkət, müqavimət kasıblığını; ictimai şüur, düşüncə, fəaliyyət kasıblığını, milli əqidə, məfkurə, heysiyyət kasıblığını; ictimai bir etiraz, üsyan, həyəcan kasıblığını, bir sözlə vətəndaşlıq kasıblığını!" (97, 178). Bu "adilərin əxlaq və görüşündə hələ çox şey çatmırdı ki, həyatda nə çatmır, niyə çatmır?" (97, 178)- deyə düşünə bilsinlər. Xalq qarşısında, Zaman və Tarix qarşısında məsuliyyət duyğusundan daha əvvəl Novruzəlidə (və onun kimi "kiçik"lərdə- R.Q.) fərdi (həmçinin, milli-ictimai- R.Q.) tale qarşısında məsuliyyət hissini oymatmaq lazım idi" (97, 178). Buna görə də "Novruzəliyə haqqını başa salmaq üçün" (63, 7) əvvəlcə onu silkələmək və nöqsanlardan silkəndirmək, onu rahatlığından qoparmaq lazım idi. Lazım idi ki, Novruzəlilərdəki hədsiz sədaqət hissini öz fərdi tələblərinə qarşı yönəldənsən, onun qanunla müəyyən olmuş insanca, şəxsiyyətcə azadlıq və müstəqilliyini ona başa salasan. "Ağalar və qullar" yaradan ictimai-iqtisadi bir pönarəmədə sosial ədalət qurmağın ən mütkəmməl yolu hər kəsdə özünə "ağalıq və qulluq" şüurunu aşılamaq və yaratmaqdan keçirdi. Əsas məsələ indi o idi ki, Novruzəlinin malik olduğu dəyərləri Zaman və Tarix qarşısında sınağa çəkib onu yeni inkişafın tələbləri, yeni iqtisadi-siyasi münasibətlərin yaratdığı dəyərlərlə yenidən müəyyənləşdirsən, onu yeni inkişaf şərtlərinə uyğunlaşdırasan. Lazım idi ki, Novruzəliləri öz köhnə vərdişlərindən, fəaliyyət məqsədlərindən ayırıb yenilərinə alışırdısan. İndi əsas məsələ Novruzəlini yeni həyat məqsədləri uğrunda fəaliyyətə cəlb etmək idi. "Poçt qutularının hakim olmağa başladığı yeni bir dövrdə və şəraitdə Novruzəli kişi ya yeniliyə uyşmalı, ya da ən yaxşı halda dama basılıb üç ay türmədə yatmalı olurdu. Elə bir an idi ki, zamanın sürətinə hətta Novruzəli də diksinməli, hərəkətə gəlməli, münasibət ifadə etməli olurdu" (97, 179). Buna görə də Cəlil Məmmədquluzadə: "Dünyada çox şeylər

var ki, adam onu bilmir, amma bir adam ki bir şeyi bilmir, həmişə istəyir ki, onu bilsin. Biz kənardan durub baxırıq, baxırıq və üzümüzü çöndərib qoyub gedirik. İstəmirik özümüzə zəhmət verib heç olmasa soruşaq ki, "bu nədir?" Mən arzu edirəm ki, müsəlman qardaşlar kənarında bir şeyi görəndə və o şeyi bilməyəndə bir dayanıb soruşalar ki, "bu nədir?" Əgər adam buna adət eləsə, axırda çox şey öyrənər" (112, 302-303) – deyə kimliyindən, sosial şərait və səviyyəsindən asılı olmayaraq hər kəsdən, xüsusilə, ictimai inkişafın millilik təməli olan "kiçik" adamlardan mühitə fəal münasibət, müdaxilə və maraq tələb edirdi. "Xalq xalqların zülmünün qabağını almaq üçün dəstə tutub mübarizəyə çıxırlar, zalım hakimlərin üzünə biədablik edib ağ olurlar, hiyləgər ruhanlərin fəsad torlarını yırtıb o tordən çıxmaq üçün zəhmət çəkib dünya elmlərini təhsil ələyirlər, övladını məktəblərə göndərib fənni və ictimai biliklərə sahib olurlar, zalımların zülmündən xilas olmaq üçün çox-çox fədakarlıqları özlərinə rəva görürlər, amma sən onların cümləsinin əvəzində təsbehi al əlinə, çıx damın üstünə və hilali-rəmazanil-mübarəki görməyə ciddi-cəhd elə və elə ki gördün, dəxi sahirlərin sehrindən bilmərrə xilas olacaqsan" (117, 134). Cəlil Məmmədquluzadənin qənaətinə, "kiçik" adamın şəxsiyyətində mübarizə motivlərinin bir itmə səbəbi mövhumat və fanatizmdir, ikinci mənbəyi məhz insanları gözüqırıqlığa, savadsızlığa, cəhəlatə, acizliyə sövq edən milli müstəmləkə zülmüdür. Buna görə görkəmli yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin məqsədi bu idi ki, "günlər dolansın, sular axsın, zamanə təzələnsin və axırda yetim-yesir və keçəl-küçəl qardaşların dostu ilə düşməninin tanıyıb haman xoğun dəyənəkləri sizin əlinizdən alsın... Və bu da o vaxt ola bilər ki, keçəl-küçəl, tumançaq və bambılı, bitli və sirkəli qardaşların sizlə mənim təfavütümü başa düşərlər" (112, 20). "Mən bildirdim ki, ...nə qədər ki avam müsəlman ümmətləri din mövhumatı içində çürüməkdədirlər, o qədər də onların gözü açılmayacaq ki, yaxşı ilə yamanı seçə bilsinlər və azadlığın qədrini bilə bilsinlər. Və bilməyincə də mə-

lumdur ki, azadlıqların heç birində istifadə edə bilməyəcəklər" (117, 156). Bu baxımdan akademik İsa Həbibbəylinin fikirləri ilə tam razılaşmaq olar ki, "Mirzə Cəlilin məqsədi əsla Novruzəlini tənqid etmək deyildi. ...Cəlil Məmmədquluzadənin amalı Novruzəlinin haqqını ona başa salmaqdan ibarət idi. ...Cəlil Məmmədquluzadə üçün başlıca hədəf ayrı-ayrı fərdləri, adamları, Novruzəliyə deyil, milli istiqlala, oyanış və tərəqqiyə qənim kəsilən, maneçilik törədən geniş ictimai zümrələri, daha konkret mənada mövcud siyasi quruluşu tənqid etməkdən, dəyişmək, yeniləşdirməkdən ibarət idi. Ədib arzu edirdi ki, Novruzəliyə yalnız divanxananı deyil, poçtxananı da tanıya bilsinlər..." (63, 7).

"O vədənin işlərini... əlli il sonra yada salanda bu saat heç başa düşə bilmirəm ki, gecə-gündüzün iyirmi dörd saatını da cənnətin açarını axtaran mənim vətəndaşlarım o vaxtlar çöhrəyi haradan və nə vaxt qazanırdılar?" (117, 127), "... nə vaxt müsəlmanlar fürsət tapacaqlar ki, göz yaşlarını ətəkləri ilə silib o kitabları oxusunlar" (112, 445) – deyə görkəmli maarifçi Cəlil Məmmədquluzadə "kiçik" adama onların həyat şəraiti, sosial düşüncəsi, müasir ictimai inkişafın onların qarşısına çıxardığı problemlər və müəyyənləşdirdiyi vəziyyətlər müstəvisində baxdığı kimi, özündə milli potensialları, işığı gəzdirən bu insanları müasir inkişafa hazırlamalı olan mövcud ictimai-mənəvi şəraitə də nəzər salırdı. Məktəbsizlik, elmsizlik, maarifsizlik, köhnə sosial-mədəni şərait əslində bu adamları yeniliyə hazırlamaq imkanında deyildi. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərində dəyişməyə və yeniləşməyə ehtiyacı olan "kiçik" adamı deyil, onu dəyişdirməyə vəziyyəti daşıyan mövcud şəraitə yüklənir, savadsızlığın, məlumatsızlığın, köhnəliyin mənbəyi kimi real şəraiti günahkar tutur. Bu mənada: "Bizə yaxşıca tanımaq, təcrübə götürmək lazımdır, bizə gör-götür lazımdır" (66, 7), - deyə, ədib hər bir "xırda" adamın şəxsiyyətində yeni həyat şərtlərinə uyğun məzmun vermək və elmi-texniki tərəqqiyə alışdırmaq fikirlərini ifadə edirdi. Ümumiyyətlə, xalqın savadlanması,

hər bir sadə, adi adamın da yazı-pozuya malik olub maariflənməsi, qeyd edildiyi kimi, maarifçi Cəlil Məmmədquluzadə üçün aparıcı məsələ olmuş və əsərlərində təsvir etdiyi “adi, kiçik” adamların başına müxtəlif fəlakət və problemlərin açılmasını da savadsızlıqdan doğan bir nəticə kimi qabarıq təqdim etmişdir. Bu mənada Məhəmmədhasən əmi, Novruzəli, Məhəmmədəli və b. “kiçik” adam obrazlarının həyatı bu ictimai problemi daha aydın əks etdirir. Kəblə Əzim “saqqallı uşaq” tipikliyi üçün ən mükəmməl nümunəsidir. Özünün “qurbağa oxşarı” yazıları ilə (bu işarələr piktoqrafik yazı nümunəsidir ki, bu da ədəbin “əsri-maarif” əsərində “müasir” azərbaycanlının ibtidailik, primitivlik və gerilik halı kimi təsvir olunur – R.Q.) bu problemi daha bariz əks etdirən Kəblə Əzimin təmsalında ədib ibtidai bilik və yaşamaq qabiliyyətinə malik olmayan savadsız, avam, sadə “kiçik” adamlara bütün nöqsan və problemləri yüklənmir, əksinə, bunları maarifsizliyin, məktəbsizliyin nəticəsi kimi göstərir. Necə ki “Saqqallı uşaqlar” adlı məqaləsində də yazırdı: “İş başında olan bəzi işçilər, xidmətçilər bu hala qədər onlar üçün açılan savad məktəblərində tənbellikləri üzündən savadsızlıqlarını təsviyə etməmişlər. Həyat irəli getmiş, ...bu kimi saqqallı uşaqlar isə geri qalmışlar” (117, 92). Ədib: “Zəmanəmizin tələbatının müqabilində bu saqqallı uşaqlarımız dayanıb dura biləcəklərimi?” - deyərək bunu da çox qəti və doğru olaraq bildirdi ki, nəinki təkcə Şura hökuməti, bütövlükdə inkişaf edən, dəyişən, mədəniləşən, elmi-texniki tərəqqi dövrü keçən həyat belə “bu savadsız işçiləri, saqqallı uşaqları özünə yarasızdırma bilməyəcəkdir” (117, 92). Kimdir “saqqallı uşaqlar?” Ədib kimlər üçün bu adı kəşf edib? “Mən saqqallı uşaqlar o kəslərə deyirəm ki, otuz və qırx yaşa çatıb, ancaq adlarını yazmağa acizdirlər” (117, 91). “Tarix boyu avamın hümməti görənməyibdir. Dünyada hədsiz şəxslər avamdan gilaylı qalıbdır” (111, 46) - deyən ədib savadsızlıq və məlumatsızlıq üzündən ümummilliyə vəzifələrini dərk etmədən xalqın ən ədissinin yaşaması günahını onlara və vəzifələrin başa salmağa məsuliyyət daşıyan ictimai qüvvə-

lərdə-ziyalı və məmurlarda görürdü. Onsuz da savadsızlıq üzündən hər addımda bir bəlaya düşər olan sadə, zəhmətkeş insanların taleyinə məsuliyyət daşıyan insanlara bu vəzifələrini həyata keçirmək zərurətini bildirir və fəaliyyətə səsləyirdi. Buna görə də Cəlil Məmmədquluzadə bir çox bədii və publisistik əsərlərində milli ziyalı və məmur problemini qaldırır, milli ziyalılıq vəzifələrini həyata keçirməyən ziyalıları tənqid edir, onları millətin başbalaları kimi ifşa edirdi.

Milli ziyalı və məmur problemi Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının ana problemi idi. Xalqın taleyinə biganə məmurlarla millətin inkişafı və maariflənməsinə məsuliyyət daşıyan milli ziyalılıq düşüncələrində kənar ziyalıları ictimai problem olaraq birləşdirirdi. “Nigarançılıq” əsərində ədib məhz xalqın, vətənin taleyinə məsuliyyət daşımaqdan kənar bivec ziyalıları ifşa edir. Bu problemi günün nəbzinə uyğun olaraq ciddi və vacib məsələ kimi müxtəlif vaxtlarda yazılmış “Konsulun arvadı”, “Rus qızı”, “Zırrama”, “Sirkə” və b. əsərlərində baş mövzuya çevirməklə davam etdirir. Həmişə “yaradıcılıq qəsdı Azərbaycan üzərində” olan, “dünya-alamın dəyişildiyi, bütün zadların dəyişilib öz mənasını tapdığı” bir vaxtlarda “vətən, vətən, vətən, millət, millət, millət, dil, dil, dil. Bəni-noi-bəşər üçün bu dərələrdən kənar özge bir nicat olmadığını” “lüt-üryan vətən qardaşlarına” (113, 4) bildiren ədib Azərbaycan üçün mühüm ictimai-siyasi, tarixi hadisələr dövrü olan bir zamanda “Konsulun arvadı”, “Rus qızı”, “Zırrama” və b. hekayələrində məhz sadələri, adiləri, “kiçik” adamları deyil, milli ziyalıları, müəllimləri: bir sözlə - “böyükləri” tənqidə cəlb edir, onların maraq və düşüncələrini, məşğuliyyətlərini göz önündə canlandırır. “Konsulun arvadı” əsərində: “Hələ adlarını müəllim qoyub, amma gör nə ilə məşğuldurlar!” - deyərək yaltaqlılıqlarını, “Rus qızı” əsərində: “əhli-damaq” Məşədi Qulam Hüseynin “xristosvoskres”i bəhanə edib rus qızını öpmək niyyətini, “Zırrama” əsərində bütün vaxtını boş-boş onun-bununla söhbətə qurban etmək “zırramalığını” və s. tənqid edir. Əflatun Saracılıqın

yazdığı kimi, “bu hekayələrin çoxunda gələcəyə ümid və işartı görünür. Odur ki, müəllif obrazların birini sözlə “Konsulun arvadı”, birini şillə ilə “Rus qızı” ayıldır, birinə açıq rəğbətini bildirir “Qəssab”, vəcizlərdən isə “dünyada müalicəsi yoxdur” - deyə qayğılanır “Zırrama” (154, 349). Hətta müəllim Həsənovu (“Danabaş kəndinin müəllimi”) “...heyvan adamsınız. O qədər geridə qalmısınız” - deyə təhqir ediyi, aşağıladığı can-qan bağlılığı olan Danabaş kəndinin kəndliləri öz hazırcavablıqları, düşüncə böyüklükləri ilə nəinki ələ salıb güllürlər, özünü də, elmini də çarəsiz vəziyyətə gətirirlər, habelə qorxudan tir-tir əsməklərinə baxmayaraq, rus böyüklərini belə “bu kənddə heç əzəldən uşağ olmayıb” - deyə ələ salırlar. Ədib daha çox bu məqamda diqqəti bu millətin bir fərdi olan müəllim Həsənovun simasında xalqın ziyahısına yönəldir. Xalqı maarifləndirmək, milli oyanışa nail etdirmək vəzifələri daşıyan müəllim Həsənov nəinki bu məsuliyyəti hiss etmir, hökumətin inzibati bir tədbiri kimi məktəb işinə əhəmiyyət verir, hətta yarı rus, yarı Azərbaycanca danışdığı ilə doğma ana dilindən savayı özgə dilini bilməyən qara camaatı şübhəyə salır, yeri gəldikcə təhqir edir və işinə gəldikdə nəçərnikə şikayət ərizəsi yazmaqla qara-qorxu altında mənəvi əzaba düşər. Halbuki maarifçi ədib “Qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi yolunda çalışmaqdır” - deyə xalqın ziyahısının vəzifələrinin milli maarifə xidmət etmək, oyanışa çalışmaqdan ibarət olduğunu ifadə edir, yaradıcılığında adı, sadə adamların savadlanması zərurətini ifadə edir, müxtəlif dövrlərdə yazılmış “Anamın kitabı”, “Danabaş kəndinin müəllimi”, “Nigarçılıq”, “Konsulun arvadı”, “Rus qızı”, “Lənət” əsərlərində ümumiləşdirirdi. “Bizim birinci vəzifəmiz gözümüzün qabağında dərin yuxuda olan islam milləti idi... O vədə bir tərəfdən qaralıqda, savadsızlıqda qara ömürlərini sürən zəhmətkeş tayfaları maarifdən və qəzet-jurnaldan xeyli uzaq idi” (117, 157-158) deyən maarifçi ədib savad məsələsində Usta Zeynalın, Novruzəlinin, Kəblə Əzimin, Məmmədələlinin, Pərinisə və Zeynəb ana kimi qadınlar

rın timsalında onların maariflənməsinə məsuliyyət daşıyan qüvvələri günahkar tuturdu. Bu məqsədlə də “Çarə lazım” felyetonunda: “Lazımdır yamsılamaq. Lazımdır təqlid etmək o millətləri ki, maarif və mədəniyyətcə bizdən çox qabağa keçiblər. Lazımdır onlar əxz etdikləri maarif və mədəniyyət yollarını tutub getmək, lazımdır onları qana-qana təqlid etmək, çün bundan savayı bizim üçün qeyri bir çıxacaq, qeyri bir nicat yolu nəzərə gəlmir. Biz onsuz da məişətin cürbəcür əmrlərində onlara möhtacıq” (113, 72-73) - deyə sosial-mədəni inkişaf üçün yamsılamağı, təqlidi də lazım bilirdi. “Günü-gündən millətlər qımıldayıb özləri üçün hökumətdən növ-növ azadlıq tələb” edən (117, 150) bir vaxtda, “belə bir gülünc zamanda, belə quli-biyabani insanların tarixini yazmaq üçün, əhval və ətvarını təsvir etmək üçün məgər “Molla Nəsrəddin”in yaranması təbii deyil?” (117, 156) deyən Mirzə Cəlil yaradıcılığında “ictimai satira vasitəsilə cəmiyyəti dəyişmək, yeniləşdirmək, məmləkəti irəli aparmaq, milli-mənəvi özünüdərk proseslərini dərinləşdirmək” (60, 10) və bütün bunlar üçün real imkanlar müəyyənləşdirmək əsas bədii məqsəd, milli amal, ictimai məfkurə idi. Bu baxımdan görkəmli ədib Bakı axundu Əbütləb Axundoglundun “Həyat” qəzetindəki “dinməmək və danışmamağın fəziləti bərsində vəz və nəsihəti haman tarixi bir əsirdə heç kəsin xəyalına gəlməyən və yersiz nəsihət idi. Elə bir zamanda ki, Rusiya hökuməti yapon davasında sınıandan sonra öz laxlamış məqamında bir qıldan asılı idi və Rusiyanın əsrlərcə əzilmiş tayfaları vaxtdan istifadə edib üsyana hazırlaşdılar ki, özlərinə bir gün ağlayalar. ...Bir belə əsrdə müsəlman camaatının ruhani rəhbəri qəzetlər vasitəsi ilə camaatı dəvət edirdi nəyə? – sükuta və danışmamağa. Nədir danışmamaq? Danışmamaq zahiyədə oturub Allahu çağırmaqdır. Nədir danışmamaq? Lal və kar oturmaq mövtə və fəvte müntəzir olmaqdır. Nə mənə azadlıq lazımdır, nə mənə hüquq lazımdır, nə mənim üçün nəqə qabağa çıxıb qonşularla ədavət əvəzinə ülfət və ittihad bağlayıb ümumi hesab olunan düşməni, müstəbid hökumətini yıxmaq və sonra məmləkətdə qardaşlıq

üsuli-idarəsi qurub yaşamaq lazımdır və bunların hamısının əvəzində Axund Əbütürabın vəz və nəsihətinə görə dinməmək və danışmamaq lazımdır” (117, 172-173)- deyər, nəsihətinin təmsalında, etiqad və iman sahibləri olan sadə insanları laldinməzliyə, təvəkkülə davət edən ruhaniləri təəssüflə milli mücadilənin əngəllərindən biri kimi kəskin surətdə tənqidlə yad edirdi. “Köhnəyə qələm çəkib yeni yaşayış yaratmaq”, “məişətin hər bir sahəsində inqilab törətmək” üçün, Mirza Cəlilə görə, “camaatın bəsirət gözünü açmaq”, “dost ilə düşməni tanımaq” ən əhəmiyyətli, vacib məsələ idi. Ədib “Traktor və Əli şiaisi”, “İran meyvələri”, “Qəzalarda yol məsələsi”, “Leylətlül-qədr”, “VI Şuralar qurultayı”, “Namaz qılan və tramvay çəkən”, “Heç vecinə deyil” və s. felyeton və məqalələrində dünyanın elmi-texniki tərəqqi və inkişafından müsəlmanları geri salan səbəblərə diqqət çəkərək yazırdı: “Traktor ibarətdir elə maşından ki, onun dalına bir neçə kotan dəmirini bağlayırsan, bir saatin müddətində az qalır bir desyatin torpağı əkib çıxır başa. Əli şiaisi də ibarətdir elə bir yaranmışdan ki, onun gecəgündüz fikri-zikri cənnətin qəbzini mollalardan yalvarıb istəməkdir. İndi mən istəyirəm... bir belə sual verəm:

- Aya, bir kəs ki, fikrində qoya ...iki şeyi bir-birilə yapışdırar, yəni traktor ilə Əli şiasini qonşu edə, aya, bunlar bir-birinə yapışar, ya yox? Mən deyirəm yapışmaz” (113, 319). Və yaxud “Namaz qılan və tramvay çəkən” felyetonunda yazır: “Birisı gedib zəhmət çəkib namaz qılmaq öyrənib, birisi də gedib zəhmət çəkib tramvay elmini öyrənib. ...İndi mənə bir belə məsələ ərz olub ki, aya, namaz qılmaq və tramvay işini bilmək - bunların hansı əfzəldir? Əgər desək ki, tramvay elmi bir qəpiyə dəyməz, onda bəs biz niyə tramvaya minib əhli-qəbur ziyarətinə gedirik? Əgər desək ki, tramvay elmi namaz “elmindən” (nəzibillah) çətindir və lüzumludur, onda Fazili-Dərbəndi həpəndə nə cavab verərik?...” (113, 435-436) “Qəzalarda yol məsələsi” felyetonunda da: “Bizə nə araba yolu lazımdır, bizə nə avtomobil yolu lazımdır, bizə nə dəmir yolu lazımdır. Bizi

hidayət elə haman yola ki, sira-təlləzinə ənəmtə əleyhüm; o yolu göstər ki, iman əhllərinə göstərmisən. Yoxsa bizə traktor yolu lazım deyil” (113, 336) - deyər, mövhumatın və savadsızlığın yaratdığı ictimai təəssüratları əks etdirirdi. Bu tipli məsələlər – müasirlik və köhnəlik, dünya işi və şəriət vacibətləri, elmi-texniki tərəqqi və müsəlmanlıq kimi məsələlərdən “Dünya və axirət”, “Beynəlxalq qadınlar günü və şəriət”, “Oktyabr inqilabı və şəxsey” və b. yazılarında bəhs edən görkəmli ədib müasirliklə şəriətçiliyi, qatı dindarlığı qarşılaşdırmış, müsəlmanları elmi-texniki tərəqqidən, maarif və mədəniyyətdən, müasirlik və dünya işlərindən uzaq salan səbəblərə diqqətli cəlb etmişdir. Əslində böyük ədibin “Münacat”, “Dost”, “Gözəl millət”, “İnsan və heyvan”, “Əsrimizin möcüzələri”, “Bir qətrə göz yaşı”, “Allah vardır”, “Allahı çistka etmək olarmı?”, “Allah taalanın sifətləri”, “Müsəlmançılıq”, “Rişən” və s. kimi məqalə və felyetonlarında müsəlman fanatizminin əsasını təşkil edən əsaslardan bəhs olunur. Cəlil Məmmədquluzadə bu kimi yazılarında heç də sovet ədəbiyyatşünaslığının qabartdığı kimi qatı ateist və dinsizlik mövqeyi nümayiş etdirmir. Fikrimizcə, ədib sadəcə olaraq felyetonlarında yazdığı kimi, mövhumat, cəhalət və fanatizm qalalarını uçurmaq, onların insan şəxsiyyətində özünə yer tutan sütunlarını yıxmaq, insanları müasirliyə və inkişafa, elmi-texniki tərəqqiyə qoşmaq üçün dindən və şəriətdən bir qədər qoparmaq və bununla da, şəriət, mövhumat tiranlığına son qoymaq məqsədlərini güdmüşdür. Çünki ədibin özü də yazırdı ki, “Molla Nəsrəddin”in məqsədi nə dinə sataşmaqdır, nə də təzə bir məzhəb icad etməkdir. “Molla Nəsrəddin”in qəsdı vəhşi adətləri ortalıqdan götürmək yolunda çalışmaqdır” (116, 152). Bu baxımdan görkəmli mirzəcəllilşünas alim akademik İsa Həbibbəyli də tamamilə doğru yazırdı: “Cəlil Məmmədquluzadə heç də indiyədək yazıldığı kimi, “islamın düşməni” deyildi. Ədib islam pərdəsi altında xalqı soyan, aldadıb fanatizmə aparan, heysiyyətinə toxunan yalançı din xadimlərinin bəd əməllərini pisləyirdi. ...C.Məmmədquluzadə ...yalandan “ölü

diriltmək” məharəti göstərən Şeyx Nəsrullah kimi “İsfahan lotularını” məsxərəyə qoymaqla özünün mənsub olduğu xalqın məənəvi oyanışı ilə bağlı real, həyatı məqsədlərinə çatmaq niyyətini izləyirdi” (73, 277). “Cəlil Məmmədquluzadəyə görə “milli intibah dövrü kimi” səciyyələnən bir vaxtda yalnız qatı islamçı mövqə ilə qabağa getmək çətindir. Bunu Mirzə Cəlilin ateist olması kimi başa düşmək də yanlış meylidir. Böyük ədib, sadəcə olaraq, dirçəliş, fırtına və tərəqqi dövrünün tələbləri ilə itaətçiliyin, moizəçiliyin, etalət və ədəbə çağırışın, axirət xülyalarının uyğun gəlmədiyini aydın şəkildə dərk edirdi” (73, 275). Böyük maarifçi ədib Cəlil Məmmədquluzadə özü də “Bir əldə iki qarğız tutmaq olmaz” adlı felyetonunda: “Zəmanəmizin təqzasından belə məlum olur ki, dünyanı axtaran gərək ibadəti də bir az yumşaq eləsin; ibadətə gecə və gündüz məşğul olan gərək dünyaya dəxi aşiq olmasın. Yoxsa bir əldə iki qarğızı saxlamaq olmaz” (112, 394) – deyər dünyanın inkişaf sürətinə qoşulmaq mənasında ibadətçilik və dindarlığı yumşaltmağın, dünya işlərinə qarışdırılmağın tərəfdarı kimi çıxış edərək maarifə, elmə, təhsilə üstünlük verməyin əhəmiyyəti barədə başqa bir yerdə yenə də yazırdı: “Tarix bunu bizə göstərir ki, maarif artdıqca ruhanilər hörmətdən düşür... elm və fənn meydana gələn kimi ruhanilər aradan çıxıblar... Yaşasın maarif, puç olsun cəhalət!” (112, 473) Göründüyü kimi, gərəkli ədib dinə qarşı mübarizə qəddi həyata keçirmək məqsədi güdmürdü. Çünki yuxarıda qeyd etdiklərimizdən başqa böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə “Din və millət” adlı məqaləsində də: “Ən qabaqda dindir. Sonra millətdir. Qabaqca din icad olubdur. Sonra millət əmələ gəlibdir” (113, 424) – deyər, əslində dinin ictimai strukturadakı vacib yerini bir sosioloq kimi təyin edir və heç də dinin cəmiyyətdəki vacib, olduqca əhəmiyyətli mənəvi rolunu təkzib etmək, ləğv etmək qəddi güdmür. Əksinə, böyük ədib “Azadəyi-vidcan” məqaləsi ilə də bu niyyətdə olmadığını tam təsbit edir, sadəcə etiqad azadlığı tələbində olduğunu nümayiş etdirir. “Azadəyi-vidcanın ilk məsləhi var:

biri budur ki, mənim ələmində mən gizlicə hiss elədiyim şeyləri nə cür ki öz ağılım kəsir və insafım qəbul edir, o cür də qanıram və ona görə də əməl eləyirəm. ...Allaha tanımaq və ona sitayiş eləmək həmişin mənim gizli hissimidir, yəni mənim vicdanım nə cür ki mənə yol göstərir, ona görə də mən Allaha ibadət eləyirəm, dəxi bu barədə mənə həmişinin güc və hökm yoxdur və ola da bilməz” (113, 32-33) deyən ədib insanları, o cümlədən təsvir və təqdim etdiyi obrazlarını da bu baxımdan etiqad və Allaha ibadət nöqtəyi-nəzərindən qınaq yerinə çevirmir və belə bir amala da xidmət göstərmir. Sadəcə insan şəxsiyyətini təhdid və zorakılıq altına ala biləcək ictimai stereotip və düşüncə tərzinə çevrilən dini fanatizm və mövhumatçılığa qarşı çıxır. “Çox vaxt görürsən ki, millət və dini elə qarışdırırlar ki, heç baş açə bilmirsən. Soruşursan ki, “sən nə millətsən?” Cavab verir ki, “əlhəmdülillah, mən müsəlmanam”. ...Beləliklə, nə qədər ki, dünyada din və dindarlıq varsa, o qədər də millətçilik davam edəcəkdir” (113, 425)- deyər, ədib dini millətçiliyə çevirmənin əleyhinə olduğunu, milli mənsubiyyəti təyin etmənin vasitəçisi olmasına etirazını bildirir, şəxsiyyət və insan azadlığı üçün bunun bir maneə olduğunu göstərirdi. Bu mənadə maarifçi ədib şəriət qaydalarının insan şəxsiyyətinin münasibət formasına çevrilməsinin ziyanlı olduğunu göstərərək “Dünya və axirət” adlı felyetonunda yazırdı: “Dünya və axirət məsələsi bu biçərə mömin müsəlmanları lap çaşdırıbdır. Bilmirsən kimə inanasan, hansını atıb, hansını tutasan. Bir tərəfdən baxıb görürsən ki, bu gün-sabah ölüb gedəcəksən. Bəs necə olsun? Hara gedəcəksən və öləndən sonra qəbir evində başıya nə iş gələcəkdir? Məgər İnkir-Minkir yalandır? Məgər o zalım oğlanlarının sual-cavabından qurtara biləcəksən? Bu tərəfdən də dünyanın işlərinə baxanda görürsən ki, dünyasız da dolanmaq mümkün olmur. Görürsən ki, istəyirsən ki, yerdən durub dəstəmaz alasan, bir də görürsən ki, qocalıqdan belin və ya qıçın quruyub və ya başın gicəlləndi, məcbur olursan filan professorun yanına gədəsən və onların mürdar dərmanlarını içəsən. Xülase-

yi kəlam, insan bilmir hansının dalınca getsin: dünyanınımı, axirətini? Mollanınımı, professorunımı? Məscidəmi gedəsən, darülfünamı gedəsən? Namazımı qılasan, fənn kitabımı oxuyasan?...Əgər dünyanı tullasam, bəs bu gözəl dünyanın nemətlərindən mən nə səbəbə məhrum olum? Və tibb elminin feyzlərindən nə səbəbə istifadə etməyim? Bəs dədə Molla Ruhullanın duası necə olsun? Bəs mollaın istixarəsi necə olsun? Bəs Kərbəla ziyarətinə müşərrəf olmaq necə olsun?...Bəs cənnət-cəhənnəm, huri-qılman, bunlar necə olsun?" (113, 440-441). Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadə kimi bir maarifçi, realist bir ədib üçün əsərlərində şəxsiyyət daha çox dünyaya, mühitə, yeni dəyərlərə, inkişafa, elmi-texniki tərəqqiyə, elmə, biliyə münasibətdə müəyyənləşən bir məzmun kəsb edir. Bu baxımdan sivilisasiyanın çiçəklənməsinə və güclənməsinə mane olan, Şərqdə ətalət, tənbellik yaradan, fikir azadlığını, bütövlükdə şəxsiyyət azadlığını buxovlayan ictimai, siyasi, mədəni məsələlər barəsində Cəlil Məmmədquluzadənin müasirləri olan böyük fikir adamları Məhəmmədəğa Şahtaxtı, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və başqaları bu fikirdə idilər ki, şəxsiyyət imtiyazlarının dövlət səviyyəsində təşkilatlandırılmaması səbəbindən fərd inkişaf etməmiş və kütlə içərisində ərimişdir. Bu mənada "Əcnəbilərin seyrə balonlarla çıxdığı bir zamanda Novruzəlinin divanxananı tanıyıb poçtxanaya bələd olmamasının, yaxud Danabaş kəndinin camaatının məktəbin funksiyasının nədən ibarət olduğunu bilməməsinin əsl səbəbkarı kimlər idilərsə, Cəlil Məmmədquluzadə də onların qənimisi idi. İnsan kimi Novruzəlinin, Usta Zeynalın ...xarakterindəki işığı, sədaqəti, mədəni saflığı, daxili paklığı, halallığı Mirzə Cəlilin böyük sevgi ilə, ürək yanğısı ilə qələmə aldığı duyulmaq, görməmək mümkün deyildir" (74, 52). Məhz bu mənada Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə Novruzəli kimi sadə, hüquqsuz adamların haqları, oyanışı, milli özünüdərkı uğrunda mübarizə aparırdı. Böyük Azərbaycançı ədib Cəlil Məmmədquluzadə "kiçik" adamlarından vətənin ictimai-tarixi taleyində iştirakçı-

lıq, vətəndaşlıq məsuliyyəti tələb edirdi. "Hər yan tüstüdür: məclislərdə və evlərdə duxaniyyət və məşrubat tüstüsü, küçələrdə hamam tüstüsü, mədəniyyətdə mövhumat tüstüsü, ruhdə və qəlbədə kəsafət tüstüsü!... Xülasə, millət tüstü içində boğulmaqdadır!... Millət boğulur, tüstülər milləti hər tərəfdən əhatə eləyib. Əgər dadü-fəryadə tez yetişməsəz, mümkündür ki, millətdən bir əsər dəxi qalmaya" (113, 63-64) - deyər, görkəmli ədib milli intibaha mənəçilik törədən hər cür səbəbləri milli oyanış və dirçəliş naminə aradan qaldırmaq istəyirdi. Milli mücadilə ədəbiyyatımızın bayraqları Cəlil Məmmədquluzadənin "Tüstü" narahatlığı "Azərbaycan" nigaranlığıdır. "Hamı qail oldu ki, vətən, vətən, vətən, dil, dil, dil, millət, millət, millət" (113, 5) - deyən ədib "xırda" adamları aqlamaqla deyil, ayılmaqla mümkün olduğunu düşünür, "Bu gün Kərbəla meydanı Azərbaycan meydanıdır", - deyər, öz vətəninin tarixi taleyində iştirakçılıq, vətəndaşlıq məsuliyyəti tələbini ifadə edirdi. Əsr elə bir əsr idi ki, "Nə eləyim məmləkəti qonşularım parçalamasınlar" sualı günün sualına çevrilmişdi. Buna görə də Cəlil Məmmədquluzadə haqlı olaraq çıxış yolunu onların bu günədək altında zarıdığı zülmü üzərlərindən atmaq üçün birləşib mübarizə aparmalarında görmüşdür. Hətta birləşməyin hansı yollarla mümkün olduğunu da onların başa düşəcəyi şəkildə izah etməyi lazım bildiyi (62, 326-327) . "Ey İrənin xaki-pakinin yetim balaları, həmsərilər... Görək bir-birinizlə əl-ələ verəsiniz, yəni Məhəmmədvali görək yapışsın Həsənin əlindən, Həsən Kərbəlayı Qasımlı əlindən, Kərbəlayı Qasımlı Usta Cəfərin əlindən, Usta Cəfər məşədi haqverdinin əlindən. Xülasə, cəmi həmsərilər görək yapışsınlar bir-birinin əlindən, yəni birləşsınlər" (62, 326-327) - deyər, həmsərilərin təmsalında bütün hüquqsuz insanları birliyə, mübarizəyə səsləmişdir. Beləliklə, ədib öz yaradıcılığında "kiçik" adam obrazlarının simasında fəal ictimai insan, şəxsiyyət və vətəndaş məsələsinə toxunmuş, onların "söz-bir və həmfikir olmalarını, müsavət və hürriyyət əsaslarını kəndli və əhli-kəsəbə içində müntəzər etmələrini, min ililə yu-

xuda olan camaatın hökumət zəncirlərini qırıb, özləri üçün bir nicat yolu tapmalarını” bədii ideal olaraq təsbit etmiş, xalqı yeniliyə, müasirliyə, elmi-texniki tərəqqiyə, bir sözlə - dünyanın inkişaf sürətinə qoşulmağa səsləmişdir.

Beləliklə, ustad Cəlil Məmmədquluzadənin:

- “Kiçik” adam obrazlarının simasında fəal ictimai insan
- şəxsiyyət problemi öz əksini tapmışdır;
- “Xırda” adam obrazları timsalında insan və şəxsiyyət azadlığı, habelə milli azadlıq məsələsi öz əksini tapmışdır;
- Bu obrazların simasında mühitə inteqrasiya və mühitə fəal ictimai təsir, müdaxilə, problemi həll etmə iqtidarı, mübarizlik məsələsi də öz ifadəsini tapır.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “KİÇİK” ADAM OBRAZLARININ MƏNƏVİ - PSIXOLOJİ ALƏMİ

3.2. Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adam obrazlarının mənəvi aləmini şərtləndirən amillər

Azərbaycan ədəbiyyatının böyük maarifçi, tənqidi realist sənətkarı Cəlil Məmmədquluzadə çox zaman öz yaradıcılığında sosial görünsə də, daha çox psixolojidir (192). Mirzə Cəlilin təsvir və təqdim etdiyi Məhəmmədəsən əmi, Zeynəb, Novruzəli, Usta Zeynal, Məhəmmədəli və b. kimi “kiçik” adam obrazları təsvir olunduqları problemlər içərisində daha çox psixoloji-mənəvi cəhətdən diqqətli cəlb edirlər. Bu təqdimatda Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adamları sosial baxımdan nə qədər qınaq yerinə çevrilirlərsə də, öz mənəvi aləmləri ilə bir o qədər də günahsızlıq qazanıb, “Kimdir müqəssir?” sualının cavabına işıq tuturlar. Bu mənada ədibin “bir filosof kimi cəmiyyətin, ictimai mühitin bu cür təsvir olunmasının, əyani şəkildə portretləşdirməsinin” əhəmiyyəti onda idi ki, “hər cür alçaqlığı göstərməklə oxucunun gözlərini döyənək etməli, onu izləməli, ona əzab verməli, nəfəsini dərməyə qoymamalı, ta o zamana qədər ki, oxucu üçün bu çirkəb hərtərəfli iyrənc görünsün, o zamana qədər ki, təngə gəlsin, çılğınlıqla ayağa qalxsın və desin: “Axı bu necə kətorqadır?! Belə bir bataqlıqda yaşamaqdansa, ölmək daha yaxşıdır” (166, 57-58). “Yazıçı dövrü, hadisə və məqamı, obrazları ideyasına uyğun olaraq elə səciyyələndirməlidir ki, əsərdə cərəyan edən

hadisə və obrazlar yekun nəticə kimi zamanın ümumi mənzərəsini canlandırır, tamamlanmış portret kimi oxucunun yaddaşına həkk olunsun və onu tanış etdiyi mənzərə, dövr və adamlar haqqında düşünməyə, yaxşı-pisi müəyyənləşdirməyə təhrir etsin, nəyə qarşı mübarizə aparmaq lazım gəldiyini ona başa sal-sın” (166, 57). Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam obrazlarının – “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində Məhəmmədhasən əmi, İzzət, Zeynəb ananın, “Danabaş kəndinin məktəbi” povestində Kərbəlayı Mirzalı, Məşədi Ağakəşi və başqa Danabaş kəndliləri, “Poçt qutusu” hekayəsində Novruzəli, “Usta Zeynal” hekayəsində Usta Zeynal və Qurban, “İranda hüriyyət” hekayəsində Kərbəlayı Məhəmmədəli, Pərinisə, Məşədi Molla Həsən, “Dəllək” hekayəsində Dəllək Usta Hüseyn və Sadıq kişi, “Anamın kitabı” pyesində Çobanlar – Zaman, Qənbər, Qurban və aclar, hambal, “Danabaş kəndinin müəllimi” pyesində Kərbəlayı Mirzalı, Məşədi Ağakəşi, Qasım əmi, Hümmətəli, Şaban nənə və başqa Danabaş kəndliləri, “Kişmiş oyunu” pyesi və hekayəsində kəndli obrazları və başqalarının simasında biz “kiçik” adamın psixoloji-mənəvi aləmi, xarakteri, düşüncəsi və davranışları işığında konkret dövrün qanunlarındakı, yaşam şərtlərindəki anti-demokratiklikdən, sosial ədalətsizlik, bərabərsizlik və haqsızlıqlardan, ictimai-iqtisadi inkişafın rəhni, sütunu olan zəhmətkeş insanların mənafe və maraqlarının təsbit olunmamasından, haqlarının gözlənilməməsindən, “güclü haqlıdır” stereotiplərindən, feodal qanunsuzluğu və köləliyindən irəli gələn sosial, psixoloji nəticələri görürük. Ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadə ilə yaranan yeni tənqidi realizmdə ictimai ziddiyyətlərin, mürəkkəb, qarışıq ictimai-tarixi şəraitin, ictimai-iqtisadi formasiyaların doğurduğu problemləri və cəmiyyətdə, insanlarda yaratdığı əks-sədanın təsvirini insanların əxlaqi-mənəvi aləminə enmə üsulu ilə təqdim etmək aparıcı yer tutur. Ədib qəhrəmanlarının o keyfiyyətlərini təqdim edir ki, bu, onların psixik-mənəvi cəhətlərini təcəssüm və ifadə edirdi. Bu mənada onun yaratdığı

obrazlar, xarakterlər “bütöv bir zümərəni təmsil edir. Mövhumatın miskin vəziyyətə saldığı zavallı Məhəmmədhasən əmi (“Danabaş kəndinin əhvalatları”), ağasının sadiq nökrə, başına gülməli və ağlamlı əhvalatlar gələn Novruzəli (“Poçt qutusu”) o zamankı bütün məzlum Şərq kəndlilərinin ümumiləşdirilmiş surətləridir. Zeynəbin Danabaş kəndindəki faciəsi bütün məhkum Şərq qadınlığının faciəsi idi. Zəhmətsevən, lakin özünə bir dəst nımdaş paltar, bir parça yavan çörək qazana bilməyən, “qıl körpünün” vahiməsindən tir-tir əsən, ancaq o dünya eşqi ilə yaşayan yazıq Usta Zeynal bütün İslam Şərqinin məhkum olduğu ətalətin canlı mücəssəməsi idi” (174, 171-172). Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adam xarakterləri “dərin anlama və zamanı aydın cizgilərlə əksətdirmə” (182, 55) baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu mənada ki: “Zaman, dövr vasitəsi ilə yalnız insanlar göstərilir, eyni zamandan insanlar vasitəsi ilə dövr və zaman təqdim edilir” (187, 109). C.Məmmədquluzadə də öz yaratdığı obrazlarla müəyyən insan xarakterlərini təqdim etməklə təkcə zamandan, dövrdən insana, yəni konkret siması, mövcud xarakter və şüuru ilə onu bu hala salan dövrdən, zamandan, insana deyil, həm də insanın mövcud xarakteri, davranışı və düşüncəsi ilə onu əhatə edən konkret tarixə, zamana, dövrə nəzər salır və bütün aydınlığı, çıpaqlığı ilə, sanki zərrənin altında görünürmüş kimi təqdim edir. Bütün bu kimi xüsusiyyətləri ilə Cəlil Məmmədquluzadənin yaratdığı “kiçik” adamlar onların psixik-mənəvi aləmlərini yarıdan, şərtləndirən və formalaşdıran səbəblər, amillərlə birgə təqdim olunurlar. Bu mənada Novruzəlinin xanına hədsiz sədaqət və itaətkarlığında, Məhəmmədhasən əminin itaətkarlığı, cəsarətsizliyi, fəqirliyi və lal-dinməzliyində, “dünya malına əsla və qəta etinə etməməsində”, Usta Zeynalın aşırı dərəcədə mömünlüyündə, səbir və ehtiyatlılığında və s. ictimai-psixoloji zəmin aydın nümayiş olunur. Məlum olur ki, onların zahiri faciə və bədbəxtliklərinin batini bir əsası, səbəbi vardır. bunların hamısı hər şeydən əvvəl batından inkişaf tapır.

Ona görə ki, "insan bütövlükdə bioloji, sosial və psixik-mənəvi ölçülərin təşkil etdiyi tamlıqdır... Psixik-mənəvi cəhət insanın daxili və mənəvi aləmini (şüur, iradə, əhval-ruhiyə, yaddaş, xarakter, temperament və s.) əks etdirir" (160, 405). C.Məmməd-quluzadənin obrazları öz xarakterləri, daxili-mənəvi, psixoloji aləmləri ilə kameral şəkildə təqdim olunduqlarına görə bu zəvalli, məzlum insanların bütün mənəvi aləmini canlı surətdə və onları tərbiyə edən şərtlərlə, səbəblərlə birgə dərk edilir. "Talecə, peşə və məşğuliyyət etibarı ilə bir-birlərinə yaxın və doğma olan sadə, zəhmətkeş adamların əməl və rəftarları"nı, "yaşadığı dövrün xarakterini, müşahidə etdiyi insanların psixologiyasını" bədii fakta çevirən (62, 373) Mirzə Jəlilin "hünəri onda idi ki, "kiçik" insanların dünyagörüşünü, həyata münasibətini, vəziyyətini, sevinc və nifrətlərini, həyatdakı mövqelərini açacağı cəmiyyətin daxili ziddiyyətlərini, ictimai bərabərsizliyi, milli zülmü... ifşa və inkar edirdi" (161, 82). Bütün bu kimi xüsusyyətləri ilə C.Məmmədquluzadənin yaratdığı "kiçik" adamları psixik-mənəvi aləmlərinin canlı, bütöv portreti ilə birgə, onların bu aləmini yaradan, şərtləndirən və formalaşdıran səbəblərlə, amillərlə əks olunurlar. C.Məmmədquluzadənin bütün yaradıcılığı qəti olaraq bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, "kiçik" adamların xarakter və psixoloji-mənəvi aləmlərini yaradan, formalaşdırən, şərtləndirən adət-ənənələr, sosial-psixoloji stereotiplər və dini-şəri və siyasi-inzibati idarəetmə, qanun ortodoksiyası kimi ictimai-patoloji səbəb və şərtlər vardır.

Görkəmli ədib C.Məmmədquluzadə: "Bizim içərimizdə qədim vaxtlardan adət belə olub ki, uşaqlarımızı böyük adamların məclisindən uzaq saxlamışıq... Həmin səbəbə görə indi bir çox nöqsanlar qabağımıza gəlməkdədir ki, bunların hamısı yenə uşağı özümüzədən kənar ələməyimizdən törəyir" (113, 100-101) – deyər, mənəvi aləmin formalaşmasındakı konkret ictimai mühitin, həyat, düşüncə və yaşayış tərzinin aparıcı rolunu göstərirdi. Novruzəlinin, Məhəmməd-həsən əminin, Sadıq kişinin, Usta Zeynalın hədsiz mömünlüiyü və

itəatkarlığı, etiqad dərinliyi və səbrinin böyüklüyü, sadəliyi, saflığı, etibar və inamı, sədaqət və vəfası məhz ictimai düşüncə və yaşayış tərzinin nəticəsidir: "Millətlər içində heç bir millət Allaha ibadət və böyükklərə itaət etməkdə müsəlman millətlərinə bərabər deyil və ola bilməz" (112, 142). Elə bu səbəbdən də Məhəmməd-həsən əmi, Zeynəb ana, İzzət, Novruzəli, Kərbəlayı Məhəmmədəli, Usta Zeynal, Qurban, Kəblə Qasım və b. kimi kimi tam mənası ilə saf, sadələvh, imanlı, mömün, utancaq bir adamın, adi xalq nümayəndələrinin mənəviyyatında mənsub olduğu xalqın, mühitin bütün mənəvi keyfiyyətləri mükəmməl şəkildə özünü nümayiş etdirir. "Bizim insanımızın həyata keçirdiyi biliklər, bölüşdüyü ənənələr tək-tək fərdlərimizi yetişdirmiş, onları bir millət kimliyi ilə şəkilləndirmiş, "bax, bu bir müsəlmandır (azərbaycanlıdır)" deyiləmək nöqtəyə gətirmişdir" (178, 11). Beləliklə, ənənələr insan şəxsiyyəti və xarakterini, mənəviyyat, əxlaq, dünyagörüşü, fəaliyyət və motivləri müəyyənləşdirir. "Çünki o, belə qanır və belə də əməl eləyir. Lazımdır əfkarının köhnə suvağını qaşayıb tökmək yerə, sonra təzə suvaq çəkmək" (112, 328). "İstibdadın əsl əsası və binaları şu batını əsarətdir" (112, 436) fikrini tutan ədib hədsiz zümlərin qarşılığında dözümlülüyü, sakitliyi, səbri "Səbir" adlı felyetonunda belə əsaslandırır: "Şərq aləmində səbir – çox arzu olunan bir haldır: dayanmaq, təhəmmül etmək, tələsməmək – bu dur səbrin mənası. Şərqin mədəniyyətcə Qərbdən geridə qalmağın filosofiyası elə haman səbirdir və inşaallah-taala bir min il də səbirdən sonra Şərq Qərbi də ötüb keçəcək və bəlkə şimal və cənubu da geridə qoyacaq" (113, 428).

Ədibin yaradıcılığında siyasi müstəmləkəçiliyin, mütləqiyət rejiminin "xırda" insanların daxili-mənəvi aləmi və xarakterinə olan təsiri diqqətdən yan keçmir. Əçdib insanların həyatını təhdid edən, onları qorxmaya, çəkinməliyə, çarəsizlik və ümitsizliyə vadar edən ciddi ictimai səbəb kimi mütləqiyət rejimi və onun məhkəmə və məmurlarının özbaşınalığını da göstərirdi. Pristavın qabağında dili dolaşan, nə deyəcəyini bilmə-

yən yazıq Məhəmmədhəsən əmi, şəhərdən gələn “böyüklərin” qorxusundan kəndə getməyə belə tük tökən danabaşlılar da bu qorxuya illərcə davam edən milli-sosial zülmün, istibdadın nəticəsində qazanmışdılar. Təsadüfi deyildi ki, ədib felyetonlarından birində bu müstəmləkə recimi və mütləqiyyət üsuli-idarəsinin yaratdığı qorxunu belə göstərdirdi: “Kərbəlayı Həsən, utanmırsan, qızarmırsan ayaqyalın, tumançaq və başiaçıq çıxırsan küçəyə? – Vallah, utanmağa utanıram, amma qorxuram qızaram, qorodovoylar gəlib tutub aparalar qatılar dama ki, rəngin qırmızıdır” (112, 23). Yaxud da: “Hərçənd mənəm Rusiya hökuməti ilə aram yoxdu. Ondən ötrü ki, ayıb olmasın, Jəfərin anasına iki arşın çit alanda da az qalır qorodovoy gəlib desin ki, niyə polisə xəbər verməmiş arvadına tuman aldın” (112, 151). Bu mənada Hegel doğru deyirdi ki, “ağa qarşısında qorxu iradə azadlığını öldürür, bu qorxunun dərk edilməsi isə Allahdan qorxuya gətirib çıxarır və Şərq ruhunu çox vaxt “qul” vəziyyətində saxlayır. ...Jəmiyyət elə bil ki, ölü, qeyri-tarixi məkəndə donub qalır” (160, 228-315). Bu səbəbdən ədib, demək olar ki, şallaq, dəyanək kimi “fərdi terror vasitələrini” (Y.Qarayev) bədii yaradıcılığına gətirmiş, insanların zorakılıq altında sosial-mənəvi simasının təhrif olunması və “kiçilməsini” təsvir etmişdir. Bu mənada “J.Məmmədquluzadə mövcud ictimai-siyasi quruluşa, feodal-patriarxal həyat tərzinə və köhnəlmiş etiqadlara qarşı daha amansız olması ilə fərqlənirdi” (24, 20).

Sadıq kişini, övrəti Həlīmə xala üçün ürəyi yanıb bal-dızı Zübeydanın dalınca gedən, oğlu Pirverdiyə xoruz gətirməyə söz verən Qasım əmini də (“Pirverdinin xoruzu”) ailəsindən qoparıb uçurum yaradan, başqa işə məşğul edən, niyyətini caydırıb mövhumat qurbanına çevirən, onların mənəviyyat və səadətinə talan edən molla-ruhani-vaiz günahkarlığı özünü aydın bürüzə verir. “Dəllək” əsərində Usta Hüseyn kimi dəlləkliyi ilə həkimliyi bilinməyən bir vaiz, “Pirverdinin xoruzu”nda Axund Molla Cəfərin simasında molla insanların niyyətini caydırmağa xidmət edən tiplər kimi təqdim ediliblər. Qeyd edildiyi kimi,

görkəmli ədib bu cür faktlarla mövhumatçılıq və fanatizm, cəhalət əleyhinə çıxır, sadə insanları mövhumata düşər edən qüvvələri ifşa edirdi. “Danabaş kəndinin məktəbi” əsərində Kərbəlayı Mirzəlinin, Qasım əminin, Məşədi Yarməmmədin və b.-nın, “Danabaş kəndinin müəllimi” pyesində Kərbəlayı Mirzəlinin, Qasım kişinin, Məşədi Ağakışının, Şaban nəoninin və başqalarının timsalında övladlarını zülm və fəlakətdən qurtarmaq istəyən valideynlərin narahatlıq və təlaş təsviri edilməşdir. Bəzi mənbələrdə təhsilə qarşı “danabaşlı patologiyası” kimi adlandırılan, hətta “danabaşlaşmış kənd adı işi gözü böyümüş danə kimi qarşılayır. ...Əsərdə danabaşlığın ən yüksək zirvəsi kimi uşaqların kərmə qalağına qatıldığı və yüzbaşının, çavuşun, müəllimin yaxınlaşdığı anda onların “dayanmayın, qaçın” deyib çölə göndərildiyi anı qəbul etmək olar” (133, 134-135) kimi bəhs edilən bədii fakt əslində milli ədəbiyyatın ideya-etik tələblərinə uyğun gəlməyən, sovet ədəbiyyatşünaslığının daha çox qabartdığı nəzəriyyədən və tələpədən irəli gələrək dəyərləndirilmədir. Çünki milli mücadilə ədəbiyyatımızın böyük öndəri Cəlil Məmmədquluzadə, artıq qeyd edildiyi kimi, “XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi-ictimai mühitdə turançılığın, islamçılığın və Rusiyameyilliliyin çox aktual olduğu şəraitdə ...bu istiqamətlərdən heç birini qəbul etməmiş”, “ictimai düşüncə və mübarizə forması kimi azərbaycançılıq onun seçimi və kəşfi” (64, 7) olmuşdu. Bu mənada azərbaycançılıq özünü üçün amal, məqsəd və qayə seçən Cəlil Məmmədquluzadə üçün mənsub olduğu xalqın milli mövcudluğunu müəyyənləşdirən və təyin edən keyfiyyətləri – adət-ənənə, stereotip, mənəviyyat və əxlaq, ictimai düşüncə və davranış, yaşayış tərzini kökündən dəyişməyə xidmət edə bilməzdi. Böyük ədibin: “İnqilab lazım! Məişətimizin hər sahəsində inqilab lazım! Köhnənin üstündən qələm çəkmək, yeni yaşayış yaratmaq lazımdır” sözlərini də məhz dünyəvi inkişaf inteqrasiya və müasirləşmə mövqeyindən, üqt bir çox alimlərin də dediyi kimi, köhnəlmiş, müasir mühitin inkişaf tələblərinə uyğun gəlməyən qaydaları, düşüncə və yaşayış tərzini

ni, stereotipləri müasirləşdirmək və uyğunlaşdırmaq məqsədindən gəlirdi. Cəlil Məmmədquluzadə, alimlərin qeyd etdiyi kimi, konkret “Danabaş kəndinin müəllimi” əsərinin təmsalında təhsilin və idarəetmənin yerli şəraitə uyğunlaşdırılması fikrini ifadə edirdi (62;80). Bu mənada, “Danabaş kəndinin müəllimi” və “Danabaş kəndinin məktəbi” əsərlərində böyük azərbaycançı ədib Kərbəlayı Mirzəlinin, Qasım əminin, Məşədi Yarməmmədinin və b.-nin (“Danabaş kəndinin məktəbi”), Kərbəlayı Mirzəlinin, Qasım kişinin, Məşədi Ağakişinin, Şaban nənənin və b.-nin (“Danabaş kəndinin müəllimi”) təmsalında sadə xalq adamlarının inamı və adət-ənənəyə sədəqətindən istifadə edərək yeni “rus təhsili” adlanan təlimə mənəfatqir molla-ruhani xadimlərinin təbliğati sayəsində mühafizəkar münasibətinin formalaşması və qəbul edilməməsindən, habelə yerli şəraitə uyğun olmadan inzibətçilik və zorakılıqla xalqın dilini bilməyən məmurların iclasbazlığı ilə gətirilmiş təhsilin və idarəetmənin xalqın başına zülm və fəlakət olmasından bəhs edir. Təsadüfi deyil ki, böyük ustad ədib əvvəlcə panikaya düşmüş sadə adamları və onların tələş və narahatlıq içərisində söz-söhbətini təqdim edir. Alimlərin qeyd etdiyi kimi, onsuz da yerli şəraitə uyğun olmayan müstəmləkə idarəçiliyindən kifayət qədər əziyyət görmüş xalq rus böyüklərinin gəlməsindən nəsə bir xata çıxacağını şübhə edərək içəridən oyalana-oyalana qalırlar (36;62;80;88;89;138). Pirverdi bəyin şallaqlı müdaxiləsi və camaatı hay-küylə toplanması, heç bir izah olmadan uşaqların gətirilməsinin tələb olunması bu şübhəni bir az da artırır. Camaat toplanması yerinə qəlbində “soldat tutmaq” niyyətini tutaraq gedir. Bu vəziyyətdə molla-nın farsca, rus məmurları və müəllimin rusca danışıqlarından “soldat” sözündən başqa heç nəyi başa düşməyən adamların tələşi tamamilə təbii və məntiqidir. Görkəmli ədib özünün “Məzəli”, “Oraq”, “İrəvan seminariyası və qazının nitqi”, “Küp” və s. kimi felyetonlarında müstəmləkəçi rus çarizminin hayata keçirdiyi şovinist siyasəti və onun yerlərdə qarşılanmasına dair məsələlərdən bəhs etmişdi. “İrəvan seminariyası və qazının nit-

qi” felyetonunda da ədib yazırdı ki, “kəndlilər elə biliblər ki, uçtel gəlib uşaqları tutub saldat aparsın və qorxularından uşaqları kərmə qalaqlarının içində gizlədib, uçtelə deyiblər ki, “bizim kənddə heç qədimdən uşaq olmaz” (112, 137). Bundan başqa, “Küp”, “Məzəli” felyetonları və “Danabaş kəndinin əhvalatları”, bu silsilədən olan “Danabaş kəndinin müəllimi”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, habelə “Qurbanəli bəy”, “Poçt qutusu”, “Yan tütəyi”, “Lənət”, “Dəli yığıncağı”, “Ər” və s. kimi bədii əsərlərdə də hər cür milli müstəmləkəçilik siyasəti və onun yaratmaz idarəçiliyi, apardığı ideoloji iş ciddi və kəskin surətdə pislənmiş, ifşa olunmuşdur. Xüsusilə də, bu kimi əsərlərdə millətsevər ədib yerli xalqın dilini, adət-ənənəsini, ruhunu, mənəviyyatını, əxlaqını bilməyən və bilməyə-bilməyə də idarə etməyə səy göstərən siyasi-inzibati mexanizmi tənqid hədəfinə çevirir, onun əleyhinə gedir. Bu mənada “Danabaş kəndinin müəllimi” və “Danabaş kəndinin məktəbi” əsərlərində dili, ruhu, mənəviyyatı, ləyaqəti yerli şəraiti bilməyən inzibati amirlik tərəfindən əzilən xalqın taleyi əks etdirilmişdir. Bu kimi əsərləri ilə məhz “siyasi və dini hakimiyyətin birləşdiyi bu aləmdə zorakılıq və haqsızlığı, zülm və təhqiri mühakimə edən ...müəllif imperiyanın məmurları, yerli hakimlər və ruhanilərlə əzilən hüquqsuz xalqı qarşılaşdıraraq çarizmin amansız müstəmləkə zülmünü, mənəvi ölülməsinin, nadanlığın yeni daha qəddar şəraitlə ehtiva olunan, şərtlənən cəhətlərini orijinal formada təsvir etmiş, tipikləşdirmişdir” (89, 44). Bundan başqa alim “nadanlaşma və mənəvi ölülməni” yaradan, “baqi saxlamağa” çalışan qüvvələri də göstərir: “Danabaş kəndinin məktəbi”ndə nadanlığı, fanatizmi baqi saxlamağa çalışan çarizmin ağır müstəmləkəçilik şəraitində mənəvi ölülməsinin xeyli fərqli mühitdə çuğlaşan, qovuşan yeni əlamətləri ümumiləşdirilir. Onu düşündürən dözülməz müstəmləkə zülmünün, zorakılıq və təhqirin xalqın aşağı təbəqələrinin, xüsusilə, avam kəndlilərin mənəvi aləmində, şüurunda doğurduğu əks-səda idi. Müəllif ən kiçik detallarla və dəqiqliklə sübut edir ki, xalq çar hakimlərinin

dən və onların yerli nöqərlərindən heç vaxt zülm, işgəncə, təhqirdən başqa bir şey görməmişdir" (89, 48). Bəzi ədəbiyyatşünaslar əsərdəki kəndlilərin uşaqları qaçırmaq detali ilə sadə, avam xalqın Rusiyanın yerlərdəki liberal maarifçi siyasətini anlamamaqda günahlandıraraq nadanlığı və günahı onlarda görmüşlər (36;88;133;158 və b.) Halbuki qəlbi etiqad və imanla dolu olan, yerli şəraitin tələbləri və özünəməxsus milli adət-ənənələrlə davranan bu sadə insanların onların həyat şəraitini yaxşılaşdırmağa xidmət edəcək elm və maarifdən uzaq düşmələrinin əsl səbəbkarı əsərin özündə tam aydın şəkildə təqdim olunur: ədib Molla Mövlamverdinin simasında mənfəətqir ruhənilərin xalqın iman və etiqadından sui-istifadə edərək gələcək səadətlerini, onların daxilindəki işığı necə oğurladıqlarını, savad və zəkalarını necə aldıqlarını təqdim edir. Təsədüfi deyil ki, əsərdə qazi və mollaların timsalında mövhumat və fanatizmə meydan açan din xadimlərinin siyasi hakimiyyətə vasitəçiliyi, yeri gəldikcə xalqın mənaviyyətinə daxil olmaqla şüurunun oğurlanmasına, "camaatı dilə tutub, öyüd-nəsihət eləmələrinə" də (111, 484) işarə olunmuşdur.

Doğrudur, maarifçi ədib "kiçik" adamların timsalında öz övladlarına dövrə, zamana uyğun təhsil, tərbiyə verməkdən məhrum edilmiş valideynləri təsvir edir. Böyük ədib: "Bir şəxsin sifətləri və xasiyyətləri onun övladına yetişəcək, övladına yetişməyə nəvələrinə, nəvələrinə yetişməyə nəticə və kötüclərinə nə yetişəcək" (112, 415) – deyər, tərbiyəni əsas götürərək tərbiyə edən mənbəni düzəltməyin, ictimai-tarixi şəraitin tələblərinə görə müəyyənləşdirmənin zəruriliyini bildirirdi. Buna görə də ədib bu qənaətə gəlirdi ki, bunların hamısının tək birəcə çarəsi var: "Balaca balalarımıza tərbiyə verməkdir və oxutmaqdır. ...Elə ki elmlə və tərbiyəli olub öz gəlirlərini bildilər, onda özləri bilirlər ki, necə rəftar eləsinlər" (112, 171). Bu mənada istər "Danabaş kəndinin müəllimi", istərsə də "Danabaş kəndinin məktəbi" əsərlərindəki kənd camaatının övladlarını rus təhsilinə verməməkdən ötrü gizlətmələri detallarına bəzi tədqiqatçıların

nadanlığı, cahillik kimi qiymət vermələri doğru deyildir (36;88;133;158 və b.). Çünki faktiki olaraq, professor Mir Cəlalin da dediyi kimi, əsərin özündə bir tərəfdən xalqın haqqını və azadlığını alan tərəf olaraq müstəmləkəçi rejim və onun yerli əlaltıları göstərilmişsə, digər tərəfdən də xalqın ruhunu, məna-viyyət və şüurunun oğurlayan ruhənilər təqdim olunmuşdur (137). Sadə camaatın işə yeni üsullu təhsil və təlimə münasibəti hələ formalaşmamışdı, yəni ədibin özünün də ayrı-ayrı felyetonlarında göstərdiyi kimi, sadə camaat yuxarıdan ağzına nə qoyulubsa, ona uyğun münasibət ifadə edibdir. Bundan başqa "kiçik" adamların yeni üsullu təlim və digər vasilələrə olan münasibəti konkret mənafe baxımından dəyərləndirilmişdir. Buna görə də "Danabaş kəndinin müəllimi"ndə Kərbəlayı Qulamalı: - "Doğrusu, mən bilsəm ki, uşqolada oxuyarı uşaqlar qulluq sahibi olacaqlar, mən oğlum Mustafanı uşqola verməyə sözüüm yoxdu" (111, 502) - deyər, yeni açılan məktəbi konkret mənafe və xeyir baxımından qiymətləndirir. Bundan əlavə müəllim Həsənovun "çəyirtkənin qulağı harasındadır" sualına kəndlilər: "Ay uşqol, ...axı mənim uşağıma çəyirtkənin qulağını bilmək nə lazım və nəyinə lazım olacaq? Sən bu zəhrimar çəyirtgəyə bir çərə tap ki, qırılın rədd olusun" (111, 499), və yaxud qarqızın içinin arşınla ölçülməsi sualına: "Axı qarqızın içini arşınla ölçməyin bizə nə mənfəəti?" (111, 500) - deyər cavab verirlər. Bu baxımdan "Anamın kitabı" əsərində də çobanlar Aslan bəyin anlaşılmaz çarələrinin müqabilində: - "Həkim ağa, yaranayan sənin işin yoxdu. ...Sən bir dava ver, qoyun qızdırmadan ölməsin" (111, 457) - deyər, konkret əməl, çərə tələb edirlər. Bundan başqa "Taxıl həkimi" əsərində də ədibin təqdimində kəndlilərin mənafeyindən konkret yanaşma, iş, əməl tələbi öz ifadəsini tapır. Taxıl həkiminin taxıl qurdunu yadından çıxarıb kənddə qoyması detali ilə böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə məsuliyyətsiz və laqeyd "mütəxəssisləri" tənqid edir. Cəlil Məmmədquluzadə bu baxımdan "bu, ona bənzəyir ki, həkim azarlıyı təşxis edir, dərman yazmadan çıxıb

gedir” deyərək xalqın taleyinə, sadə, qara camaatın müqəddər-
atına məsuliyyət daşıyan ictimai zümrələri və xadimləri konkret
işə, əmələ dəvət edir, hər cür biganəliyi tənqid obyektinə
çevirirdi. Buna görə də, fikrimizcə, Cəlil Məmmədquluzadə heç
bir zaman “kiçik” adamları tənqid və danlaq qarşısında qoy-
mur, əksinə, onların acınacaqlı, mərhəmət tələb edən həyatını
təsvir etməklə bilavasitə onların həyatına, taleyinə cavabdehlik
daşıyan adamları, qüvvələri tənqid hədəfində tutur, ictimai
məsuliyyətə çağırırdı. Həm də görkəmli ədib Cəlil Məmmədqu-
luzadə öz təcrübəsindən yaxşı bilirdi ki, nə qədər avam, sadə və
mühafizəkar olsalar da, kəndliləri onların mənafe və mənfəətinə
uyğun, ağıllarına batan və işlərinə gələn formada təbliğat
aparmaq və konkret iş görməklə maarifləndirmək, hər hansı bir
yeniliyi qəbul etdirmək olar. Vaxtilə ədib ona mühafizəkar
mövqedən yanaşılmasına baxmayaraq, yeni üsullu oğlan və qız
məktəbləri açmaqla, Tiflisdən yeni kənd təsərrüfatı aləti hesab
olunan kotan gətirməklə və onun xeyrini xalqa göstərməklə
yenilikləri qəbul etdirmişdi (62;73;140;174). Abbas Zamanov
da bu barədə bəhs edərək yazırdı: “Qafqazın ərazisini və
əhalisini öyrənmək üçün materiallar məcmuəsi” adı altında rus
dilində çap olunmuş çoxcildli əsərin iyirmi yeddinci cildində
C.Məmmədquluzadənin bu təşəbbüsü nümunə göstərilərək
qeyd edilir ki, hər hansı yeni və sağlam ideyanın avam camaat
arasında yayılması yalnız o zaman mümkündür ki, xalq həmin
yeniliyin keçirdiyi xeyri əyani olaraq öz gözləri ilə görsün”
(174, 165). Bu baxımdan “Danabaş kəndinin müəllimi” əsəri
haqqında da alim H.İsrafilov tamam haqlı olaraq qeyd edir ki,
“zülmkar dövlət məmurları ilə məzlum camaatın qarşı-qarşıya
dayandığı səhnələrdə həm çarizmin əsas niyyəti, müstəmləkəçi-
lik planları, həm də xalqın həyat tərzini, psixologiyasını açılıb mə-
nalandırılır. Bir tərəfdə zorakı, qəddar, bürokrat rejimin və yerli
hakimlərin, satqın ruhanilərin harınlığı, digər tərəfdə isə daimi,
tükənməz qorxu, təlaş içərisində xalqın matəmgahı – mənalı
tragikomik vəziyyət! Arası kəsilməyən, intəhasız zülm və iş-

gəncə camaatı sarsıdıb müti hala salmışdır. Amansız hakimlə-
rin, yasovulların əlindən qaçıb gizlənmək, ailəsini bir təhər yola
vermək üçün gecə-gündüz əlləşən kəndlilərin eşitdikləri yalnız
söyüş və təhqirdir. Ona görə də məktəb, təlim-tərbiyə, maarif
və onun insana gətirdiyi faydalar onlar üçün əlçatmazdır” (89,
49). Həm də bir az yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “çinov-
niklər heç də xalqın öz doğma dilində, onların ruhuna və tələb-
lərinə uyğun şəkildə danışırlar” (89, 50). Bundan başqa,
“mətləblər onların anlayacağı tərzdə deyilsə belə xalqın haki-
miyyətə inam və etibarını yoxdur” (89, 50). Sadə Danabaş
kəndlilərinin mənəvi ələmlərinin təqdim işiğində görkəmli
ədib daha əhəmiyyətli ictimai məsələlər əks etdirməyə müvəf-
fəq olur. Böyük ədib “Xatiratım”nda əsas yaradıcılıq mətləbini
gizlətməyə məcbur olsa da, yaradıcılıq konsepsiyasından birba-
şa doğan mətləblər bunu qəti şəkildə kəsdirməyə imkan verir
ki, böyük ədib mənəviyyət və şüur oğrusu, mənsub olduğu
xalqın fikri və mənəvi talan olunması aktı kimi təkə ruhaniləri
təqdim etmir. Xalqın mənafeyini bir çürük qəpiyə asanlıqla
satmağa malik olan bəzi ruhanilər, din xadimləri adamları cahil,
cəfəng şeylərə inandırmaq və qorxutmaqla fanatizm, mövhumat
və cəhəlet yaradır, daha çox xalqı ictimai-mənəvi inkişaf baxı-
mından köhnədə qoyurdular. Bunun nəticəsində xalq mühafizə-
kar və müqavimətəkar olmaqla köhnəpərəst olur, ən azından
keçmiş, xalq əməllərini, milli ruhu, malik olunan dəyərləri
qorumağa, mühafizə etməyə nail olurdu. Bu mənada böyük
ədib Cəlil Məmmədquluzadənin əsas yaradıcılıq məqsədi heç
də birinci növbədə dini mövhumat və fanatizmə qarşı mübarizə
aparmaq deyildi. Əksinə, əsərlərindən tamamilə aydın göründü-
yü kimi Mirzə Cəlilin əsas mübarizə amalı daha təhlükəli və
qorxulu mənəviyyət və şüur oğrusu, soyğunçusu olan müstəm-
ləkəçi siyasətə qarşı idi. Bu mətləb ədibin bütün əsərlərində öz
əksini tapmasına baxmayaraq, “Danabaş kəndinin müəllimi”,
“Danabaş kəndinin məktəbi”, “Ananın kitabı”, “Kamança”,
“Yığıncaq”, “Lənət”, “Dəli yığıncağı”, “Ər” əsərlərində daha

aydın, konkret, hətta bütün ictimai və fəlsəfi məzmunu ilə öz əksini tapır. Bu mənada "Danabaş kəndinin müəllimi" və "Danabaş kəndinin məktəbi" əsərlərində müstəmləkəçi rejimin, məmurların nitqində öz ifadəsini tapdığı kimi, padşahın, çarın mərhəməti, qayğısı kimi xalqa qəbul edilən əməlləri, konkret surətdə məktəb açılışı əsliində gizli niyyətdə "ana yurdun şüurlu vətəndaşlarını dövlətin sadıq təbəələri hazırlamaq" məqsədi daşıyan "bir növ laboratoriya"dır (111, 490). Bu siyasətin təsir həddüdları isə daha geniş, dərin və təsirlidir, milli mövcudluqdan qopma, milli şüurun itməsi qədər daha qorxulu hadisədir. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərindən aydın olduğu kimi dini mövhumat və fanatizm "anabiyozluq" halı yaratmaqla, yəni ətələt və mühafizəkarlığa meydan açmaqla nəticələnirsə, müstəmləkəçi siyasətin milli mənəviyyət və dəyərləri talan etmək, bütövlükdə milli şüuru oğurlamaq niyyəti "ruslaşma" kimi daha təhlükəli hadisə ilə, manqurtluqla nəticələnir. Görkəmli ədib "Yığıncaq" və "Lənət" əsrlərində milli dəyər olaraq etiqad və imanın oğurlanması hadisəsinə diqqət yetirir və ifşa edir. Cəlil Məmmədquluzadə istər rus çarizminə, istərsə də sovet imperiyasına vahid müstəvidə müstəmləkə siyasəti kimi yanaşaraq onun yerlərdə apardığı milli özgələşdirmə əməllərini ciddi surətdə tənqid və ifşa edir, yerli camaatın mənəvi təlaşı və qorxusu, vəlvələsi, qaçaqaçı nümunəsində milli özünümüdafiə və etirazını təqdim edir. "Lənət" əsərində Cəfəralının təmsalında görkəmli ədib qəlbi iman və etiqad dolu xalqın ən adisi kimi "kiçik" adamın sovet ideologiyasının gətirdiyi dinsizlik və Allahsızlıq təbliğatının qarşısında narahatlıq, qorxu və təlaşla müşayiət olunan etirazını ifadə edir:

"Cəfəralı: Bəlkə mollasan, mərsiyəxansan?

Nabələd (o üzə, bu üzə baxır): Ay qardaş, səni and verirəm o bir Allaha, bircə də görüm, sən bolşevik-zad deyilsən ki?

Cəfəralı: Ay nabələd qardaş, mən də səni and verirəm Allaha ki, bir az bu sözləri yavaşca danış.

Nabələd (o üzə, bu üzə baxır): Nə var ki, əzizim?

Cəfəralı (yavaşca): Ay qardaş, bağışla, adını da bilmirəm. ...Bu işin üstünü açma, yoxsa kənddə bir para fridun cavanlar səni incidirlər.

Nabələd: Yəni onlar nə deyirlər? Nə rəsul, nə heç bir nəfər-zad olmasın?

Cəfəralı: Bəs necə! Bəs necə! (Yavaşca və qorxa-qorxa) Allah onlara lənət eləsin.

...Cəfəralı: Molla Qüdrətəli, bu məlunlar Allaha da əl atırlar, hələ imam, peyğəmbər nədi ki.

Molla Qüdrətəli: Necə yəni Allaha? Allaha deyirlər ki, imam Cəfər ən-nisa surəsi... O sözü mənim dilim tutmaz...

Cəfəralı: Mən, yox-yox. Onu soruşma, onu mənim dilim tutmaz. Deyirlər ki, Allah yox... (111, 515-516). Bu məsələni ədib "Yığıncaq" əsərində davam və inkişaf etdirərək sovetin din əleyhinə təbliğatçılığını qeyri-peşəkarlığı ilə bərabər mənasızlığını da satirik gülüslə ifşa edir. Qəzadan gələn təbliğatçının sözləri qarşısında camaatın anlaşıqsız, olduqca qəribə, matməttəl baxış və davranışları bu mənasızlığı və ona olan etirazı kifayət qədər bariz şəkildə ortaya qoyur: "Qəzadan gələn təbliğatçı. Hər şeydən qabaq bunu görə nəzərə ala q ki... (dayanır).

...Kəndlilərdən bir neçəsi. Hə, nəyi nəzərə ala q?

Qəzadan gələn təbliğatçı. Mən deyirəm ki, Allah yoxdur.

Kabla Əliş, Seyidbala, Kəblə Pirverdi və bir neçəsi. Necə yəni Allah yoxdu?..

Qəzadan gələn təbliğatçı. Yoxdu da! Daxı necəsi yoxdu ki!

Camaat yenə bir-birinin üzünə təəccüblü baxır.

Seyidbala. Xub, ay yoldaş, bu söz sizin doğru sözünüzdü, yoxsa zarafat eləyirsiniz?

Qəzadan gələn təbliğatçı (təəccüblü). Dəxi burada zarafat ola bilməz ki! Mənim siznən nə zarafatın ola bilər?

Camaat yenə təəccüblü bir-birinin üzünə baxır.

Kabla Əliş (təbliğatçıya). Xub, ay yoldaş, bir zəhmət olmasa bizi başa sal görə, necə yanı yoxdu; yəni lap dibindən

yoxdu, yoxsa genə bir az-maz var?" (111, 554) Buna görə görkəmli ədib "Din əleyhinə təbliğət" adlı felyetonunda: "Bizim bir para xam təbliğətçilərimiz din əleyhinə apardıqları mübarizəni taktika üzrə və məharətlə aparmırlar və avam camaatın hazırlığını mülahizə etməyib sözlərini damdan düşmə meydana gətirirlər. ...Bu cür qələt-xətti-hərəkətin nəticəsində qulaq asan qara camaat ayılmaq əvəzində bu növ təbliğətdən ikrah edib daha belə məclislərə yavıq düşmək istəmirlər" (113, 267) - deyə, anti-millî ideologiyamı ifşa edirdi. Bundan başqa böyük ədibi-miz "Sənət və ədəbiyyat" adlı felyetonunda da sovet ideologiyası və onun təbliğətçilərinin apardıqları işin məzmununun heçliyini göstərərək sadə kəndli, xalq mənafeyindən hər şeyə yanaşmanın vacibliyini qeyd edir və onların həyat şəraitinin tələblərinə, səviyyələrinə müvafiq təbliğəti işinin aparılmasını tələb olaraq irəli sürürdü. Buna görə də xalq mənafeyindən çıxış edən görkəmli ədib "sənət, gözəllik" - deyə, təbliğət apararı təbliğətçilərin nəzərini: - "Kənd əhalisinə gəldikdə bunların da bu saat tək bircə ideali var! - A kişi, şükür olsun Allaha, bu gecəlik neft tapmışam. - Gözəllik, gözəllik budur" (113, 242) kimi sadə insanların, qara camaatın adı məişət şəraitinə, həyatı tələbatına cəlb edirdi. "Kəmənd" adlı felyetonunda isə bir az da açıq formada deyirdi: "Şuraçılar müsəlman cavanlarının əqidələrini xarab etdilər, möminlərin övladlarını ata-baba inamından bir qədər kənar saldılar, hacı balalarını rus və erməniyə oxşatdılar" (113, 120). Həm də ədib müsəlmanlar arasında dinsizlik, Allahsızlıq təbliğətlərini aparıb xalqı inam və etiqadından soyutmaq, qoparmaq istəyən Şura siyasətinin riyakarlığını, xainliyini, ikitirəliyini və anti-islamçılıq mövqeyini də təqdim edir, "İki dilbər", "Din əleyhinə təbliğət" və s. felyetonlarında müstəmləkəçi niyyəti tənqidə mürüz qoyurdu. "İki dilbər" felyetonunda: "Dırıq. ...bay dik atıldım. Kilsənin zəngi vuruldu. Bu gün İsa peyğəmbərin dəqıran günüdür. Gur... Bay uşaq yuxudan sarasımə atıldı... Adamın yadına köhnə və qaranlıq əsrlər düşür" (113, 140), "Din əleyhinə təbliğət" felyetonunda isə:

"Mənim müsəlmanlarım, ... baş yaranlar ...məhz avam, nadan məşədi və kərbəlayılardır. ...Amma xristian camaatına gəldikdə baxıb görürəm ki, XX əsrdə, yəni Şura əsrinin suri-israfil çalındığı bir gündə sənin xristianlarının cəmi maarif müəssisələri, qəzet idarələri və çox-çox qeyri idarələr "Voznesenye" adlanan "merac" bayramında qapılarını bağlayıb tətıl saxlayırlar. Xidmətdən azad olan qalstuk və kraxmallı oxumuş kişilər və qadınlar kilsələrə doluşub ibadət edirlər" (113, 268) - deyə, milli və dini ayr-seçkiliyi, ikitirəliyi, anti-islamçılığı ifşa edir.

Cəlil Məmmədquluzadənin sırf milli münəqişə məsələlərinə həsr olunan, ictimai-mənəvi baxımdan milli xarakterləri səciyyələndirən, mənəviyyat, şüur və ərazi oğurluğu olaraq erməni xainliyini göstərən ən sanballı əsəri "Kamança" əsəridir. Bu istiqamətdə ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə "Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixində, sözün geniş mənasında, milli istiqlal, demokratiya və Vətən azadlığı uğrunda mübarizənin ön cərgəsində dayanır. Onun yaratdıçılığı gələn hər yeni nəsəl üçün müstəqillik, azərbaycançılıq, millilik və vətəndaşlıq tərbiyəsi məktəbidir" (64, 7). "Kamança" əsəri erməni-müsəlman (azərbaycanlı) münəqişəsindən bəhs edir. Hadisələr Qarabağda baş verir. Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, "Cəlil Məmmədquluzadənin "Kamança" pyesi Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ münəqişəsinə həsr olunmuş ilk və sanballı əsər kimi əhəmiyyət kəsb edir" (64, 7). Bundan başqa, "Cəlil Məmmədquluzadə XX əsr Azərbaycan yazıçıları içərisində bəlkə də yeganə ədibdir ki, əlinə silah alıb Qarabağ savaşında ön cəbhədə vuruşmuşdur" (64, 7). Doğrudan da, ədibin həmin vaxt Həmidə xanıma bu münasibətlə yazdığı məktubda da, bu, öz əksini tapır, habelə ədib "axmaq ermənilər doğrudanmı müqavimət göstərəcəklər?" (64, 7) - deyə, erməniləri də qınayır. Münəqişənin təsvirində müəllifi, xüsusilə, iki milli psixologiya, mənəviyyat daha çox düşündürür və münəqişənin mahiyyətinə də müəllif münasibəti məhz bu psixoloji məqamdan keçir. Demək olar ki, hadisələrin xüsusi bədii sənətkarlıqla təsvirində münə-

qışının bütün ideoloji təfərrüatı öz əksini tapır. Müəllif azərbaycanlı psixologiyasına dərinlən nüfuz edərək onun konkret obrazlarla təcəssümünü yaradır. Öz insanına sevgi, yanğı, itkidən doğan dəlicəsinə bir qəzəb bütün radikal miqyası ilə özünü nümayiş etdirir. Qəhrəman yüzbaşının: "...Biz onların həyə beşon dığa-mığasını öldürmüşük, bəs Nəcəfqulu kimi igidi bir də hardan tapacağıq? Şirzadı hardan tapacağıq? Misirxanı neçə erməniyə dəyişmək olar?" (111, 431) replikasında azərbaycanlı insanındakı təəssübkeşlik hissi özünü açıq biruzə verir. Saysız-hesabsız azərbaycanlı insanını öldürmələri ermənilərin nə qədər mənfur bir xislətə, qəddar bir xarakterə, xainliyə sahib olduqlarını nümayiş etdirir. Onların qəddarlıq və vəhşilik keyfiyyətini təqdim etmək üçün də ədib: "Qəhrəman yüzbaşı: Məgər yadırdınızdan çıxıb ki, haman dəyirmanında on iki adamımızı yandırdılar?" replikasında ifadə edir (111, 431). Azərbaycan insanı humanist, təəssübkeş, öz insanına düşkün, həssas olması qədər də milli-ictimai məsələlərdə biganəlik, unutkanlığı, daha çox güzəştə getməsi ilə söhbət mövzusunda çevrilir. Erməni Baxşının tutulmasından sonra məhz bu cür milli psixoloji, mənəvi məsələlərə həssas olmağı yeri taparaq açılmağa başlayır. Erməni Baxşının hər tərəfdən müsəlmanlar-Qəhrəman yüzbaşı, şəhid anası Zeynəb ana tərəfindən ittihamı bütövlükdə erməni millətçiliyinin və erməniçiliyin mühakiməsidir. Çünki, doğrudan da, "vallah, fürsət tapsan sən də (erməni Baxşıya müraciət olunur-R.Q.) haman müsəlman qanına yerikləyən ermənilərin birisən" (111, 434). Ədib Zeynəb ananın simasında oğlu öldürülən bir ananın çəkilməz dərini, etiraz və üsyanını, mübarizə güdrətini təsvir edir.

Əsərdə kamançanın, adi musiqi alətinin ortaya çıxması ilə milli psixoloji, mənəvi məsələlərin aydınlaşması üçün bədi-istruktural məqamlar işə düşür. Struktural olaraq kamança əsərdə bir surət, bir obraz kimi çıxış edərək milli mənsubiyyəti, bütövlükdə, Azərbaycan milli ruhunu, milli mənəviyyatını təmsil edir. Burda musiqi özü, musiqi alətinin musiqi ilə birləş-

məsi özü obraz, "qəhrəman" olaraq çıxış edir və hadisələri, əsərin süjetini, bədii-estetik ideali, ideyanı müəyyənləşdirir. Burda "rəmzi şəkildə işlənən bu musiqi" (67, 19) özü təhlilin açarı olur. Bu mənada "əsərdə kamançanı da bədii obraz səviyyəsinə qaldırması Cəlil Məmmədquluzadənin dərin humanizmini və əsl sənətkarlıq məharətini nümayiş etdirir" (67, 19). Qəhrəman yüzbaşının intiqamçılığı, vurub-tutmaq, kəsib-öldürmək hissələrini musiqinin dərinliyi incəliklərindən gələn gözəl hissələr unutturur, yumşaldır, hətta tərəddüddə, hələ özündən ayrılma-mış bir təzad içərisində qoyur. Musiqi güdrəti Qəhrəman yüzbaşının əsl kimliyini – xalqınun humanizmi və insanpərvərliyini, yalın düşməni amana buraxma və onu bağışlama güdrətini, ədibin bədii dili ilə desək "keçən günlərini" ona andırır, tələfin və təsbit edir. Musiqi öz ülviliyi, təmizliyi, aliliyi ilə sülh, əmin-amanlıq, insanpərvərlik ideyalarının carçısına çevrilir. Beləliklə, musiqi qələbə çalır, kamança zəfər əldə edir, sülh, humanizm qəlblərə hakim kəsilir, ən qaçılmaz ölüm fərmanını dayandırır, "axırın həyat ölümə, xeyir şərə, sənət ədavətə üstün gəlir" (176, 364).

"Kamança" əsərində ədibin məqsədi azərbaycanlı bala-larını milli musiqinin təsiri ilə oyatmaq və ayıtmaqdır. Cəlil Məmmədquluzadə kamança ilə müsəlmanın qulağının dibinə elə bil şapalaq vurub ayıldı: "Sənin musiqin və alətin kimin əlində, kimin dilindədir?", - deyir. Çünki bu da bir həqiqətdir ki, "Kamança" faciəsi müəllifin real düşüncələrindən yaranmışdır. Həmidə xanımın dediyinə görə, Mirzə Cəlil hələ 1918-ci ildən bu mövzuda əsər yazmaq, bunun üçün kamança almaq və çalmağı öyrənmək fikrinə düşmüşdü (142). Mirzə Cəlilə kamança çalmağı Baxşı öyrətmişdi və ədib onu öz adı ilə də əsərə salmışdı. (176, 360). Bundan başqa "Kamança" faciəsinin mövzusunun Azərbaycanın müstəqillik və istiqlal çarpışmaları dövründə həmişə bizə qarşı torpaq iddiasında olan, erməni daşnaklarının çörəyimizi yeyə-yeyə bizi faciələrlə üzləşdirməsi əmin-amanlıq mübarizəsi dövründən" (176, 360) olması da

əsəri ədibin real düşüncələrindən doğduğunu, milli mənsubiyyət və təəssüb duyğularından intiqar tapdığını göstərir. Doğrudan da, ədibin böyük ustalıqla qələmə aldığı bu əsərdə erməni Baxşı Azərbaycan milli mədəniyyətinin incilərindən olan milli musiqimizi dərinləndirən mənimsəmiş, az qala erməniçiliyini Azərbaycan milli mədəniyyəti ilə zənginləşdirmiş bir ruha, mədəniyyətlərə sahiblənməyə nail olmuşdur. Demək, Mirzə Cəlil bu obrazı yaratmaqla onu məhz milli mənsubiyyət oğrusu, işğalçı milli münafiqənin tərəflərindən biri kimi təqdim etmək məqsədi daşmışdır. Azərbaycanın milli dəyərlərini çox yaxşı mənimsəyən erməni Baxşı humanist və tolerant azərbaycanlı üçün ciddi təhlükədir. Bu mənada ədib münafiqənin yaranmasında rus milli-müstəmləkəçi siyasətinin günahkarlığını görsə də, erməniçiliyin ideologiyasındakı işğalçı, məzlumluğa bürünmüş yirticiliyi, özünü axmaqlığa qoymuş bicliyi, anti-insaniliyi, hər cür qəddarlıq və vəhşiliyi də mətnaltında verməyi və xalqını ayıq tutmağı unutmur. Fikrimizcə, “Kamança” əsəri ilə Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə ayıq və oyanıq olmağın, özünə və öz milli dəyərlərinə sahib çıxmağın, öz milli varlığını qorumanın zərurliyini ifadə etmişdir. “Kamança” əsəri bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında milli özünəqayıdış, mövcudluğun təməlində milli ruh, milli-mənəvi dəyərlər və mədəniyyətin mənimsənilməsi ideyasının dayandığının əks olunduğu ən kamil bədii əsərdir.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında təsvir olunan “kiçik” adamların simasında itaətkarlığın və sosial nüfuzun itməsi, cəsarət etməyən adamlara çevrilməsinin səbəbində ictimai təhdidlərdən irəli gələn qorxu, təlaş, və vahimənin dayandığı açıqca görünür. Yazıcının təqdimindən məlum olur ki, insanlara itaətkarlığı və cəsarətsizliyi tələf edən, yaradan ciddi ictimai-mənəvi mənəbə müstəmləkəçi anti-milliyət və zülm, ruhani təbliğatdır. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında “xırd” adamları cəsarətsizliyə sövq edən ictimai-mənəvi səbəb kimi zülm və istibdad mənbəyi olan müstəmləkəçi rejim, siyasi məhrumiyyət yaradan hakimiyyət aparıcı yer tutur.

Böyük ədibin “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Kişmiş oyunu”, “Danabaş kəndinin müəllimi”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Xanın təsbehi”, “Yan tütəyi” kimi əsərləri insanları cəsarət və məzlumluğa, fəqirliyə, ictimai cəsarətsizliyə sövq etmənin, vadar etmənin əks olunduğu ən mükəmməl bədii nümunələrdirlər. “Kişi hər necə olsa hakimdi, adamın genə işi düşür. Günün gü-norta çağı bir də gördün gəldi ilişdi ki, bu qədər iştirafındı ver” (111, 89) kimi inzibati qorxunun yaratdığı cəsarətsizlik zavallı Məhəmmədhasən əmini hər cür haqsızlığa və zülmə boyun əyməyə məcbur edir. Kərbəlayı Mirzalı, Məşədi Ağakışi, Nuru, Hümmətəli və başqaları da Danabaşa gələn “böyük-böyük” çar məmurlarının qorxusundan dərin təlaş keçirib özlərini itirirlər. Bu qorxunu ədib “Danabaş kəndinin məktəbi” hekayəsində daha bariz göstərir: “Mən tamam ömrümdə əgər iki dəfə bərk xo-fə düşmüşəm, elə biri haman gün idi ki, atlı Hacı Namazalını xərməndən gəlib apardı nəçəmiyin yanına. Bəli, o günü mənəm qorxum intiha mərtəbədə idi” (111, 216). “İndi yəqin edirəm ki, elə onlar da qorxurdular. Bu yaxşı yadımdadı ki, Kərbəlayı Mirzalı tez-tez oğru pişik kimi küləşin yanından başını uzadıb yola tərəf baxırdı. ...Mənim yaxşı yadımdadır ki, Kərbəlayı Mirzalı elə qorxurdu, Qasımlı əmi elə qorxurdu, rəhmətlik dada-şım da qorxurdu, bir-iki cahil-cuhul da var idi, onlar da qorxurdular” (111, 216) deyən yazıçı siyasi-inzibati hakimiyyətin yaratdığı qorxunun həddini göstərmək üçün kütləvi təlaş nümunəsini seçir. Qorxu əslində təbii-psixoloji bir hiss, məənəvi bir hadisədir. Onu yaşamaq da eyib deyil. Ancaq müəllif bu qorxunu səbəbinə görə fərqləndirir: “İndi mən bir şeyə təəccüb qalırım. Mən ona təəccüb qalırım ki, əgər mən qorxurdum, mən uşaq idim, mənə məzəmmət yapışmazdı. Mən bunu nə o vədə başa düşdüm, nə də indi başa düşürəm ki, hələ bu yekəlikdə kişilər nə səbəbə qorxurdular” (111, 216). Humanist sənətkarın “təəccüb etdiyi” məhz “bu yekəlikdə kişilərin”- insanın insandan qorxması idi. Böyük sənətkarın qəsdən uşaq təfəkküründən böyük insanların qorxu halına təəccüblə baxışını verməkdə bə-

dii məqsədi bu qorxunu yaradan səbəbin dəhşətini, onun miqyasını göstərməkdir. Realist ədəbin böyük ustalığıla təsvir etdiyi “kiçik” adamlardakı məzlumluq lüğəti mənada “haqsızlığa və zülmə uğramaq, əzilməlik vəziyyəti” deməkdir. Deməli, sənətkarın məqsədi heç də bu məzlum insanları qorxduqlarına görə gülmək, ələ salmaq məqsədi deyil, ümumiyyətlə, bu, söhbət mövzusu ola da bilməz. Çünki böyük millətpərvər, xalqçı ədib, əslində, bu insanların layəqəti və hüququ uğrunda mübarizə aparırdı. Buna görə də böyük sənətkarın təsvir etdiyi qorxu məqamlarının çox qismi inzibati-amirlik səbəbilə bağlıdır: “Yüzbaşının çavuşu Nəzərəli... əlindəki şallağı qalxırzır göyə ki, Məşədi Ağakışını vursun...”

Məşədi Ağakışı: (çavuşa) Vurma-vurma. Nəzərəli, qadan alım vurma!

Nəzərəli şallağı yenə qalxırzır yuxarı.

Məşədi Ağakışı (Nəzərəliyə): Yox, yox vurma gedirəm” (111, 486). Mirzə Cəlilin bu təqdimatını oxuyanda böyük rus ədəbi Aleksandr Sergeyeviç Puşkinin sözləri yada düşür: “Sənə də yaşamaq nə qədər dəhşətlidir, mənim başibələli ölkəm” (106, 7). Buna görə də İsa Həbibbəyli əsər haqqında yazır ki, “müstəmləkə şəraitində yaşayan xalqın milli maarifinin mövcud olmasının imkansızlığı, məktəb işinin təşkili adı altında millətin heysiyyətinin tapdanması kimi aktual məsələlər pyesin ruhuna hopdurulmuşdur. Ədəbiyətşünaslıqda etiraf olunduğu kimi, burada “müəllif imperiyanın məmurları, yerli hakimlər və ruhanilərlə əzilən hüquqsuz xalqı qarşılaşdıraraq... amansız müstəmləkə zülmünü... tipikləşdirmişdir” (62, 428). Bu tipikləşdirmə Mirzə Cəlil realizmi üçün xarakterik detalların istifadəsi ilə başa gəlir. Belə ki, ədib yerlərdəki milli zülmün intəhasızlığını, həddini, özbaşınalığı, sadə insanların çəkdiyi əziyyəti, qıl üstündə oturan kimi təhlükə dolu vəziyyətlərini, narahatlıqlarını təqdim etmək üçün xüsusi vasitələrə müraciət edir. Müstəmləkəçi siyasətin yaratdığı inzibati boşluq və özbaşınalığın həddi o səviyyədədir ki, xalqa qarşı zülm etmək,

insanları əzaba salmaq bir su içim kimi bir şeydir. “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda qazının qlavaya məktubu və Zeynəb ananı məruz qoyduğu zülm, zorakılıq, “Danabaş kəndinin müəllimi” pyesində müəllim Həsənovun nəçərnikə şikayət məktubu yazmaq istəməsi və Danabaş camaatının tir-tir əsməsi, zülmün dəhşətindən yaranan xof, narahatlıq, “Sən Allah yazma, yazma” - deyə, yekə-yekə kişilərin yalvarışı, “Yan tütəyi” hekayəsində ağıllı tütəyinin yanında olan bir məmurun məktubunda yanlışlıqla “yan tütəyi” yazılmasından irəli gələrək baş verən fəlakət, dəyəniyini qaldırmağa hazır zalım yerli məmurların zorakılığı altında Gərmə-çataq kəndlilərinin yan tütəyi toplamağa cəlb olunması, camaatın zülm əlindən gərilməsi, “Xanın təsbehi”ndə təsbehin zülmkarlıq və qorxu qüdrəti, yaratdığı məhrumiyyətlər və s. özünəməxsus, canlı şəkildə bütün mənəvi təfərrüatı ilə canlandırılmışdır. “Danabaş kəndinin müəllimi” əsərindəki bu motivlə bağlı indiyədək ədəbiyyatşünaslığımızda konkret, birmənalı fikir olmamışdır. Xüsusilə, mirzəcəlilşünaslığın ilk peşəkar mərhələsi kimi sovet ədəbiyyatşünaslığı sərhədlərinə, onun tələblərinə tabe olmağa çalışan Əli Nazim çar məmurlarının niyyətlərinin nə qədər yaxşı olsa da, sadə xalq adamlarının bu gəlişin instinktiv surətdə zülm, istibdad gətirəcəyini hiss etmələrini və təlaş içində narahatlıq keçirdiklərini yazır (36, 56). Tamamən xalq mənafeyindən çıxış edən Əli Nazim hətta sadə xalq adamlarını elə bir dərəcədə müdafiə edir ki, əsərdə yeganə tam müsbət obraz, “yeganə sağlam, müsbət və ağıllı düşüncə bir sinif” (36, 56) kimi təqdim edirlər. Ancaq professor Mir Cəlalin, Əli Sultanlının, Hüseyin İsrailovun, İsa Həbibbəylinin və başqalarının münasibətlərində yerli xalqı əzilməyə, məhkumluğa, zülmə məcbur edən çar məmurları və yerli məmurlarla birgə inzibati amirliyin tənqid edildiyi göstərilirdiyi kimi, “yerli əhalinin də müsbət və mənfəi düşüncə səviyyələri ilə təsvir (158, 232) olunduğu, “hətta mənsub olduğu milləti cəhalətin buxovlarından məktəblə xilas etməyin mümkün olduğunu dərk edən və həmin

istiqlamətdə “fədakarlıq” göstərməyə çalışan müəllim Həsənov da aldığı təhsilə və dünyagörüşünə görə qara camaat kimi şərtlənən milli mühitdə özünə yer tapa bilmədiyi” (62, 428) qeyd edilmişdir. Bu barədə professor Abbas Zamanov yazır: “Danabaş kəndinin müəllimi” əsərində “həm çarizmin maarif siyasəti, həm məktəbin özü, həm də məktəbə verməmək üçün uşaqlarını kərmə qalağında gizlədən kəndlilərin avamlığı kəskin tənqiddə tutulur” (174, 175-176). Fikrimizcə, bəhs olunan məsələ ilə bağlı adıçəkilən alimlərimizin münasibətində sovet ədəbiyyatşünaslığının tələblərindən irəli gələn ziddiyyət, təzad vardır. Belə ki, artıq qeyd edildiyi kimi, milli ədəbiyyatımızın böyük öndəri Cəlil Məmmədquluzadə haqq və hüququ uğrunda mübarizə apardığı, tarixdə hümmətinin görünmədiyini, çox vaxt yaxşıya pis, pisə yaxşı dediyini bildiyi avam sadə camaatı tənqid etmək məqsədi güdə bilməzdi. Ədib sadəcə bütün ictimai, mənəvi gerçəklikləri “kiçik” adamın necə varsa elə - sadə, səmimi, təbiəti, xarakteri, davranışı vasitəsilə təqdim edir. Həm də onun yaradıcılığında güllü və tənqid “kiçik” adamın vasitəçiliyi ilə ictimai hədəflərə, mənbələrə yönəlir. Bu mənada C.Məmmədquluzadənin sadə xalqın avamlılıqlarını tənqid etməsi haqqında fikirləri hər halda doğru hesab etmirik. Belə ki, avamlıq kimi qeyd edilən hal sadəcə xalqın məktəbsizlik, təhsilsizlik, ictimai tərbiyəsizlik üzündən azbilmişliyinin, dünyagörüşsüzlüyünün, sadəlik, saflıq və sadələşməliyünün, inam və etibarının nəticəsidir. Əgər rus, fars dillərini bilmirsə, siyasət və hüquq bilikləərə sahib deyilsə və üstəlik xalq bu tərbiyəni almırsa, bu, onun avamlığı, öz müdrəkliyini itirməsi demək deyil. Ruhanilərin ərəb-farsca, məmurların rusca danışmalarını başa düşmürsə, dəyənək, şallaq gücü, iclas vasitəsilə yürüdülmən gizli niyyəti anlaya və qəbul edə bilmirsə bu, xalqın yox, ayrı-ayrı adamların və ictimai təsisatların günahıdır. Əməllərinə günahsızlıq biçilən müəllim Həsənovu da qəbul edə bilməməsinə görə xalqın nadanlığı kimi qiymətləndirmək heç doğru olmaz. Çünki fikrimizcə, müəllim Həsənov bir obraz olaraq bədii struktural

roluna görə heç də “Anamın kitabı”ndakı Rüstəm bəydən, Mirzə Məhəmmədəlidən, Səməd Vahiddən, Aslan bəydən və .b. fərqli deyil. Sadəcə camaat onun da danışğını dil nöqsanlarına görə başa düşə bilmir, nitqindəki anlaşılmaz rus ifadələri və amiranəliyinə görə gələn rus məmurlarından biri kimi qəbul edir. Sonrakı mərhələdə isə xalqa öz elminin əhəmiyyətini, faydasını doğru-düzgün anlada bilməməsi, Molla Məsləməddinin simasında mənəviyyət və şüur oğrusunun doldurulması ucubatından müəllim Həsənov və onun məktəbi qəbul edilmək istənilir. Müəllim Həsənov öz bədii roluna görə İsgəndər deyil. Əslində bu yerdə C.Cabbarlının sözü haqq qazandır ki, əgər Şeyx Nəsrullah kimi ruhanilər xalqı elmdən uzaq salmışdı-larsa, müəllim Həsənov kimi ziyalılar elmi xalqdan uzaq saldılar (20).

Müstəmləkə zülmü, yerli məmurların istibdadı əsərdə daha aparıcı yer tutur. Çünki təqdim olunan “xırda” adamlardakı qorxu, cəsarətsizlik əlamətlərinin kökünə getsək, hər şeyi şallaqla qəbul etməyə çalışan yerli bəylərin və yerli xalqın dilini, milli mənəviyyatını bilmədən idarə edən, hətta dilində olmayan məktəblərin açılmasına rəvac verən, “Dəli yığıncağı” əsərində göstəriləyi kimi, ruhunu müalicə etməyə çalışan müstəmləkə rejiminin dayandığı və tənqid olunduğu açıq görünür. Müəllim Həsənovun nəçərnikə şikayət ərizəsi yazmaq istəməsi söhbət mövzusu olanda da məhz bu təcrübə qorxunun oyanması sayəsində bütün Danabaş kəndliləri bir-birinə dəyir, məzlumluq faciəsinin səbəblərini ehtiva etməklə özünə yer tapır: “Məşədi Ağakəşi (uçitelə): “Ay uşqol, aman günüdür o kağızı yazma, bizi bədbəxt eləmə. Hər nə tənbehin varsa özün elə... ta nəçərnikə-zadə şikayət yazma. Yoxsa yazıq biz, bədbəxt olarıq. Aman günüdür, yazma!” (111, 511) Qorxu və təlaş insanları alçaldıqca inzibati amirliyə, onun məmurlarındakı zəhləliyə, molla və axundlardakı ikiüzlülük və yaltaqlığa, mənfəətgirliyə nifrət, qəzəb yer tutmağa başlayır. Ədib yeri gəlmişkən “soldat” sözünün təmsalında dil problemi ilə bağlı yuxarıları

tənqid edir, bu məzhəkinin yaşanmasında milli-müstəmləkəçilik və ögey münasibət siyasətini ifşa edir. Heç kəs Danabaş camaatının öz dilində danışmadığına görə yad dillərə bələd olmayan sadə, savadsız kəndliləri şübhə içində buraxır və gizlin bir mətləb danışılırmış kimi onları şübhələndirib narahatlıqda qoyur: “Dilmanc Mirzə Məhəmmədqulu: Ey Danabaş kəndinin camaatı!... Danabaş kəndinin camaatı hələ indiyədək qaranlıq aləmində qalıblar. Naçalnik həzrətlərinin sizə rəhmi gəlib və ... Danabaş kəndinə təşriflər gətirib bu xəyal ilə ki, burada bu gün bir uşqol binası qoya və bu vasitə ilə sizləri bəlkə qaranlıq aləmindən çıxarda işıqlıq aləminə daxil eyləyə” (111, 489). Bu nitq peyda olanda yazıq Məşədi Ağakışi, Kərbəlayı Mirzalı, Hümmətəli kimi savadsız kəndlilərin ağına neftsizlik, çıraxsızlıq gəlir. Buna görə də nitqlərdəki anlaşılmazlıqlar Danabaş camaatının içindəki şübhə və xofu bir az da qatılaşdırır. Bununla da ədib yuxarılara, Danabaş sakinlərinin təmsalında aşağıların, təbəələrin hər halına məsuliyyət daşıyan adamlara tənbəh donu biçir. Danabaş sakinləri ilə onların ana dilində, başa düşəcəkləri sadə dildə danışmağın zəruriliyini ifadə etmiş, hökumətin öz idarəçiliyində xalq səviyyəsinə enməsinin vacibliyini göstərmişdir. Çünki, doğrudan da, sadə, qara camaatın bu vəziyyətdə şübhələnməkdən və qorxmaqdan savayı heç bir çarəsi yox idi. Məmurların Danabaş kəndində “mərhəmət nümunəsi olaraq” yeni üsullu məktəb açılışını bayram kimi qeyd etməsinin müqabilində Danabaş camaatının yas qurub ağlamağı əsərdəki gizli ideyanı açmağa yardım edir. Çar məmurlarının bayram kimi qeyd elədikləri hərəkət faktiki olaraq camaatı əzabə, təlaşa, qorxuya salmış – bir sözlə, onlarda bayramlıq halı buraxmamışdır. Məhz bu baxımdan çar rusiyasının yerlərdə zorakı və müstəbid halda apardığı təhsil islahatı, Hüseyn İsrafilovun da dediyi kimi, müəllif kinayəsi ilə qarşılır, yerli xalqın dilinə və halına uyğun olmadan həyata keçirilən əməllər kimi tənbəh edilir. Bu mənada Danabaş sakinləri sadə, saf, avam olmaları etibarilə günahsızdırlar. Professor Mir Cəlil doğru deyir

ki: “Belə faciələrin beş-on il deyil, min il boyu davamı nəticə-sindədir ki, Məhəmməd həsən əmilər elə yazıq, zavallı və gücsüz, köməksiz bir vəziyyətə düşmüşdür. Bunların bəziləri mübarizə hissindən məhrumdurlar. Ya din, ya adət bunları o qədər əsarət, məhrumiyyətdə saxlamış, o qədər durğun, ölgün məhbub həyata alışıdır ki, bunlar səs eşitdikdə vahiməyə düşür, bir işıq gördükdə yanğın zənn edib “sonra içindən xata çıxar” deyirlər. Bu qrupa mənsub olanlar başları üzərində həmişə yumruq görmüş və ona görə də cəsarət etməyən, hətta xalından belə mərhəmət uman avamlardır” (136, 88-91). Həmişə siyasi idarəçilikdən kənar qalan, bütün əmr və qərarlar onların başı üstündən verilərək heç vaxt rəyləri nəzərə alınmayan bir toplumun müasir vəziyyəti də yeni şəraitdə özünü dəyişmədən təzahür etdirir. Bu cür idarəçilik yüz illərə davam edərək Danabaş sakinlərinin təmsalında insanlarda itaətçilik və cəsarətsizlik yaradıb. Bu mənada onları avamlığa dəvət edən ruhani-şəriət idarəçiliyi mədəni inkişafda iştirak etməyə, öz “adamlığını” təsdiq etməyə maneçilik törədən, hər bir əmrə, hökmə boyun əyə-əyə öz taleyinə biganələşdirən ictimai təsisat olaraq göstərilmiş və tənqid edilmiş, insanları zülm və müstəbədliklə, zorakılıqla tabe olmağa vadar edən istibdad rejimi və müstəmləkə siyasəti ifşa olunmuşdur. Buna görə böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə adamlardakı itaətçilik və təbəçiliyi, dözümlülük və səbri, təhəmmül və təvəkkülü göstərməklə insan xarakterini korlayan, mənəvi əsarətə dəvət edən ictimai mühit və təsisatları, səbəbləri təqdim etmiş, ictimai zülmün və mənəvi talançılığın hər üzünü ifşa etmişdir. Mirzə Cəlil bütün varlığı ilə zülmə və zülmə boyun əyməklə – itaətçilik və mütliliyə nifrət etmiş, mübarizə əvəzində zülm qarşısında lal-sükut da yanmış itaətkar insanları insanca azad yaşamaq, haqq-hüquq uğrunda mübarizəyə, oyanışa dəvət etmişdir. Bu mənada:

Gər qeyriləri cəmdəyinə vursala, dinmə!

Gər başın əyib peysərinə dursala, dinmə!

Ya zülm edə, ya boynuna kəndir sala, dinmə!

Ya ruzunu cəbr ilə əlindən ala, dinmə!
Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı,
Lal ol və danışma (111, 611) –

mənzuməsində “dünya-ələmin oyanıb öz haqqını tələb etdiyi tarixi şəraitdə müsəlman ələmini bürümüş itaətkarlıq, ətalət, “əgər danışmaq gümüş olsa, danışmamaq qızıldır” fəlsəfəsi orijinal satirik bədii vasitələrlə tənqid olunmuşdur” (62, 273).

Böyük humanist sənətkar Cəlil Məmmədquluzadə ictimai insan tipini təqdim və təsvir edərkən onu formalaşdıran, onun psixoloji-mənəvi əsaslarında dayanan ictimai şərait və təbiyə mənbələri ilə birlikdə təqdim edir. Bu mənada ədibin bütün yaradıcılığı “mənəvi ölümlük” yaradan, yayan və təbiyə edən səbəblərə qarşı yönəlmiş bir ideya, estetik dəyər kəsb edir. “Danabaş kəndi”nin müəllifi təzadları və təzadlı hərəkəti hələ görünməyən gerçəkliyin, əsasən, bir qütbü üzərində toplayır və mənəvi “ölülüyün” ölü bir “tipik şərait” ilə harmoniyasını açır... Novruzəli öz kənd idilliyasından kənara çıxır, onu bəşər ələminə dəvət edən poçt qutusunu qəbul etmir. O, “Danabaş kəndi” boyda bir planetdə yaşayır. Burada yel əsmir, yarpaq da tərənəm. Xudayar bəyin havanı dalğalandıran zoğal dəyəyəyindən başqa heç nə dirilik, həyat, hərəkət əlaməti ifadə etmir. Yalnız Novruzəlinin və Məhəmməd həsən əminin ulağı hərəkət və sürətin yeganə ölçüsü və vahidi kimi arabir görünür və itir. Yeni ictimai sürətin bir detallı olmaq mənasında poçt qutusu yad bir ünsür kimi bu mühitə girəndə isə fəlakət baş verir: bu mühit yad ünsürü təbii, fitri bir instinktlə rədd edir... Çünki “ölülər” dünyası bitmiş, qurtarmış dünyadır, onun “təkmilləşməyə”, inkişafa ehtiyacı yoxdur” (96, 26). Fikrimizcə, professor Yaşar Qarayevin fikirləri yerli şəraitdə mənəvi ölümlük, ictimai gerilik yaratmaq istəyən konkret səbəbi - siyasi müstəmləkəçiliyi göstərmək baxımından çox doğrudur. Çünki Cəlil Məmmədquluzadə həmişə yaradıcılığında öz həməsr vətəndaşlarındakı ictimai gerilik və mənəvi mühafizəkarlığı tənqid etsə də, zamandan-zamana istər-istəməz ictimai-tarixi şəraitin dəyiş-

məsi, yeni yaşayış tələbləri ilə çıxış etməsindən irəli gələrək insan xarakterlərindəki, mənəviyyatlardakı dəyişmələri də göstərirdi. Bir çox mənbələrdə doğru olaraq tənqidi realizmin məhz ictimai-tarixi inkişaf nəticəsində əxlaqi-mənəvi dəyişməyə diqqət yetirdiyi göstərilmişdir (180;185). Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında da Məhəmməd həsən əminin, Zeynəb ananın (“Danabaş kəndinin əhvalatları”), Novruzəlinin (“Poçt qutusu”), Usta Zeynalın və Qurbanın (“Usta Zeynal”), Kəblə Qasımların (“Qurbanəli bəy”) və başqalarının təmsalında ictimai təsirlərin, konkret ictimai-tarixi şəraitin əxlaqi-mənəvi varlığı necə dəyişməyə vadar etməsi nümunələri ilə qarşılaşırıq. Mövcud ictimai özbaşınalıq və Xudayar kimi zalıma hakimiyyət verən ictimai-siyasi təsisat “şər ilə, şiltaq ilə işi olmayan” Məhəmməd həsən əmini, övladları yolunda sədaqətlə xidmət etməyə hazır cəsərət, namus, iffət və ismət mücəssəməsi olan Zeynəb ananı bu təsirlərin necə divara qısnayıb dəyişməyə, dəyərlərini aşmağa məcbur etdiyi aydın görürük. Novruzəlini artıq divanxana, navaxt cəzası ilə təhdid edən bir ictimai təsisat və təhlükə aydın surətdə görünür: navaxta salmaqla cəzaya məhkum edən divanxana Novruzəli kimi sabitqədəm insanı dəyişməyə vadar edir. Kəblə Qasımların Qurbanəli bəy açıq-aydın yaxasından yapışıb kafirliyə, haramlığa məcbur edir. Fikrimizcə, məhz bu təsir və təşviqlər ədibin Kəblə Məmməd həsən (“Quzu”) və Musa (“Oğru inək”) obrazlarının yaranmasına səbəb olmaqla onların simasında daha aydın görünür. Xarakter xüsusiyyətlərinə görə Novruzəli Məhəmməd həsən əminin oxşarı olsa da, bəzi xarakter keyfiyyətləri və münasibətləri ilə ondan fərqlənir. Məhəmməd həsən əmi çox lal-dinməz, səbr və təhəmmül sahibi, “şər ilə, şiltaq ilə işi olmayan bir adam” olduğu halda, Novruzəli ona nisbətə çox diribaş, dilli-ağızlı, öz sözünü deyə bilən, ağa ilə söhbətə cəsərət edən, divanxananın yolunu yaxşı tanıyan, hətta “kafir urus lotusunun” yaxasından yapışıb yerə çirpan hümr sahibi, ictimai fəal insandır. Çünki zaman özü Məhəmməd həsən əmiləri Novruzəliyə çevirmişdi, indi inqilablar

Ramiz Qasımlı

əsri, "azadlıq binagüzarlığı" vaxtı idi. Hətta bu inkişaf Novruz-əlilərdən Kəblə Məhəmməd Hüseyinə doğru bir dəyişmə yaratmışdı. Hətta bu fərq o qədər dərin, o qədər əsaslı idi ki, ədəbi tənqid onun statusu haqqında konkret söz deyə bilmir. İndi Novruzəli sədəqəti, Novruzəli avamlığı, Novruzəli halallığı elə qırılıb ki, Kəblə Məhəmməd Hüseyin xanın başına oyun açmaqla bir quzunu bir dəfə xana satıb, düz üç dəfə pulunu alır. "Kişmiş oyunu" hekayəsi və pyesinin pərsənləri olan Zurnalı kəndliləri mömin, etiqadlı olmalarına baxmayaraq, o qədər ayıq və oynadırlar ki, "həmişə mehribanlıq göstərüb ruzi əxz etdikləri" (111, 129) iranlı dərvişlərə kişmiş oyunu oynayıb başlarından edə bilirlər. "Usta Zeynal" əsərində Usta Zeynalın Qurbana: - "Sizin vilayətin müsəlmanları əgər müsəlmana bir tük qədəri oxşayırlarsa, mənim atama lənət!" (111, 144) - deyər, gəldiyi şəraiti və adamları xarakterizə etməsi də bu dəyişikliyi təbit edən faktlardır. Bundan başqa böyük sənətkarın "Buz" hekayəsindəki ifadələr də şəraitin dəyişdiyi qənaətini təsbit etmək baxımından çox əhəmiyyətli: "Və çün bizim camaatın arasında bu etiqad var ki, "rus həkimləri" müsəlman həkimlərdən artıq təhsil görmüş və təcrübə hasil etmişlər, onunçün də ağır xəstəlik ittiqaf edəndə həmişə rus həkimlərini həziq hesab edib onları dəvət edərdilər" (111, 268). Halbuki ədibin "Molla Nəsrəddin" jurnalının ilk nömrələrində çap etdirdiyi "Qəbirdən məktub" felyetonunda və digər əsərlərində rus təhsili və dərmanlarına "şeytan əməli", "kafir işi" kimi münasibət ifadə edildiyi göstərilirdi. Deməli, zaman və inkişaf xeyli ictimai-mənəvi dəyişməyə yol açmış, dövrə uyğun tələbləri insanlara qəbul etdirmişdi. Bu mənada, fikrimizcə, professor Y. Qarayevin yuxarıda qeyd edilən fikirləri ədibin konkret bir əsəri üçün yalnız xalq ictimai-mənəvi ölülyə məhkum edən səbəbləri göstərmək baxımından mümkün və doğru hesab edilə bilər, ancaq bütün yaradıcılığı üçün zahirən ətalətdə görünən sadə "kiçik" adamları tənqid baxımından doğru hesab etmək, Cəlil Məmmədquluzadənin təsvir və təqdim etdiyi mühitdə yalnız ictimai-mənəvi

ölülyün hakim olduğunu iddia etmək düzgün olmaz. Çünki Mirzə Cəlilin "kiçik" qəhrəmanlarının timsalında böyük mənəvi dünya, zəngin əxlaqi dəyərlər öz təəcəssümünü tapır. Bu isə konkret ictimai mühitin deyil, min illərin xalq hikməti və müdriqliyinin, dəyərlərinin nəticəsidir. Alimin bəhs etdiyi mənəvi ölülyük fanatik kərbəlayılar, məşədi və hacılar, mollaruani mühitində özünü nümayiş etdirir. Onlar isə yalnız bir ictimai zümrə, təbəqədir, xalqın əsas ruhunu, mənəviyyatını ifadə etmirlər. Onların müəyyənləşdirdiyi qanun və qaydaların aşağılar tərəfindən inanılaraq həyata keçirilməsi, əməl olunması isə Allah və din adından istifadə edib xalqın mənəviyyatı və fikrinə hakim kəsilmələri ilə bağlıdır. Cəlil Məmmədquluzadənin "kiçik" adamları etiqad və imanda möhkəm, saf və səmimi-dirlər, içdən, daxildən gələn səslə, qəlbinin təhrikilə hərəkət edir, davranır, özlərini ifadə edirlər. Bu üzəndən onlar elədiklərini sidq ürəkdən inanaraq edirlər. İctimai-tarixi şəraitin və mühitin insan xarakterinə formalaşdırıcı təsirini biz ədibin "Oğru inək" əsərində də görə bilərik. Sovet dövründə yazılan bu əsərdə ədib sosializmin timsalında ictimai mühitin insan tərbiyəsi, xarakteri və fəaliyyət motivlərinə təsirini göstərir, oğru Musanın simasında insan əxlaqı və mənəviyyatının dəyişmə, mühitə uyğunlaşma, mühitin təsirləri altında vadar olunmaqla pozulma halını təqdim edir. Ədib sovet cəmiyyəti misalında oğru Musa kimi adamların necə halallığını itirib oğurluğa alışmasını, ictimai mühitin yaşamaq şərtlərini zorladıqca insanı nələyə öyrəşdirdiyini təqdim edir. Cəlil Məmmədquluzadə ictimai-siyasi mühit olaraq sosializmin çürüklüyünü, mənəvi əsasları olmadığını, anti-milliliyini, fikrimizcə, "Oğru inək" əsərində Musanın saf əxlaqının haramlığı və oğurluğa doğru dəyişməsi misalında, "Hamballar" əsərində hələ də xalqın sadə adamları kimi hambalların heç bir haqq-hüquqa malik olmamaqları, yaşayış şəraitlərinin köhnədən fərqlənməmələri timsalında təqdim edir. Bu ideologiyanın təsiri ilə hamballar özlərini cəmiyyətin köhnə yaşayış qaydalarından fərqli insan hiss

edirlər, özlərini azadlıqda və haqq-hüquqa sahib bilirlər, amma başa düşə bilmirlər ki, elə köhnə vaxtda da, bu vaxtda da onlar yenə də hambaldırlar, onlar üçün dəyişən heç nə yoxdur. Buna görə ədib "kiçik" adamların konkret vəziyyətlərdə başlarına açılan bəlani, düşükləri faciəni göstərməklə: - "Başımıza gələn qəzavü-qədəmə biz sidq-dildən şükr edirik. Bəlkə belə-belə təpiklər bizim kor gözlərimizi açalar; açalar o gözlərimizi ki, indiyədək xumarlanmaqdadır. ...Ətrafımıza çəkdiyimiz divarın içində qoxumuş bataqlıqların üfunətindən əmələ gələn haşərat min illərdir qanımızı sormaqladadır; bəlkə görək ki, hər kənddə və hər şəhərdə bir peyğəmbər zühur edib dərimizi soymaqladadır; "müqəddəs" lotular özlərini "şeyx" adlandırıb cəvanə övratlərimizi ələ salmaqda və kişilərimizin ciblərini soymaqladırlar" (112, 266) – deyər əxlaq və mənəviyyatı formalaşdıran ictimai mühitin sütunları olaraq ruhaniləri və siyas-inzibati idarəçiliyi göstərir. Çünki, artıq qeyd olunduğu kimi, "kiçik" adamların mənəvi aləmi, əxlaqi dəyərləri, ictimai düşüncə tərzini ictimai mühit, mövcud tərbiyələndirmə ənənələri və onun məzmununu nəticəsində müəyyənləşir. Əsl məqsəd bu insanların simasının, mənəvi dünyasının, bütövlükdə adamlığının bu hala düşməsinə dəki "günahkarı" axtarmaq, istimai səbəbləri təqdim etməkdir. Çünki bir tərəfdən "onlar belə qanır və belə də əməl eləyir. Lazımdır onların əfkarının köhnə suvağını qaşırıb tökmək yerə, sonra təzə suvaq çəkmək" (112, 328), digər tərəfdən də "hünər görək bu guppultunun, bu əziyyətin, bu rüsvayçılığın, bu hərbə-qadaganın, qazının, nəçərnikin, molların, qlavanın, şahıdların, camaatın ...qabağına çıxıb tab eləsin və kəllə-kəlləyə versin", "bu hünər də nəinki Məhəmmədhəsən əmi və Zeynəbin, heç onların babasının da qüvvəsindən fələ gəlməzdi" (111, 114-115).

Bütün bunları nəzərə alaraq demək olar ki, görkəmli realist ədib tale romanlarını yazdığı "kiçik" adamların ictimai həyat tərzini və mühitlərinin təsviri ilə konkret, özünəxas xüsusiyyətlərlə müəyyənləşən bədii xarakterlər coğrafiyası və ictimai xarak-

terlər tipi təqdim etmişdir. Böyük ədib, maarifçi ziyalı, görkəmli ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə öz əsərlərində xalqımızın ümumi inkişafı, dirçəlişi və tərəqqisi ideallarını ifadə etmiş, yaratdığı saf, sadə və səmimi "kiçik" adam surətləri ilə milli inkişaf konsepsiyasını ortaya qoymuşdur. Bu baxımdan "milli şüurun oyanışı, cəmiyyət həyatının ümummillə ideallar naminə dəyişdirilməsi yollarındakı maneələrin, normaların, buxovların tənqidi... Cəlil Məmmədquluzadənin milləti və məmləkəti qarşısındakı böyük xidmətləridir" (63, 7) və buna görə də "...bütövlükdə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı Azərbaycan xalqının tale kitabı adlandırılmağa layiqdir" (63, 7). "Tənqidi realizm özünün klassik Avropa nümunəsində kapitalist iqtisadi və əxlaqi həyat tərzinə mənəvi müxalifətin təzahürü" (96, 15) olaraq yarandığı kimi, C.Məmmədquluzadə realizmində də əsas ideya-məzmun mövcud feodal-asılı münasibətlər və əxlaqına, kapitalizm, yeni-əmtəə-pul münasibətləri və əxlaqına, habelə ilkin sosializm və əxlaqına müxalif olan fikirlər, estetik münasibət müəyyənleşdirir. Buna görə də ədibin qənaətinə, "yüz illərlə yatmış millətin və məmləkətin qulağına dirilik şeypuru çalıb... xalqı mövhumat və cəfəngiyyatdan xəbərdar etmədən, müntəzəm surətdə siyasət müyanında qələm çalıb millətin və məmləkətin hüququnu gözləməkdə fədakarlıq etmədən, camaatın bəsirət gözünü açıb dost ilə düşməni ona tanıtdırmadan, zəhmətkeşlərdə zülmə hədsiz dözümlülük göstərmək əhval-ruhiyyəsini ləğv etmədən, azadlıq, istiqlaliyyət uğrunda böyük məqsədlərə çatmaq olmaz. Əgər camaatın bəsirət gözü açılmasa, heç bir şey fayda başıqlamaz. Nə hürriyyət, nə məşrutə, nə cümhuriyyət" (23, 41). Ədib haqlı olaraq bu qənaətə gəlmişdi ki, "xəyal, fikir və əqidə düzəlməsə, fələ heç vaxt düzəlməz; o səbəbə ki, ikinci birincilərə tabedir; ondan ötrü ki, "vabəstədir xəyalına əfəli hər kəsin" (112, 209). Buna görə də oxucularına müraciət edən Molla Nəsrəddin millətini düşünməyə səsləyirdi: "Ey mənim hörmətli oxucularım! Ey mənim munislərim. Mən bu sözləri ondan ötrü yazmıram ki, siz

oxuyandan sonra məcmuəni qoyasınız kənara və bu sözləri yaddan çıxarasınız! Mən bu sözləri yazıram ki, siz oxuyub fikrə gedəsiniz. Mən bu sözləri yazıram ki, fikir edəsiniz, yazıram ki, fikir edəsiniz..." (112, 111).

Cəlil Məmmədquluzadə bir çox əsərlərində "kiçik" adam obrazları yaratmaqla onların taleyi və aqibəti barədə düşünməyə vadar etmiş və beləliklə, düşündürən ədəbiyyat yaratmışdır. Milli mücadilə ədəbiyyatımızın böyük mücahidi Cəlil Məmmədquluzadə yaratdığı "kiçik" adam obrazları ilə milli inkişafın xalq üzərində qurulması haqqında fikirlərini ifadə etmiş, kütlədən millətə inkişaf tezisini irəli sürmüşdür. Beləliklə də, tənqidi realist ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi Cəlil Məmmədquluzadə "kiçik" adam obrazları yaratmaqla cəmiyyətdəki sosial çatışmazlıq və problemləri aydınlatmış, onların sağlamlaşdırılması yollarını da göstərmişdir. Mirzə Cəlil yaratdığı portret və xarakterlərlə zəngin yaradıcılığında öz dövrünün, zamanının və ictimai-tarixi şəraitinin mənzərəsini yaratmağa uğurla nail olmuşdur. Onun təsvir etdiyi və taleyindən yana-yana bəhs etdiyi Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb ana, İzzət, Novruzəli, Usta Zeynal, Məhəmmədəli, Kəblə Qasım və b. kimi əli qabarıq, saf, mömin "kiçik" adamların məzlum, aciz və yoxsul həyatlarını ədəbiyyata bədii, tənqidi-estetik məqsəd olaraq gətirmişdir. Böyük sənətkar Cəlil Məmmədquluzadə tale romanlarını yazdığı, xarakterlərini yaratdığı "mömin, saf, sədaqətli, itaətkar, bir dəfə də olsun namazının vaxtını keçirməyən" sadə insanların mənəvi böyüklük və zənginliyini göstərmiş, fanatizm, mövhumat və siyasi zülmün yaratdığı "daxili avamlıq və köləlikdən" xilas amalı və məqsədini ifadə etmiş, milli azadlıq və mədəni inkişaf yoluna səsləmişdir. Beləliklə, görkəmli realist yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə:

- Təsvir olunan "kiçik" adamların xarakterləri vasitəsilə ədib insandan zamana (mühitə) bədii üsulu ilə yanaşma yolu seçərək dövrün, zamanın, ictimai mühitin xarakter və mənzərə-

sini, habelə onların mənəvi-psixoloji aləmini formalaşdıran şərtləri təqdim etmişdir;

- "Xırda" adamların saf, zəngin, sadə, təbii, səmimi xarakter təqdimatları işığında dövrün bir sıra ictimai, siyasi, anti-milliyətçi eynəkləri əksini tapmışdır.

3.2. Cəlil Məmmədquluzadənin "kiçik" adam obrazlarının mənəvi-psixoloji aləminin bədii təqdimatı

Böyük ustad Cəlil Məmmədquluzadə tənqidi realizminin əsasında onun əsas obrazları olan "xırda" adamların psixoloji-mənəvi aləminin bədii təqdimatı dayanır. Ustad yazıçı böyük sənətkarlıqla bu psixoloji-mənəvi aləmi bütün incəliyi, dərinliyi və zənginliyi ilə, tarixi şərait, sosial zərurət və mənəvi varlıq üçlüyünün mərkəzində öz ziddiyyəti, təzadı, yaxşı və pisi, əyri və düz ilə birlikdə necə varsa, necə görünürsə elə verməyə çalışır. Ümumiyyətlə, "XX yüzilliyin ədəbi prosesində diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də fərdləşmiş insan konsepsiyasıdır, yəni insanın mikromühitinin təsvirinə diqqətin artmasıdır. Sadə adamların bədii obrazının yaradılması, onların sadə, adi həyatının böyük təsvir obyektinə çevrilib, qapalı həyatlarının aşkar canlandırılması...insanların daxili aləminə pəncərə açmağa imkan yaratmışdır" (167, 99). Tənqidi realizmin bayraqları görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə "Çay dəsgahı"ndan başlamış "Danabaş kəndinin əhvalatları", "Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "İranda hüriyyət", "Dəllək", "Qurbanəli bəy", "Sarı", "Fatma xala", "Danabaş kəndinin müəllimi", "Danabaş kəndinin məktəbi", "Kişmiş oyunu", "Anamın kitabı" və b. əsərlərində xalq həyatı və taleyinin bədii ifadəsi kimi "kiçik" adamın psixoloji keyfiyyətləri və mənəvi xüsusiyyətlərinə nəzər yetirir, bir tərəfdən xalq taleyini təmsil edən bu sadə insanların malik olduqları mənəvi dərinlik və əlaqi gözəllikləri, onların təmsilində milli dəyərləri təqdim edir, digər tərəfdən köhnəlmiş

mövcud sosial stereotip və əxlaqı qayda və düşüncələri tənqid edir, başqa bir tərəfdən də milli əxlaq və mənaviyyətdə, dəyərlərə, maraqlara uyğun olmayan ictimai-siyasi mühiti, müstəmləkə rejimi və üsuli-idarəni ifşa edir.

Realist ədib "xırda" adamın ruhuna, onun malik olduğu mənəvi keyfiyyətlərə, qəlbinin, şüurunun dərinliklərinə enir, əxlaqına, dəyərlərinə nəzər salır. İctimai-hüquqi cəhətdən cəmiyyətin görünməyən "kiçik" adamı olmalarına baxmayaraq, ustad sənətkarın böyük sevgi ilə yaratdığı "kiçik" adamlar malik olduğu zəngin mənəvi dəyərlər və təmiz, bütöv əxlaqı keyfiyyətləri ilə böyük, əsl insan təəcəssümünə çevrilir, ictimai məsələlərdə yenilsələr də, mənəvi baxımdan öz qələbələri ilə insanlıq sevinci yaşadır, əzəmətli insan müəcəssəməsi kimi təzahür edirlər. Realist ədib "kiçik" adamın mənəvi, əxlaqı keyfiyyətlərinə diqqəti çəkir, hər bir davranışı, ədəsi, düşüncəsi, ətraf mühiti və ona münasibəti, ictimai yaşayış qaydası və s. ilə onun əxlaqı-mənəvi xüsusiyyətlərini üzə çıxarıb təqdim etməyə çalışır. Çünki "psixologiyamın sosiologiya ilə üzvi əlaqəsi tənqidi realizmin xarakterik əlamətidir. Öz personajlarının daxili aləmlərinə dərinləndirən nüfuz etmə yazıçı-realistlərə adi adamların mənəvi gözəlliklərini... göstərmək imkanı verdi" (185, 227). Bu imkanlar daxilində başlarından min bir bələ keçən adi adamların yanıqlı, faciəvi taleyini əks etdirən ədib Məhəmməd həsən əminin, Zeynəb ananın, Novruzəlinin, Usta Zeynalın və Qurbanın, Kərbəlayı Məhəmmədəli, Pərinisə, Məşədi Molla Həsənin, Sadıq kişi və dələk Usta Hüseynin, Kəblə Qasımlı, Pəri arvadın, Xalıqverdi əə Fatma xalanın, Qənbər, Zaman və Qurbanın, Məşədi Ağakəşi, Kərbəlayı Mirzəli, Qasımlı əmi, Şaban nənə və digər Danabaş kəndlilərinin və b. timsalında xalq müdrikliliyini, mənəvi-əxlaqı zənginliyi və sadə həyatını canlandırır. Ümumiyyətlə, artıq qeyd edildiyi kimi, tənqidi realizmin böyük ustası kimi Cəlil Məmmədquluzadə təqdim etdiyi mürəkkəb, çoxcəhətli ictimai münasibətlər işığında mənsub olduğu xalqın taleyini təmsil edən "xırda" adamların mənəvi dünyasına, əxla-

qi dəyərlərinə, insani keyfiyyətlərinə diqqət çəkir. Böyük humanist sənətkar nökr Əlinin ("Çay dəsgahı"), Məhəmməd həsən əmi və Zeynəbin ("Danabaş kəndinin əhvalatları"), Novruzəlinin ("Poçt qutusu"), Kərbəlayı Məhəmmədəli, Pərinisə, Məşədi Molla Həsəninin ("İranda hüriyyətlər"), Usta Zeynal və Qurbanın ("Usta Zeynal"), Kəblə Qasımlı ("Qurbanəli bəy"), Kəblə Əzim ("Saqallı uşaq"), Kərbəlayı Mirzəli, Qasımlı əmi və digər Danabaş sakinlərinin ("Danabaş kəndinin məktəbi" və "Danabaş kəndinin məktəbi"), Zaman, Qurban və Qənbərin ("Anamın kitabı") və başqalarının simasında mənsub olduğu xalqın dəyərlərilə tərbiyə tapmış və onu əzəmətlə təəcəssüm etdirən sadə insanların – "kiçik" xalq nümayəndələrinin mənəvi böyüklüyünə, əxlaqı qüdrət və əzəmətinə – bir sözlə: onların nümayiş etdikləri milli dəyərlərin humanizm, zənginlik və böyüklüyünə nəzərləri cəlb edir, onların xarakter saflığı, mənəvi təmizliyi, əməli paklığı işığında mürəkkəb hadisə və ziddiyyətləri, ədalətsizlik və haqsızlıqları, ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslıq termini ilə desək, ictimai mühitdəki gözəllik və eybəcərliyi, yaxşı və yamanı, ədalət və haqsızlığı, saflıq və hiyləgərliyi və s. ictimai mühitin mənzərəsini göstərir, çatışmazlıqları tənqid və ifşa edir. "Çay dəsgahı" əsərində nökr Əlinin simasında ədib xalqın ən adisinin – "kiçik" adamın mənəvi aləmi və xarakterinə nəzər salır, onun ictimai, hüquqi yoxsulluğuna rəğmənzəngin mənəvi aləminə, xarakterinə, müsəbt insani keyfiyyətlərinə diqqət yetirir. "Çay dəsgahı" əsərində hər bir çay dəsgahı üzvü özündə bir insan simasını canlandırırsa da, konkret insan obrazı olaraq nökr Əli qurulmuş məhkəmədə öz iqtisadi yoxsulluğu, kasıblığı və hüquqsuzluğu qarşılığında sədaqəti, düzlüyü, doğruculluğu, təmizliyi, ədaləti ilə əzəmətli insan obrazı yaradır, əsərdə ictimai həqiqətlərə işıq tutur. Mərdi-mərdanə haqqı deyən, məhkəmədə ağa ilə xanımın günahkar olduqlarını sübuta yetirən nökr Əli əsərdə həmişə özü üçün xalq mənafeyini amal və məqsədə çevirmiş ədib Cəlil Məmmədquluzadəyə xalq müdrikliliyini ifadə etmək məqsədinə xidmət edir.

“Ədəbiyatşünaslıq elmimizdə “Çay dəsgahı”nın əhəmiyyətindən bəhs edilərkən bu alleqorik dramda gənc müəllifin bütün maarifçilər üçün səciyyəvi olan “əldə insafı tutmaq”, “ittifaq etmək”, “aqlı olmaq”, “haqqı batıldən seçmək” kimi mühüm ictimai-əxlaqi prinsiplərin irəli sürüldüyü xüsusilə qeyd edilir” (80, 25). Böyük qələm ustasının bundan sonrakı əsərlərində də yaradılan “kiçik” adam obrazları daha geniş, əhatəli şəkildə təkcə “ictimai” insanı deyil, həm də “mənəvi” insanı əks etdirməyə müvəffəqiyyətlə xidmət edir. Bu mənada “başından çox işlər gəlib keçən, vəssalam ki, rüzgarın üzünə gülmədiyi” Məhəmməd həsən əmi də (“Danabəş kəndinin əhvalatları”) olduqca səxavətli, möhübdüzən, səmimi, saf, etibarlı, mehriban, sakit təbiətli, ürəyi yuxa, alçaqkönlü bir adamdır. “Kasıb olanda nə olar, çox yaxşı adamdır Məhəmməd həsən əmi. Doğrudan, kişinin başı özünün deyil; kişi bu kasıblıq vaxtında heç zaddan müzayiçə eləməz. Birisi gedə deyə “Məhəmməd həsən əmi, mənə üç-dörd manat pul lazımdır”, əgər özündə olsa, əlüstü çıxardıb verəcəkdir, çalışacaq hər tövürməni olmuş olsa, özgəsindən tapsın, sənin işini düzəltsin. Vəqəən çox yaxşı kişidir Məhəmməd həsən əmi” (111, 47). Məhəmməd həsən əmi özünün dindarlığı, möminliyi, etiqadı, inamı ilə də bütöv, tamamilə mükəmməl bir insandır. “Bu kişi artıcaq dindar adamdır. Doğrudan, əgər ruzgarı bir vəch ilə keçəydi, yəqin ki, indi Məhəmməd həsən əmi çahardəh məsumu tamamilə etmişdi. Amma nə eləmək, kasıblıq şəxsi savab işlərdən də qoyur. ... Zəvvarın həmişə getmək, ya gəlmək sədasını eşidən kimi Məhəmməd həsən əminin gözündən yaş çəsmə kimi başlar axmağa. Amma nə eləmək, kasıblığın evi yıxılsın. İndiyə kimi yazıq kişinin qolunu-qıçını bağlayıb qoymur bir yana tərpaşsin” (111, 47). Göründüyü kimi, Məhəmməd həsən əmi bütün malik olduğu insanlıq siması ilə alicənablıq, insanpərvərlik və saflıq, əxlaqi zənginlik mücəssəməsidir. Mənsub olduğu xalqın bütün mənəvi zənginliklərinə sahib olan Məhəmməd həsən əmi zəngin əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin və mənəviyyətin yetirdiyi insanlıq və ləyaqət təcə-

sümüdür. Özünün lal-dinməzliyi, üzüyolalığı, mehribanlıq və qayğıkeşliyi, sakitlik və fəqirliyi ilə xüsusi sevgi qazanan Məhəmməd həsən əminin başına gələn hadisələr müqabilində sakitliyi və ətaləti maraqlı kəsb edir. Bu mənada ki, arvadı İzzətin çırpıntıları, hay-küyü, dedi-qoduları ilə müqayisədə Məhəmməd həsən əminin əhvalı heç də nədənsə narazı bir insanın halını ifadə etmir. Elə peşəkar ədib üçün də yaratdığı obrazın əsl simasını, mənəvi aləmini təqdim etmək bacarığı və onun ictimai münasibətlərlə bağlamaq peşəkarlığı burdadır. Diqqət edilsə, Məhəmməd həsən əmi obrazı haqqındakı xasiyyət-namədə müəllifin özünün: - “Amma nə eləmək, kasıblığın evi yıxılsın. İndiyə kimi yazıq kişinin qolunu-qıçını bağlayıb qoymur bir yana tərpaşsin” (111, 47) - ifadələri xüsusi olaraq keçir. Deməli, yazıcının özü də Məhəmməd həsən əminin zahirən görünən sakitlik və ətalətinin sirrinə məhz burada axtarır. Müəllif hadisələr prosesində bir insan olaraq Məhəmməd həsən əminin qəlbinin dərinliklərinə endikcə, onun ruhi, mənəvi çırpıntılarını, daxili narahatlıq və narazılıqlarını təqdim etdikcə bu kişinin, sözün əsl mənasında, nə qədər zəngin mənəviyyətli bir insan, sevgi, mehribanlıq və qayğıkeşlik dolu bir ər, ata olduğu görünür. Hadisələr özü Məhəmməd həsən əminin əlini-qolunu bağli qoyub tərpaşməyə aman verməyəən üzükara kasıblığının səbəbini də aydınlaşdırır. Məhz bu baxımdan tədqiqatlarda ədibin “onun simasında zorakı cəmiyyətdə arxasız insanların faciəsi əks etdirildiyi” (47, 22), insana məhəbbət ideyasının yeni formasının təqdim edildiyi qeyd edilmişdir (47; 73).

Məhəmməd həsən əmi kimi Novruzəli də (“Poçt qutusu”), Usta Zeynal və Qurban da (“Usta Zeynal”), Məhəmmədəli və Məşədi Molla Həsən də (“İranda hüriyyəti”), Kərbəlayı Xalq-verdi də (“Fatma xala”), Kəblə Qasımlı da (“Qurbanəli bəy”), Qasımlı əmi də (“Pirverdinin xoruzu”), Qənbər, Qurban və Zaman da (“Anamın kitabı”), Məşədi Ağakışi, Kərbəlayı Mirzalı, Qasımlı əmi və b. Danabəş sakinləri də (“Danabəş kəndinin müəllimi”), Cəfəralı da (“Lənət”) olduqca dindar, mömin, eti-

qadlı, habelə saf, səmimi, alçaqkəməllü adamlarıdır. Məhəmməd həsən əmi nə qədər mənəvi zənginliyə malikdirsə, Zeynəb ana da bir o qədər zəngin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə sahibdir. Zeynəb ana zahirən gözəl olduğu kimi, mənəvi cəhətdən də mükəmməl, zəngin bir qadındır. İsmətli, namuslu, övladcanlı, sədaqətli, etibarlı, həyalı, eyni zamanda cəsarətli və sözbütöv olan Zeynəb ana bir qadın-ana olaraq analıq mücəssəməsidir. “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda Zeynəb ana, “Xanın təsbəhi”ndə Pəri arvad hər şeydən əvvəl qadınların siğə ilə çoxarvadlılıq zəncirinə salındıqları vaxt öz isməti, namusu, iffəti, sədaqəti və qeyrətləri ilə kəskin etirazlarını bildirirlər. Öz qadınlıq ismətini təsdiq edən Pəri arvad Mirzə Münşinin təklifinə sərət, kəskin formada etiraz edirsə, Zeynəb ana da: “Ona nə lazım olmuşdu yasdan çıxmamış ər dalınca düşsün?” (111, 72) – deyər, əri Kərbəlayı Heydərə vəfahılığı, övladlarına sədaqətliyi, ailəcanlılığı ilə bir qadınlıq və analıq heykəlinə çevrilərək ona elçilik edən Xudayar katdaya “anqırsın tayını tapsın” (111, 71) cavabını verir. Ən çətin məqamlarında belə Zeynəb ana balalarına olan sevgisi və cavabdehlik hisslərini unutmur, öz qadınlıq nəciyyəyindən məhrum olmur. Oğlu Vəliqulu ona dağ çəkirsə də, Vəliqulu Gülsümün eşqindən ona hər cür kobudluq etsə də, hətta ayrılmaqla qorxutsa da, Xudayar bəyə hardan olursa-olsun 200 manat pulu tapıb verməyə məcbur etsə də, hətta döyüb-öldürməkdən də utanmasa da, ana ürəyi bala sevgisini heç bir zaman əskiltmir. Zeynəb oğlu Vəliqulu üçün “təkcə gecəni səhərə kimi ağılamaqla keçirmir” (111, 76), həm də onun üçün zülmərdən zülm qazanmalı olur. Zeynəb ana dərdinin başından aşan vaxtı belə balalarını qoltuğundan altına çəkib şəfqət göstərməyə hünəri yetən, hər vəziyyətdə balalarının qəlbinə dəymədən onlara sevgi bəxş edən bir anadır. Bu mənada Zeynəb ana ədibin “Anamın kitabı” əsərindəki Zəhrəbəyim, “Azərbaycan” məqaləsində simvollaşdırdığı Zəhrəbəyim ana kimi simvolikləşən bir obrazdır. Mirzə Cəlil bütün siması və xarakterində ən yaxşı keyfiyyətlər əks olunan Zeynəb

ana haqqında “Ax, ana, nə gözəl zadsan!”-deyə, tez-tez lirizmə getməsi də ona olan müəllif sevgisinin etirafıdır. Namus və iffətinin verdiyi cəsarətlə Xudayarın elçisinə “anqırsın tayını tapsın. Zeynəb...yüz il ərsiz qalar, amma üzünü Xudayar bəyin adama oxşamaz üzünə və iri burnuna sürtməz” (“Bu sözlər Zeynəbin öz sözləri idi ki, Xudayar katdanın elçisinə demişdi”) (111, 72) deyər, qlavanın yasovulu Qasımalıya: - “Dadaş, evin qaranlıq olmağında sənə nə işin var? Sözü də, çıx get” (111, 76) - deyər, evdən qovan, ona öyüd-nəsihət etmək istəyərək zorla ərə vermək istəyən Mollaya: - “Siz əgər nəsihət eləyənəsiniz, əvvəl bax o ayaq üstə durana nəsihət eləyin ki, məni incitməsin. Bu gün məni döyməkdən öldürübdü” (111,111)- deyər cəsarət və mətanətli sözlərini qabağın deyər, ifalla onlara ittiham və günahkarlıq donu biçən qadındır. Ağılı, kamalı ilə də fərqlənən Zeynəb ana Xudayar bəyin hiyləsinə də yaxşı başa düşür. Zeynəb ana yaxşı bilir ki, “Xudayar bəy Zeynəbi alsın, daraşın yetim-yesirin malını yeyib çıxacaq başa” (111, 77). “İkinci də ki, bizə məlumdur ki, qlava Xudayar bəyin anasını siğə edibdi. Pəs Xudayar bəy olur onun ögey oğlu. Pəs elə də yəqin qlava bu işin üstünə düşüb. Hər yolunan olmuş olsa, bu işi aşıracaq. Zeynəb özü ağılı kəm övrət deyil, bunların hamısını çox yaxşı başa düşür” (111, 115). Zeynəb ana bu mənada ədibin İzzət ana və Şərəf obrazları ilə müqayisədə tamam mükəmməl, müsbət bir obrazdır. Müəllifin bu obrazla bağlı tez-tez lirizmə getməsi də Zeynəb anaya olan müəllif sevgisi və hörmətindən irəli gəlir. Böyük ədib həm Məhəmməd həsən əminin, həm də Zeynəb ananın vəziyyətilə bağlı təfərrüatla getdikcə təqdim etdiyi situasiyalarla həm anamların malik olduqları mənəvi zənginlikləri, əxlaqi bütövlük və kamilliyi üzə çıxarır və beləliklə də, milli-əxlaqi bütövlüyün simvoluna çevrilməklə bütün ictimai münasibətlər bu iki insanın həyatı mövqeyi və nəzərindən təhlil edilir.

Mirzə Cəlilin “kiçik” qohramanları mənəvi baxımdan mömin, imanlı və dindar insanlardırlar. Bu baxımdan ədibin Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb ana (“Danabaş kəndinin əhvalatla-

n”), Usta Zeynal, Qurban (“Usta Zeynal”), Sadıq, Usta Hüseyn (“Dəllək”), Qənbər, Qurban, Zaman və hambal (“Anamın kitabı”), Məşədi Ağakışi, Kərbəlayı Mirzalı, Hümmətəli, Kərbəlayı Fətəli, Nuru (“Danabaş kəndinin müəllimi”), Kərbəlayı Mirzəli, Məşədi Yarməmməd, Qasım əmi (“Danabaş kəndinin məktəbi”), Sarı (“Sarı”) obrazlarının simasında “kiçik” adamın mənəvi aləmi, xarakter aləmi, fikir dünyası haqqında təssürat vardır, mənəvi məsələləri tacəssüm etdirir. Ədibin istər Məhəmməd həsən əmi, Novruzəli, Kəblə Qasım, istərsə də Usta Zeynal, Qurban və digər obrazları olduqca mömin, dindar, imanlı, etiqadlı, namazının vaxtını bir dəfə də olsun keçirməyən insanlardırlar. Məhəmməd həsən əminin bütün varlığı iman və etiqadla doludur. Hətta Novruzəli nə qədər ictimai fəallıq, işgüzarlıq, hətta bir qədər müasirlik nümayiş etdirsə də, “adam özünə malına tamah salmaz. Məgər sizin şəriətdə oğurluq günah yazılmayıbdı?” (111, 128) - deyə nə poçt məmurunun xidməti vəzifəsini, funksiyasını qəbul edə bilər, nə də ona biçilən günahı boynuna götürə bilər. Əslində Novruzəli ağasının zərfini aparmaq istəyən poçt məmurunun əməlini təkcə özünün ictimai geriliyi, dünyagörüşsüzlüyü, bir sözlə, avamlığı ucbatından qınaq yerinə çevirmir, daha çox özünün inamı və etiqadına, “şəriəti mocibinə” qəbul edə bilmir. Buna görə də Novruzəlidə müşaiyətlə olunan ağaya qarşı hədsiz sədaqət və onu cəngavər kimi müdafiəçilik (ağanın zərfinin təmsalında) onun avamlığından, geridəqalmışlığından, çarəsizliyindən qaynaqlanmış, daha çox onun etiqad və imanından, mənəvi dünyası və əxlaqi dəyəridən irəli gəlir. Bu baxımdan Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb ana, Novruzəli, Kəblə Qasım, Kəblə Əzim və b. obrazların xarakterindəki iman, etiqad, sədaqət, vəfa, səfiqlik və s. mənəvi keyfiyyətlər onların avamlığına, geridəqalmışlığına dəlalət edəcək, onların qınaq yerinə çevriləcək, tənbəh edəcək nöqsanlar deyil, əksinə, onların bir adı, sadə adam kimi mənəvi varlıqlarında hələ şərin qarışmadığı, şeytanın yoldan çıxarmadığı “şərsiz, şıltaqsız” mənəviyyat və xarakterlərinin, insan kimi

həqiqi səfiqliklərinin ifadəsi, göstərgəsidir. Buna görə professor Yaşar Qarayev yazırdı: “Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbiyyatda ...yeni qəhrəman axtarırlarının əsasında hələ ümummilli, sosial-etnik oyanmadan əvvəlki sadə adamın, xalq nümayəndəsinin – Novruzəlinin surəti dayanır” (99, 319). Başqa sözlə, Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adamlarının əsl mənəvi keyfiyyətlərini, zənginliklərini “talandan və soyğundan əvvəlki zamanda” (98, 185) axtarmaq və görmək lazımdır.

Ədibin iman və etiqad dolu obrazlarından biri olan Usta Zeynalın xarakteri və ondakı astagəllik, ehtiyatlılıq hələ iş başından özünü biruzə verməyə başlayır: “Xozeyin, qorxuram səhə axşam kimi başa gətirə bilməyim... Bugün axşam kimi ancaq gəc ələlib hazır ola, pilləkən gələ, taxta bağlana, qab-qışıq gətirilə... Bunlar hamısı uzun işdi” (111, 140). Usta Zeynal bircə-bircə görüləcək işləri saydıqca, sadaladıqca özünün bütün astagəlliyi, ətalətilə canlanır. Usta Zeynalın nəzərincə “uzun”olan bu iş onun “xozeyni” Muğdusi Akopun əlində bircə saatlıqdır. Muğdusi Akop öz ailəsilə işə girişib bütün işləri qaydasına qoyub lazımı şəraiti yaratdıqca, ləvazimatlar bir-bir həyətə daxil olduqca Usta Zeynalın xarakterindəki ətalət, mənəvi aləmindəki lənglik daha da öz təsdiqini tapır. Ədib bu ətaləti göstərmək qəsdilə Usta Zeynalın bütün davranışını, hərəkətini bərbəbir sayır, sadalayır, çubuğu çəkib boşaltmasından əynini soyunub əşyalarını yerbəyer etməsinə qədər bir-bir təqdim edir. “Mühitin ruh üzərindəki təsirinə inanan yazıçı romandakı şəxslərin düşüncə və duyğularını tam olaraq əks etdirə bilmək üçün içində olduqları mühiti tam olaraq göz qabağına gətirməyə çalışır. Mühitin insan üzərində təsiri olduğu kimi insanın da mühit üzərində təsiri vardır. İstifadə etdiyi əşyaları yerləşdirmə şəkli insanın xarakterini və alışqanlıqlarını ortaya qoyar” (177, 966-967). Bu baxımdan realist ədib qəsdən bu hərəkətləri bir-bir sadaladıqca oxucuda gərginlik və tənqlik yaranır. Gərginlik və tənqlik artdıqca Usta Zeynalda ətalət və astagəllik, mızılıq və titizlik

tam aydınlaşır, çox dolğun və təsirli təsvirini tapır. Ədibin sanki öz mənavi ətalətilə simvola çevrilən Usta Zeynalında nə bir tələsənlik, nə işini vaxtında çatdırmaq cəhdi özünü göstərir. Ədibi Usta Zeynalın hər şeyi düşündürür: onun düşüncələri, onu oturdub-durquzan inamları, dəyərləri, xarakteri və mənavi aləmi və s. Bu baxımdan da təkcə Usta Zeynalın xarakterini yox, həm də onun düşüncələri və onu düşündürən şeyləri diqqətə çatdırmağa cəhd edir. "Qurban, təqlidin kimədir? – Usta Zeynalın səsi gəldi" (111, 144). Usta Zeynalın dilindən çıxan "Təqlidin kimədir?" sualı fanatizmin ifadəsi olaraq ədibin tənqidinə məruz qalır, həm də Usta Zeynaldakı bu lənglik və astagəlliyin mənavi-psixoloji mənbəyini aydınlaşdırır. Demək ki, Usta Zeynalı belə düşüncəyə, insanları bu üsulla saf-çürük etməyə vadar edən ictimai mənbə vardır. Bu mənada ədib Usta Zeynalın hər cür dünya fikrindən, qeydindən kənar olmasında, dünya işlərindən kənar edilməsində mənavi səbəb kimi fanatizm və mövhumatçılığı görür. "Bax məni görürsən, bir kasıb bəndələrin biriyəm. Bir mala və bir xurcundan savayı özgə bir mal-dövlətim yoxdur, çünki əvvəldən mən dünya malı fikrində olmamışam. Çünki dünya malı dünyada qalacaq" (111, 145). Düzdür, böyük satira ustası Cəlil Məmmədquluzadə "Yorğan" şeirində:

Sən ermənitetk dövləti-nəhsə həvəs etmə,
Sən gürcü kimi məktəbə, dərsə həvəs etmə,
Sən rus kimi Sındü-Sərəxsə həvəs etmə,
Kafirləri qoy cıfeyi-dünyaya bulaşə,
Tərpənmə aman, çəkgilən yorğanuvü başə

(111, 635) –

deyə, müsəlman aləmindəki ətalət və ibadətçiliyi yaxşı qarşılamamışdır. Amma görkəmli ədib heç də bu məqamda müsəlman xarakterindəki etiqad və imana münasibət ifadə etmək istəmir. Hətta tədqiqatlarda "cavan qələm sahibinin müqəddəs yerlərə ziyarətə çıxmaq istəyənləri şəxsən müşahidə etdiyi", "Danabaş kəndinin əhvalatları"ndakı Məhəmməd həsən əmi və Kərbəlanı

ziyaret etmə motivlərində ədibin köhnə dostu Kərbəla ziyarəti çoxdankı arzusu olan Cəfəralı Adıgözəlovun prototipi dayandığı qeyd edilmişdir (73, 137). Bu mənada ədib, əksinə, öz imanı və inamı ilə saf, təmiz, pak bir əxlaqi-mənavi keyfiyyətlərə sahib olan sadə müsəlmanları öz həyat şəraitlərini dəyişməyə, qazanclarını öz xeyirlərinə istifadə etməyə çağırır. Çünki artıq deyildiyi kimi, mənfəətgir molla və vaizlər din pərdəsi altında, Xudayar katda kimi azgün və əzəzil məmurlar inzibətçiliklə insanları soymağa davam edir, onları olmanın əzablarına düşür qoyurdular. Bu baxımdan göstərilən bu ictimai-mənavi səbəbi Usta Zeynal və onun kimi bütün mömin, dindar müsəlmanlar haqqında demək olar ki, onların mənavi talan olunma, batini əsarətə alınma mənbəyində dayanır. Etiqad və inam, iman baxımından Məhəmməd həsən əmi, Novruzəli, Usta Zeynal, Sadıq kişi, Xalıqverdi bir xarakter olaraq birləşirlər, onlar "mömindir, Allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdır, vəfəlidir"lar. Bu imandan irəli gəlir ki, Usta Zeynal öz əlinin əməyinə, qabiliyyətinə və zəhmətinə deyil, daha çox Allahına güvənir: "Allah kərimdir. Ümidini bir Allaha bağla ki, yerigöyü yox yerdən xəq edibdir. Əgər Allahın iltifati olsa belə iş olmasın ki, on belə iş olsun bir dəqiqədə qurtararam. Əgər olmasa, dəxi mənim günahım nədi?" (111, 146). Xalıqverdi: "Allah adamı saxlasa, adama heç zad olmaz" (111, 172). Məhəmməd həsən əmi: "Allah-taala ola bilər ki, onun ziyarətə getməkliyinə əslən razı deyil ki, onun başına bu işlər gəlir" (111, 105) və s. Bu qənaətlər Cəlil Məmmədquluzadənin "kiçik" adam xarakterləri arasında bir mənavi körpüdür, xarakter və düşüncə tərzinin ümumiliyinin ifadəsidir. Böyük ədib məhz bu psixoloji üsulla səvgi və qayğı ilə təsvir etdiyi, tale romanlarını yazdığı "kiçik" adamların saflığının, dözümlülüyünün, səbir və təvəkkülünün mənavi əsasını təqdim edir.

"Yaxşı, ermənilər bu aşkarlıqda zadı görmürlər? Bunlar niyə bəs dönüb müsürman olurlar?"

-...Bu işlər hamısı sirdir, bunları heç başa düşmək olmaz. Bunlar hamısı Allah yanındadır; ...Ermənilər çox yaxşı bilirlər ki, bizim məssəbimiz onlarınkindən yaxşıdır. Xudaya əzz və cəll..." (111, 147). Usta Zeynalın qəlbindən gələn, şüurundan qopan bu səs dini və imanı ilə özünəməxsus olan milli fərdin dünyaya baxış və təhlil meyarıdır. Görkəmli ədibimizin Məhəmmədəsən əmi, Usta Zeynal, Qurban, Novruzəli, Kərbəlayı Məhəmmədəli, Sadıq kişi, Usta Hüseyn, Xalıqverdi kimi tipik "kiçik" adamları kasıblıqlarına baxmayaraq, mənən zəngin, qəlbləri iman dolu insanlardırlar. "Əsl haqq yolu tanımaqdadır, insan ki haqq yolu tapdı, körpülərdən keçmək bir içim su kimi asan" olacaq, - deyər, güclü, vahid iman və etiqad özünəməxsusluğunu oks etdirən möhkəm inamin nəticəsində, özlərində milli dəyərləri daşıyan insanların müqavimət və mühafizəkərliliyi sayəsində müstəmləkəçi siyasi rejimin bütün ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı özünəməxsus dəyərlərini qoruyub saxlamış, əxlaqi və mənən insani keyfiyyətlərini hiyfz etmişdir. Məhz bu mənada "Erməninin küpəsində su gətirib gəc qayıрмаq"la dünya-ələmi murdar eləyən Qurbanın da, bundan dəhşətli dərəcədə narahat olan Usta Zeynalın da təmsalında dünyanın çalxalandığı bir zamanı diqqətə çatdıraraq ədib saflığı, mənəvi paklığı, imanlılığı ilə əsl insani mücəssəməyə çevrilən adi adamların sabit əxlaqını, mənəvi bütövlüyünü və milli-mənəvi özünəməxsusluğunu ifadə edir. Muğdusi Akopun simasında isə əxlaqına zamanın göstərdiyi dəyişdirici təsirləri təqdim etməklə mənəvi meyarı, dəyəri və sabit imanı, beləliklə, milli dəyəri olmayan bir erməninin heç bir mənəviyyəta, əxlaqa sahib olmadığını təqdim edirdi. Buna görə də Usta Zeynal ibadətine ziyanlıq, əskiklik gəlməsən deyər bütün işini dayandırıb çıxıb gedir: "Usta küpəniz irəlidən çatdaq idi, ya təzəlikdə sınıb?

Usta Zeynal cavab verdi:

- Yox, bizim küpə sınıq deyil, yoxsa sən sındırımsan?

Usta Zeynal başladı aşağı enməyi və küpəni əlinə götürüb üzünü tutdu Qurbana:

- Qurban, bu küpə bizim deyil, bizimki köhnədi və bir az bundan yekədi.

Qurban bir az fikir edib çıxdı balkona və əlində bir küpə gətirdi. Usta Zeynal həməən küpəni Qurbanın əlindən alıb, matmat baxdı Qurbanın üzünə və dərin ah çəkib dedi:

- Qurban, Allah sənə lənət eləsin! ...Erməninin küpəsində su gətirib gəc qayırdın və dünya-ələmi murdar elədin" (111, 149) kimi bədii ifadədə də məhz Mirzə Cəlil kimi milli dəyərlərə təəssüblə yanaşan, inkişafın əsasında milli dəyərləri və xalq mənəfeyini əsas götürən bir ədibin məhz sovet ədəbiyyatşünaslığının müəyyənləşdirdiyi münasibət formasının əksinə olaraq Usta Zeynalın xarakterindəki saflığa, mənəvi paklığa və əxlaqi sabitliyə milli dəyər kimi baxılması tezisi ifadə edilir. Milli ədəbiyyatımızın böyük öndərlərindən biri kimi Cəlil Məmmədquluzadə erməni-xristian obrazlarından fərqli olaraq "Danabaş kəndinin əhvalatlarında" Məhəmmədəsən əmi və Zeynəb ananın, "Poçt qutusunda" Novruzəlinin, "Usta Zeynal"da Usta Zeynalın, "Ananın kitabı"nda Zaman, Qurban və Qənbərin, "Qurbanəlibəy" hekayəsində Kəblə Qasımlının, "Danabaş kəndinin məktəbi" və "Danabaş kəndinin müəllimi" əsərlərində Danabaş kəndlilərinin və b.-nin simasında canlandırdığı əxlaq, mənəviyyət və dəyərləri milli özünəməxsusluq, dəyər olaraq təqdim edir. İctimai inkişaf və mühitin dəyərləri, mənəvi meyarları, insan əxlaqını dəyişdirdiyi, halalla haramın, doğru ilə yalanın sərhədlərinin itdiyi bir vaxtda məhz onların əxlaqi-mənəvi sabitliyini poza bilmədiyini açıqca nəzərə çatdırır və onların təmsalında milli özünəməxsusluğun mühafizə olunduğunu ifadə edir. Səbəbsiz deyil ki, ədib "Usta Zeynal" əsərini məhz bu cür tamamlayıb: "Muğdusi hərdən bir yarımqıç səqfə baxıb Usta Zeynalı yad edirdi. ...Usta Zeynal çılpaq oturmuşdu evində və gözəlçiyirdi ki, paltarları quruyandan sonra gətsin hamana və təmizlənsin" (111, 150). Fikrimizcə, Mirzə Cəlil Usta Zey-

nalın çılpahlığını bir mənəvi paklıq, əxlaqi təmizlik və sabitlik, murdarlıqdan arınma kimi əxlaqi-mənəvi zənginlik və dəyər olaraq görür. Çünki qeyd etdiyimiz kimi, böyük ustad Cəlil Məmmədquluzadə həmişə inkişafın məhz milli dəyərlərə söykənən, xalq mənafeyinə əsaslanan formasını qəbul edirdi. Böyük ədibin sevə-sevə təqdim etdiyi Məhəmməd həsən əmi, Novruzəli, Usta Zeynal və b. kimi sadə adamlardan ibarət obrazları məhz başqa millətlərin adamları ilə müqayisədə özünəməxsus milli-mənəvi dəyərləri, əxlaq və davranış tərzini, xarakter sadəliyi və saflığı nümayiş etdirirlər. Səbəbsiz deyil ki, “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində ictimai zülmün dərinliyinə baxmayaraq, Məhəmməd həsən əminin əxlaqi, mənəviyyatı və imanı, etiqadı qətiyyətlə dəyişməz, cüzi bir dəyişiklik də özünü hiss etdirmir. Novruzəli (“Poçt qutusu”) onu əhatə edən yad millətlərin əxlaq, davranış və etiqadları ilə müqayisədə, hətta Kəblə Qasım (“Qurbanəlibəy”) ona məcbur edildiyi halda etiqad və inamında, əxlaq və mənəviyyatında qəti bir dəyişiklik yaratmır. Bu kimi xüsusiyyətlərinə görə “xırda” adam obrazları olaraq ədibin “Anamın kitabı”ndakı çobanlar – Qurban, Zaman və Qənbar simvolik məzmununda məhz xalqı, milli dəyərləri əks etdirərək üç qardaşın simasında yad əxlaqlı, yad dilli, yad mənəviyyatlı insanlarla əhatə olunmalarına baxmayaraq, kiçik bir dəyişiklik belə yaratmadan mənəvi meyar kimi çıxış edirlər. “Finalda Usta Zeynalın bir dəst paltara möhtac olduğu aşkar olanda yazıcının onu zəngin bir erməni ilə müqayisəsi məlum olur. Bütün varlıq, düşüncəsi və dünyabaxışı ilə Muğdusi Akop yuxarıdan baxan, hətta onu müsəlman olmadığı üçün, yazıq, dərdə-qəmə giriftar adam zənn edən, halına yanan, aqibətinə acıyan Usta Zeynal gerçək həyatda nə qədər miskin, fəqir, gülməli görünür!” (81, 78) deyən mirzəcəlisünas alim mərhum Firudin Hüseynovun da sovet ədəbiyyatşünaslığının bir çərçivəsi daxilində yazdığı kimi, Usta Zeynal və onun kimi qəhrəmanlar heç də miskin və gülməli görünməzlər, əksinə, bir xalqın malik olduğu mənəvi

dəyərləri, zəngin, saf bir əxlaqi, humanizmlə zəngin xarakteri böyük əzəmətlə təcəssüm etdirirlər. Hətta bizə elə gəlir ki, “Usta Zeynal” əsərində də böyük realist ədib simvolikadan məharətlə istifadə etmiş, mətnaltı formalarda dərin fikirlər eynəmə müvəffəq olmuşdur. Belə ki, yuxarıda qeyd edilən kimi, Usta Zeynalın ehtiyatlı, götür-qoylu, ləng davranışı xarakterik olaraq mənəvi-psixoloji ətalət və astagəllik kimi görülsə də, fikrimizcə, müsbət mənada Usta Zeynal və onun kimi mənən imanlı, səmimi insanların öz işinə məsuliyyəti, səliqə-sahmanı, ehtiyatlılığıdır. Çünki diqqət edilsə, ədib onun hərəkət və davranışlarını bərbəbir sadalayır və beləliklə, Usta Zeynalın xarakterindəki işin doğru-dürüstlüyünə, səliqəliyinə, heç nəyin yaddan çıxması və ya artıq olmaması ehtiyatlılığına diqqət çəkir. Doğrudur, Usta Zeynal işini vaxtında başa çatdırıb bilmir. Amma onun işini yarımçıq qoymasına səbəb xarakterindəki tənbellik və ya titizlik deyil, imanını qorumaq naminə öz küpəsinin qırılması və erməninin murdar küpəsindən istifadə etmək istəməməsidir. Bundan başqa fikrimizcə, Cəlil Məmmədquluzadənin məharətlə istifadə etdiyi “küpə” əhvalatı və detalında mətnaltı mənada xalqımızın malik olduğu dəyərlərin məcmuunu, küllü olaraq boxcə mənasında küpə obrazından istifadə etmişdir. Ədibin Usta Zeynalı məhz bu faktda ictimai-tarixi inkişafın əxlaq və mənəviyyatlarını dəyişdirib sabit milli formadan çıxartdığı konkret erməni obrazları ilə müqayisədə böyük mənə kəsb edir. Özündə milli dəyərləri, xarakter xüsusiyyətlərini daşıyan bir obraz olaraq Usta Zeynal əxlaqi-mənəvi sabitliyi ilə ictimai-tarixi inkişafa müqavimət göstərən milli mövcudluq təməli kimi mənəvi dəyərləri yaşadır.

Cəlil Məmmədquluzadənin öz dövründən alaraq təsvir etdiyi Sadıq kişi, Məhəmməd həsən əmi, Məşədi Ağakəşi, Kərbəlayı Mirzalı və “Danabaş kəndinin müəllimi”, “Danabaş kəndinin məktəbi” əsərlərində təsvir olunan “kiçik” adam obrazları özlərində böyük ləyaqət daşıyan insanlardırlar. Əslində, heç bir dəlil, heç bir fakt əsas verə bilməz ki, Məhəmməd həsən əmini,

Sadiq kişini və b.-ni məhz məhəbbətə, mehrə görə yaxşı ata və yaxşı ər adlandırma bilməyək. Məhəmmədhəsən əminin sinəsində bu buxımdan böyük bir ürək, geniş bir qəlb sığırdı. O, övladını da, həyat yoldaşı İzzətə də candan istəyirdi. Gözünü xəhər yollarına dikib saatlarla oğlunun yolunu gözləməsi, övladının dalınca yollarda ayağının dərisini qoyması, Xudayar kimi zalımın qabağında sinəsini qabağa verib övladını qorumağa cəhd etməsi Məhəmmədhəsən əminin malik olduğu atalıq ləyaqəti və sevgisini nümayiş etdirir. Tövlədən gələn hıçqırıq səslərinə: "İzzət, ağlayırsan? ...İzzət, doğrudan, pəyədə ağlayan sən idin?" (111, 93) - deyər, narahatlıqla maraqlı duyması, həтта mömin və etiqadlı olmasına rəğmən övrətinin ürəyinin sıxılması üçün yalanlar deməsi Məhəmmədhəsən əmidə zərif və həssas ərlik duyğularının göstərgəsidir. Oğlu Əhmədin şıltaqlıqlarına və arvadı İzzətin sözüqurmuzılığına, həтта: - "Ay yazıq, səndə ar namus harda idi? Mən sənin yerinə olsam ağlaram ey, nəinki hırıldaram" (111, 96) - deyər, abırını ətəyinə bükməsinə, "Sən indi cəhənnəmə get, gora get!" (111, 96) - deyər, üstünə hirsələnməsinə baxmayaraq, Məhəmmədhəsən əmi bir dəfə də olsun tövrünü dəyişdirmir, narahatlıq və narazılıq duymur. Əksinə, Məhəmmədhəsən əmi istər arvadı İzzətin, istərsə də oğlu Əhmədin hər nazını, ədasını çəkməyə razı olur. Əhmədin: - "Vay eşşəyim" - deyər, özünü yerə çırparaq ağlamasına dözməyib onu ata nəvazişilə yorulmadan ovundurmağa çalışan, ağlamağını kəsməyəndə qoşulub onunla bərabər uşaq kimi ağlayan Məhəmmədhəsən əmi qəlbi sevgi və qayğı dolu ata olduğunu nümayiş etdirir. Oğlu Məmmədvalinin burnunun qanının kəsmədiyini biləndən sonra dəllək Usta Hüseynin dalınca qaçan Sadiq kişi də ("Dəllək") əlindən gələni əsirgəmədən etməyə çalışan, oğlu üçün iztirab və narahatlıq keçirən bir ata obrazıdır. Dəllək Usta Hüseynə: "Ay Usta Hüseyn, bizim Məmmədvalinin burnu qanıyıb. Nə əlac edirik qan kəsilmək bilmir. Arvad məni yalvara-yalvara sənənin yanına göndərib, bəlkə sən bir çarə

tapasan" (111, 168) - deyər, ata qəlbindən gələn narahatlıq və nigarançılığını ifadə edir.

Böyük ustad, görkəmli sənətkar Cəlil Məmmədquluzadə özünəməxsus yaradıcılıq fərdiliyi ilə bir qisim əsərlərində mühüm ictimai əhəmiyyətli məsələləri məhz mənəvi məsələlərin təqdimi ilə birgə - "Ölümlər", "Anamın kitabı", "Lal", "İki alma", "Dəli yığıncağı", "Ər" və s. əsərlərindəki kimi ictimai-mənəvi "anormallığı" "normallıq"la müqayisədə göstərir və sosial anomaliya olaraq təqdim edirdi. Cəlil Məmmədquluzadənin peşəkar üslubundan irəli gələrək onun bəzi əsərlərinin əsas mətləb, məram və qayəsi də məhz bu kimi məqamlardan ortaya çıxır və olduqca məzmunlu, mənalı və əhəmiyyətli məsələlər ifadə olunur. Bu mənada ədib bir çox əsərlərində təqdim etdiyi "kiçik" adamların ictimai-mənəvi təqdimində onların sadəliyi, mənəvi təmizliyi, imanı və etiqadlılığı ilə müqayisədə dəyişən, mənəvi pozğunluğa gedən mürəkkəb ictimai mühiti və inkişafı göstərir. "Ölümlər"də İsgəndərin nüfuzsuzluğu işığında fanatik müsəlmanların hegemonluğunu, ayıqlığı və həssaslığı işığında fanatiklərin qalınlığını və s., "Dəli yığıncağı"nda dəlilərin mənəvi təmizliyi, fikri obyektivliyi, əxlaqi münasibətləri və qayğıkeşlikləri işığında fanatik müsəlmanlar arasında xainliyi, əxlaqsızlığı, pozğun və riyakar niyyətləri, əməlləri, xüsusilə də, dilini, dinini, bilməyən yadelli məmurun yerli xalqa tətbiq etdiyi milli zülm, ruh həkiminin zorakı təxxisi və s. təməlinə yenə də yad idarəçilik və ideoloji təbliğin mənfəti təsirləri, nəticələri açıb göstərilir. "İki alma" əsərində görkəmli ədib saf, təmiz niyyətli azərbaycanlı balasını kimsəsiz, köməyə ehtiyacı olan bir rus uşağına göstərdiyi mərhəmət, səxavət və qayğının müqayisəsində bu kimi uşaqlara qayğı göstərmək və onların taleyinə məsuliyyət daşıyan böyüklərin laqeydlilik, biganəlik və qayğısızlığını təqdim edir. "Burada mənim fikrim getdi yetimə pul verməməyimə və dilənçiyə pul vermək lazımdı, ya lazım deyilmi məsələsinə" (111, 326) - deyən ədib "Anamın kitabı" əsərindəki intilgentlərin aclara kömək olunması məsə-

ləsini müzakirə edib kömək olunub-olunmaması kimi əhəmiyyətsiz müzakirələri, eyni zamanda bürokratiya, iclasbazlığı, cəmiyyətin yaşayış və həyatına birbaşa məsuliyyət daşıyan adamlardakı laqeydliyi kəskin surətdə tənqid edir, ictimai məsuliyyətə vətəndaş yangısı tələb edir. "Lal" əsərində də ədib köməyə, bir tikə çörəyə, qayğıya, sevgiyə ehtiyacı olan baxımsız uşaqları təsvir edir. Burada da böyük ədib intilicentin, mömin müsəlmanın, çinovnikin təmsalında cəmiyyətin atılmışları, qayğıya möhtac olanlarına birbaşa məsuliyyət daşıyan insanları və sözün geniş mənasında böyük ictimai zümrələri təqdim edir, ağzı, dili olan, "dədə vay!" deyib ağlaşan qəlbisimq uşaqların ürək göynədən sədələrini eşidən bu sağlam insanların mənəvi korluğuna, laqeydlik və biganəliyinə, mərhəmətsizlik və qəlbidaşlığına ifşaedici nəzərlərlə baxır. Ancaq milliyyəti bəlli olmayan dilsiz-ağızsız, kar bir lalın uşaqlara olan qayğı-keşliyini, sevgi və mərhəmətini təqdim etməklə milliyyət, din tanımayan sevgiyə, mərhəmətə, humanizmə insanları dəvət edir. Adı adamdakı bu humanizmi, dərin insanpərvərliyi, sevgi və mərhəmət dolu olan bir qəlbi göstərən ədib ictimai vəzifələri ilə cəmiyyətin hər bir insanına, fərdinə məsuliyyət və qayğı daşıyan geniş ictimai zümrələrin nöqsanlarını ifşa edir. "İki alma" əsərində: "Bir dənə qırmızı alma öz-özlüyündə bir şey deyil... Amma mənəvi işlərdə bir almanın dəyəri ola bilər çox böyük olsun" (111, 326) – deyər, yazdığı kimi ədib hər bir ictimai məsələdə mənəvi əhəmiyyət, məna axtarır, insana məhəbbəti təlim və təbliğ edir.

Beləliklə, böyük xarakterlər ustası, realist sənətkar Cəlil Məmmədquluzadə:

- Bir çox əsərlərində mükəmməl "kiçik" adam xarakterləri yaratmışdır;

- "Xırda" adamların saf, zəngin, sadə, təbii, səmimi xarakter təqdimatları işığında dövrün, ictimai mühitin mənzərəsini əks etdirmişdir;

- "Kiçik" adam obrazları ilə yazıçı geniş mənada xalq həyatı və taleyini, xalq müdrikliyi və ideallarını, maraq və tələbatlarını ədəbiyyata gətirmiş, milli dəyərləri, əxlaq və mənəviyyəti əks etdirmişdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin bayraqdarı və görkəmli nümayəndəsi, ilk mənzum və alleqorik dram əsərinin müəllifi, dramaturgiyanın nəhəng simalarından biri, yenitipli ictimai satiranın yaradıcısı, böyük ədib, ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) milli mücadilə ədəbiyyatımızın sərkərdəsi və müstəqillik düşüncələrinin mənbəyi, azərbaycançılığın ideoloqu kimi geniş şöhrət tapmış, xüsusi mövqeyə sahib olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayənin böyük ustadı kimi şöhrətlənmiş Cəlil Məmmədquluzadə həm də ədəbiyyat səhifələrinə ilk dəfə “kiçik” adamı böyük qəhrəman kimi gətirən və bədii-estetik problem səviyyəsinə qaldıran görkəmli ədibdir. Onun yaradıcılığı sayəsində məhz “kiçik” adamlar bədii təqdimin ilk geniş səpkili obyektivinə çevrilmiş, “kiçik” adamların tale romanlarını yazmaqla mənsub olduğu xalqın problemlərini işıqlandırmış, tarixi taleyi, müqəddəratını və ideallarını ifadə etmişdir. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadə, deyildiyi kimi, “müqəddəs ədəbiyyat Kəbəsinə “kiçik” adamın palçıqlı çarıqları ilə girmiş” (Ə.Nazim), Azərbaycan ədəbiyyatında “kiçik” adamın müdafiəçisi və ideoloqu” (İ.Həbibbəyli) kimi tanınmışdır.

“Kiçik” adamın xalq taleyinin bədii ifadəsi müstəvisində təqdimi ənənəsi xalq yaradıcılığından başlayaraq intişar tapmış, inkişaf edərək yazılı ədəbiyyatın obrazlar sistemi və ideyalılığına təsir göstərmişdir. Əsasən, epik əsərlərdə özünə yer tapan “kiçik” adam obrazları özlərində xeyiri, gözəlliyi, nəcibliyi, xalq müdrikliliyini əks etdirərək xalq ideallarının müsbət ifadəçilərinə çevrilmiş, yeri gəldikcə axmaqlıq, avamlıq, nanəciblik, hiyləgərlik, tamahkarlıq kimi mənfi xasiyyətlər ayrı-ayrı fərdlərin təmsalında tənqid olunmuş, eyni zamanda bu mənfiyyətləri yaradan səbəblər ifşa edilmişdir. Qeyd edildiyi kimi,

xalq yaradıcılığında – nağıllar, dastanlar, lətifələr və s. janrlarda özünə yer tapan nurani qoca, keçəl, bağban, əkinçi, bir kasıb kişinin qızı və b. kimi “kiçik” adam obrazları xalq müdrikliliyini və hazırcavablığını, zəhmətkeşlik və halallığını, ağıl, fürsət və zirəkliyini və s. ifadə edərək bir sıra ictimai eybəcərlik və nöqsanları tənqid üsuluna çevrilmiş, xalq ideallarını ifadə edən üslubi vasitə kimi xeyiri, həqiqəti və sosial ədalət uğrunda mübarizəni ehtiva etmişdir. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında “kiçik” adamların taleyinə nəzərləri cəlb edən böyük ustad Nizami Gəncəvi öz əsərlərində sadə, zəhmətkeş “kiçik” insanların həyatına qayğıkeşlik hissləri ifadə etmiş, onların haqqına müdafiəçilik mövqeyindən fikir və münasibət bildirmişdir. Tədqiqat göstərir ki, xalq müdrikliliyinin ifadəçisi və xalq taleyinin təcəssümünə çevirdiyi əkinçi, zahid, qoca, qarı və b. “kiçik” adamları diqqətə cəlb edən görkəmli ədib Nizami Gəncəvi həmişə onların təmsalında sosial ədalət problemini qaldırmış, ədalətli cəmiyyət haqqındakı ideallarını əks etdirmişdir. Nizami Gəncəvidən sonra yazılı ədəbiyyatda “kiçik” adamı ədəbiyyatın obyektivinə gətirən əsas müəlliflərdən biri kimi Mirzə Fətəli Axundzadə “kiçik” adamları sənətinə gətirsə də, onları sənətin amanına buraxmış, tənqidi nöqtəyi-nəzərdən xalq taleyinin müstəvisində əsas problem səviyyəsinə çıxartmamışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün sadə, “kiçik” insanların həyatı, taleyi məsələsi doğma məsələdir. Böyük ədib özünün köhnə dostu hesab etdiyi zəhmətkeş nümayəndələri – Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb ana, Novruzəli, Usta Zeynal, Kərbəlayı Məhəmmədəli, Pərinisə, Məşədi Molla Həsən, Sadıq kişi, Kəblə Əzim, Kəblə Qasım və başqa “kiçik” adamları Azərbaycan ədəbiyyatında həmişə sənətin diqqətində saxlamış, ilk olaraq əsas, aparıcı surət-qəhrəman kimi təqdim etmiş, onların mənafe və maraqlarından çıxış edərək əhəmiyyətli ictimai problemlər qaldırmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün “kiçik” adam problemi, hər şeydən əvvəl, sosial mahiyyət kəsb edir. Görkəm-

li ədəbin yaradıcılığında “kiçik” adam problemi sosial, ictimai, iqtisadi, hüquqi, siyasi, mənəvi məzmunu ilə sənətin diqqətinə gəlir və hərtərəfli əks olunur. “Kiçik” adama ictimai münasibətlərin mənbəyi və meyarı kimi yanaşan görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə sosial strukturda mövcud çatışmazlıq və eybəcərliyin, ədalətsizliyin nəticəsi olaraq “kiçik” adam statusunu ifadə edir. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam problemi sosial məsələləri əks etdirərək insanın hüquq və ixtiyarından, nüfuz və mövqeyindən talan olunma hadisəsi kimi müəyyənləşir. Təsadüfi deyil ki, görkəmli ədib təsvir etdiyi “kiçik” adam obrazlarını ən adi məişət hadisələrindən tutmuş digər münasibətlərlə əhatələnmiş ictimai münasibətlər sistemində təqdim edir. Bu təqdimatda köhnəlik və yenilik, tərəqqi və ətalət, ədalət və haqsızlıq kimi problemlər kontekstindən “kiçik” adama baxış və təqdim əhəmiyyətli rol oynayır. Xalq taleyinə milli inkişafın yeganə mənbəyi və məqsədi kimi yanaşan böyük ustad ədib xalq maraqları müstəvisindən “kiçik” adamların taleyini işıqlandırır, tərəqqi və ictimai dəyişikliklərə onların maraqları yönündən diqqət yetirir. Bu mənada ədəbiyyatşünaslıqda bir çox hallarda “kiçik” adam obrazlarının tənqidi məruz qalması və onların timsalında görkəmli ədəbin öz xalqını tənqid etdiyi haqqında fikirlərin səslənməsi yanlış nəticədir. Çünki, fikrimizcə, böyük ədib Məhəmməd-həsən əmini, Zeynəb ananı, Novruzəlini, Usta Zeynalı və başqa “kiçik” adamları ona görə təqdim etməir ki, onların simasında fərdi eybəcərliyi təsbit və tənqid etsin. Daha çox görkəmli ədib onların taleyi, təsvir etdiyi həyatı timsalında məhkum olunduqları ədalətsiz yaşayış şərtləri və şəraitini, müstəmləkəçi ictimai zülm və milli ayrıseçkilik, maarifsizlik və hüquqsuzluq və b. ictimai mətləbləri, daha doğrusu, səbəbləri göstərir və ifşa edir, inkişaf və tərəqqinin, milli azadlığın qarşısını alan mənbələr kimi təqdim və tənqid edir. Bizim fikrimizcə, ədib Məhəmməd-həsən əmini çətin həyatı problemlər qarşısında çarəsiz, üzgün, məzlum, çətinlikdən çətinliyə düşən və bu yolda mənəvi

əzablara düçar olan şəraitdə təqdim edirsə, onun simasında sadə, zəhmətkeş xalq kütlələrinin maariflənmə, savadlanma ehtiyaclarını, ictimai müdafiə və hüquq bərabərliyi qayğılarını ifadə etmiş olur. Zeynəb ana və Pəri arvad kimi mənon təmiz, arlı, namuslu, iffətli qadınların həyatını və düşdüyü problemləri təqdim üsulu ilə qadın haqqı, maariflənməsi, çoxarvadlılıq kimi məsələləri və ehtiyacları qaldırmış olur. Zirək, fərasətli, zəhmətkeş Novruzəlinin rastlaşdığı yarıtmazlıq işığında onun kimi sadə adamların savadlanmısı zərurətini ifadə edir. Cəlil Məmmədquluzadə öz təqdimatında böyük ustalıqla mürəkkəb, çoxcəhətli ictimai münasibətlər daxilində “kiçik” adamın saf, təmiz, pak mənəvi aləminə, xarakter dünyasına nəzərləri cəlb edir, onların halallığı, xeyirxahlıq və nəcibliyi işığında dönüb-dolaşan şər hadisələri təqdim edir. İnsan kimi insan, halal, zəhmətkeş, sədaqətli və xeyirxah, mömin, dindar, etiqadlı, nəcib, təmiz, pak olan “kiçik” adamlara ədib millətin mənəvi meyarı, inkişaf və dəyişikliyin təməli kimi yanaşaraq ümummilli tərəqqi və ictimai taleyə məsuliyyət daşıyan geniş ictimai zümrələri məsul və günahkar bilir, sosial ədalətin pozulması və ictimai ətalətin səbəbində ziyalı və məmurları, müstəmləkə rejimi və ruhani-şəriət idarəçiliyinin dayandığını əsaslandırır. Milli oyanış, azadlıq və istiqlaliyyət, tərəqqi və maariflənmə yolunda sadə insanları – xalqın aşağı təbəqəsini tale əhəmiyyətli sütun, vacib struktur, inkişafın təməli kimi qiymətləndirir. Azərbaycan xalqının böyük oğlu, ümummilli lider Heydər Əliyevin qiymətləndirdiyi kimi: “Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətləri, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyamızın əsasıdır və həmin ideologiyamızın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir. O dövrdə həm milliliyə bağlı olmaq, həm də dünyəvi, ümumbəşəri dəyərləri qiymətləndirmək, onları öz yaradıcılığında əks etdirmək və xalqımızın ümumi səviyyəsini qaldırmaq cəhdləri böyük vətəndaşlıq cəsarəti idi... Ona görə də Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, əsərləri bu

gün bizim milli ideologiyanın formalaşmasında, yaranmasında və onun konsepsiyasının elmi şəkildə hazırlanmasında çox kömək edə bilər və çox kömək edəcəkdir. ...Cəlil Məmmədquluzadə bu gün bizim üçün mənəviyyat mənbəyidir, mənəvi dəyərdir" (43). Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında təsvir olunan "kiçik" adamların simasında görkəmli ədib məhz milli məsələləri, milli mövqə və maraqları ifadə edir. Böyük demokrat ədib Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb ana, Novruz-əli, Usta Zeynal və b. kimi "kiçik" adam obrazlarının timsalında xalq həyatı və problemlərini, ictimai-mənəvi ehtiyaclarını təsbit edir. Bütün bunlar da göstərir ki, Cəlil Məmmədquluzadə irsində "kiçik" adam sırf sosial-ictimai bir problemdir. Bu problemin işığında bir sıra ictimai, hüquqi, iqtisadi, sosial, mənəvi məsələlər bədii ədəbiyyatın gündəliyinə gəlmiş, onların mənəvi zənginliyi, əxlaqi bütövlüyü və ictimai problemləri vasitəsilə xalq həyatı, mənəviyyatı və ictimai maraqları, zəruri ehtiyacları öz ifadəsini tapmışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT Azərbaycan dilində

1. Abdulla B. Uydurma içində həqiqət // Azərbaycan nağılları (Tərtibçi və ön sözün müəllifi B.Abdulla). Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 512 s.
2. Ağayev İ.M. Tarixi yaddaşımızın böyük yadigarı: "Molla Nəsrəddin" jurnalının 100 illiyi. Bakı: Elm, 2006, 53 s.
3. Ağayev İ.M. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri (seçilmiş məqalələr). Bakı: Elm, 2008, 500 s.
4. Axundzadə M.F. Əsərləri: 3 cildə (Tərtib edəni, ön sözün və izahların müəllifi N.Məmmədov), I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
5. Axundzadə M.F. Əsərləri: 3 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 376 s.
6. Axundzadə M.F. Əsərləri: 3 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
7. Araslı H.M. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1998, 732 s.
8. Arif M.D. Əsərləri: 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1970, 428 s.
9. Azərbaycan dastanları (Tərtib edəni B.Abdulla., İ.Abbashı). Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 528 s.
10. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə, I c., Bakı: Elm, 2004, 760 s.
11. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, 632 s.
12. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə, III c., Bakı: Elm, 2009, 736 s.
13. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr: 3 cildə (Tərtib edəni C.Qəhrəmanov), II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.

14. Azərbaycan nağalları (Tərtibçi və ön sözün müəllifi B.Abdulla). Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 512 s.
15. Azərbaycan nəsr antologiyası: 5 cildə (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi Z.Əsgərli), I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 312 s.
16. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. V c., Bakı: Elm, 2001, 672 s.
17. Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya-Press, 2005, 488 s.
18. Bayramov Ə. "Dədə Qorqud kitabı" dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı: Öndər, 2004, 240 s.
19. Cabbarlı C. Əsərləri: 3 cildə, III c., Bakı: ABN, 1969, 456 s.
20. Cabbarlı C. Əsərləri: 4 cildə (Tərtib edən, ön sözün, qeydlərin və şərhin müəllifi A. Rüstəmli), IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 288 s.
21. Cəfərov C.H. Azərbaycan dram teatri. Bakı: Azərnəşr, 1959, 419 s.
22. Cəfər M.Z. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: Çinar-Çap, 2003, 355 s.
23. Cəfər M.Z. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c., Bakı: Çinar-Çap, 2003, 355 s.
24. Cəfər M.Z. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı: Çinar-Çap, 2002, 72 s.
25. Cəfər M.Z. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti. Bakı: Azərnəşr, 1966, 214 s.
26. Cəfər M.Z. Hüseyn Cavid. Bakı: Azərnəşr, 1960, 264 s.
27. Cəfərov M.Z. Sənət yollarında. Bakı: Gənclik, 1975, 368 s.
28. Cəfərov N.Q. Mirzə Cəlil: Ona qədər və ondan sonra. "Azadlıq" qəzeti, 1994, 6 dekabr
29. Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri. Bakı: Yazıçı, 1985, 361 s.
30. Elçin. Nəsrimizdə konflikt və xarakter problemlərinin tədqiqi // Yusifli Vaqif. Nəsr: konfliktlər, xarakterlər. Bakı: Yazıçı, 1986, 166 s.

31. Eminov A. Usta Zeynal obrazının psixologiyası. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1985, 1 fevral
32. Əfəndiyev A.Q. Müdriklik səlahiyyəti. Bakı: Gənclik, 1976, 192 s.
33. Əhmədov B.A. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri. Bakı: 2000, 296 s.
34. Əkbərov F.Z. Ədəbiyyatımızın tarixi, tariximizin ədəbiyyatı. III kitab. Bakı: N&R, 2003, 176 s.
35. "Əkinçi" qəzeti, 6 noyabr 1876 // Əkinçi (1875-1877) (tam mətni). Bakı: Avrasiya-Press, 2005, 496 s.
36. Əli Nazim. Cəlil Məmmədquluzadə və yaradıcılığı / Cəlil Məmmədquluzadə (məqalələr və xatirələr məcmuəsi). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, 460 s.
37. Əlimirzəyev X.Ə. Nizaminin insan konsepsiyası / Nizami və müasirlik (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı: Azərnəşr, 1982, 160 s.
38. Əlimirzəyev X.Ə. Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası. Bakı: Yazıçı, 1979, 355 s.
39. Əliyev K.İ. Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2008, 324 s.
40. Əliyev K.İ. Azərbaycan romantizminin poetikası. Bakı: Elm, 2002, 272 s.
41. Əliyev K.İ. Mirzə Cəlil müdrikliyi. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1987, 1 yanvar
42. Əliyev O.A. Azərbaycan nağallarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, 192 s.
43. Əliyev R.Q. Nizami Gəncəvi və onun "Sirlər xəzinəsi" poeması // Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Yazıçı, 1981, 196 s.
44. Əliyev Y.A. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı: Azərnəşr, 1967, 568 s.
45. Əlizadə Ə.Ə., Bayramov Ə.S. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989, 540 s.

46. Əmrəhoğlu A.Ə. Epik sözüün poetik gücü. Bakı: Elm, 2000, 212 s.
47. Əsgərli Z.Ş. Ön söz // Azərbaycan nəsrİ antologiyası: 5 cİddə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 312 s.
48. Əsgərli Z.Ş. Ön söz // Azərbaycan nəsrİ antologiyası: 5 cİddə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 368 s.
49. Əssar Təbrizi. Mehr və Müştəri (Farsçadan tərcümə edəni, ön sözüün və izahların müəllifi M.Sultanov). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 312 s.
50. Əziz Şərif. Molla Nəsrəddin necə yarandı. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 384 s.
51. Fədəi. Bəxtiyarınəmə (Tərtib və ön sözüün müəllifi Q.Məmmədli). Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 168 s.
52. Gəncəvi Nizami. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider, 2004, 264 s.
53. Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, 2004, 392 s.
54. Gəncəvi Nizami. Leyli və Məcnun. Bakı: Lider, 2004, 288 s.
55. Gəncəvi Nizami. Yeddi gözəl. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
56. Gəncəvi Nizami. İsgəndərnəmə (Şərəfnəmə). Bakı: Lider, 2004, 432 s.
57. Gəncəvi Nizami. İsgəndərnəmə (İqbalnəmə). Bakı: Lider, 2004, 256 s.
58. Hacıyev A.M. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Zaman, 1999, 420 s.
59. Hacıyev A.M. Tiflis ədəbi mühiti. Bakı: Yazıçı, 1980, 183 s.
60. Hacıyev T.İ. Sabir: qaynaqlar və sələflər. Bakı: Yazıçı, 1980, 175 s.
61. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1998, 178 s.
62. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərənşr, 1997, 684 s.
63. Həbibbəyli İ.Ə. Dahilik divana çəkilməz. "Azərbaycan" qəzeti, 2007, 5 oktyabr
64. Həbibbəyli İ.Ə. Böyük Azərbaycançı ədib. "Azərbaycan" qəzeti, 2010, 1 yanvar

65. Həbibbəyli İ.Ə. Satira ədəbi növ kimi. "Ədəbiyyat" qəzeti, 2007, 7 dekabr
66. Həbibbəyli İ.Ə. Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi və Molla Nəsrəddinçilik // NDU-nun Elmi əsərləri, 2007, № 1
67. Həbibbəyli İ.Ə. Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə // Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri: 4 cİddə, I c., Bakı: Öndər, 2004, 684 s.
68. Həbibbəyli İ.Ə. Nigarançılığın mahiyyəti. Cəlil Məmmədquluzadə 130. "Azərbaycan" qəzeti, 1999, 11 iyul
69. Həbibbəyli İ.Ə. Mirzə Cəlilə qayıtmaq zərurəti // Cəlil Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çinar-Çap, 2003, 467 s.
70. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadəyə dönüş məqamı // Cəlil Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çinar-Çap, 2003, 272 s.
71. Həbibbəyli İ.Ə. Nizami Gəncəvi: Azərbaycandan dünyaya // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2006, № 2
72. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi taleyi: zaman və gerçəklik // Cəlil Məmmədquluzadə: taleyi və sənəti (Tərtib edəni akademik İ.Həbibbəyli). Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 196 s.
73. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 424 s.
74. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
75. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə. Tanıtma kitabı. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 170 s.
76. Həbibbəyli İ.Ə. Böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə // Cəlil Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri: 2 cİddə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 608 s.
77. Həbibbəyli İ.Ə. Həmişəyaşar ədib // Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri: 4 cİddə, I c., Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
78. Həbibbəyli İ.Ə. Milli istiqlal ədəbiyyatının sərkərdəsi. "Xalq" qəzeti, 2010, 27 yanvar

79. Həbibbəyli İ.Ə. Molla Nəsrəddin və füyuzatçılar. Şərq qapısı, 2006, 7 aprel
80. Həbibov İ.Ə. Ədəbi yüksəliş. Bakı: "Bilik" Cəmiyyəti, 1985, 64 s.
81. Hüseynov F. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı: Gənclik, 1977, 184 s.
82. Hüseynov Ə.M. Sənət yanğısı. Bakı: Yazıçı, 1979, 456 s.
83. Hüseynov X.Ə. Nizaminin "Sirlər xəzinəsi". Bakı: Elm, 1983, 132 s.
84. Hüseynoğlu K.H. Azərbaycan şeir mədəniyyəti. Bakı: Ozan, 1996, 88 s.
85. Hüseynzadə Ə. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 480 s.
86. İbrahimov M.Ə. Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən. Bakı: Yazıçı, 1985, 547 s.
87. İbrahimov M.Ə. Əsərləri. 10 cildə, IX c., Bakı: Yazıçı, 1982, 663 s.
88. İbrahimov M.Ə. Böyük demokrat // Əsərləri: 10 cildə, IX c., Bakı: Yazıçı, 1982, 663 s.
89. İsrailov H.Y. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı problemləri. Bakı: Elm, 1988, 228 s.
90. Kazımoğlu M.K. Xalq gülüşünün poetikası. Bakı: Elm, 2006, 268 s.
91. Kazımoğlu M.K. Xalq gülüşünün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005, 188 s.
92. Kazımov Q.Ş. Komik bədii vasitələr. Bakı: Yazıçı, 1983, 188 s.
93. Kazımov Q.Ş. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı: Maarif, 1987, 228 s.
94. Kərimli T.H. Nizami və tarix. Bakı: Elm, 2002, 241 s.
95. Kitabı - Dədə Qorqud (Tərtib edən S.Əlizadə). Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
96. Qarayev Y.V. Tənqid: problemlər, portretlər. Bakı: Azərneşr, 1976, 212 s.

97. Qarayev Y.V. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 259 s.
98. Qarayev Y.V. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988, 456 s.
99. Qarayev Y.V. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzilliklər. Bakı: Elm, 2002, 740 s.
100. Qarayev Y.V. Sənətin ilkin və əbədi mövzusu // İsmayıl Vəliyev. Ədəbiyyatda insan konsepsiyası (tarixi təşəkkülü və inkişaf mərhələləri). Bakı: Günəş, 1999, 360 s.
101. Qarayev Y.V. Cəlil Məmmədquluzadənin realizmi. "Azərbaycan" jurnalı, 1967, № 1
102. Qarayev Y.V. Mirzə Cəlilin Novruzəlişi. "Ulduz" jurnalı, 1973, № 10
103. Qasımov M.M., Cəfərov C.H. Azərbaycanda estetik fikir tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1964, 80 s.
104. Qul Əli. Qisseyi-Yusif (Nəşrə hazırlayan, lüğət və şərhlərini müəllifləri E.Əlibəyözadə, Ə.Hüseynli). Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 216 s.
105. Quliyev Q.H. Dəlidan doğru xəbər. Bakı: Mütərcim, 1999, 160 s.
106. Qurbanov Ş.D. Ölü canların ilk ciddi tənqidi // V.N.Qoqol. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1989, 448 s.
107. Qutqaşınlı İsmayıl bəy. Əsərləri: Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 224 s.
108. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
109. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 344 s.
110. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, V c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 224 s.
111. Məmmədquluzadə C. Əsərləri (Tərtibçi və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli): 4 cildə, I c., Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
112. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, II c., Bakı: Öndər, 2004, 584 s.

113. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, III c., Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
114. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, IV c., Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
115. Məmmədquluzadə C. Əsərləri (Tərtib edənlər: Ə.Mirəhmədov və T.Həsənzadə): 6 cildə, III c., Bakı: Azərneşr, 1984, 291 s.
116. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 6 cildə, IV c., Bakı: Azərneşr, 1985, 276 s.
117. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 6 cildə, VI c., Bakı: Azərneşr, 1985, 311 s.
118. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə (Tərtib edən, ön sözün və izahların müəllifi İ. Həbibbəyli), I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 608 s.
119. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 496 s.
120. Məmmədquluzadə C. Xatirətim. Bakı: Gənclik, 1971, 112 s.
121. Məmmədquluzadə C. Həyat və yaradıcılığı (kollektiv müəllif). Bakı: Elm, 1974, 316 s.
122. Məmmədquluzadə H. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı: Azərneşr, 1967, 212 s.
123. Məmmədli Q.M. Molla Nəsrəddin (salnamə). Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 518 s.
124. Məmmədov A.M. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan nəsr: etnik-millî özünəməxsusluq və ədəbi ənənə // XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. I kitab. Bakı: Elm, 2006, s. 123-137.
125. Məmmədov A.M. Xırda adamların böyük müdafiəçisi. "Sovet kəndi" qəzeti, 1967, 13 may
126. Məmmədov X.Q. "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər. Bakı: Yazıçı, 1987, 270 s.
127. Məmmədov X.Q. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı. Bakı: Yazıçı, 1978, 112 s.

128. Məmmədov K.Z. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. Bakı: Elm, 1975, 274 s.
129. Məmmədov M.M. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsr. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1963, 156 s.
130. Məmmədov M.M. İdeal qardaşları. Bakı: Azərneşr, 1967, 184 s.
131. Məmmədov M.M. Kiçik hekayələr ustası. "Azərbaycan" jurnalı, 1957, №4
132. Məmmədov M.M. "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestinin ideya-bədii xüsusiyyətləri // "Ədəbiyyat" məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. XIII c., Bakı, 1958
133. Məmməd T.Q. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. Bakı: Elm, 1999, 208 s.
134. Məmmədov V.M. "Əkinçi" qəzeti. Bakı: Azərneşr, 1976, 80 s.
135. Məsihi. Vərqa və Gülşar (Tərtib edən, ön sözün və izahların müəllifi Ə.Səfərli). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
136. Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı: Ziya&Nurlan, 2004, 391 s.
137. Mir Cəlil, Xəlilov P. İ. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988, 279 s.
138. Mir Cəlil. Cəlil Məmmədquluzadə realizmi haqqında. Bakı: BDU, 1966, 70 s.
139. Mir Cəlil. Klassiklər və müasirlər. Bakı: Azərneşr, 1973, 296 s.
140. Mirəhmədov Ə.M. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980, 480 s.
141. Mirəhmədov Ə.M. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XIX-XX əsrlər). Bakı: Maarif, 1983, 364 s.
142. Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələr. (Tərtibçi və ön sözün müəllifi akademik İ.Həbibbəyli) Bakı: Çinar-çap, 2003, 240 s.
143. Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı: Öndər, 2004, 304 s.
144. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa (Transliterasiya və ön sözün müəllifi Ş.Xəlilov). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.

145. Mücir C. Məşrutə dövrü ədəbiyyatı / XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar (1900-1985). Bakı: Elm, 1990, 216 s.
146. Nəbioğlu V.N. Azərbaycan bədii nəsrinin janr-üslub təkamülü (XIX-XX əsrlər). Bakı: Elm, 2004, 264 s.
147. Nəbiyev B.Ə. Çətin yollarda. Bakı: Elm, 2000, 780 s.
148. Nəcəfov R.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə və Azərbaycan səhnəsi / Cəlil Məmmədquluzadə (məqalələr və xatirələr məcmuəsi). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, 460 s.
149. Nicat Ə. Dünya filosofları. Bakı: Sabah, 1995, 543 s.
150. Paşayev A.Ə. "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri tarixindən. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 356 s.
151. Rüstəmov A.C. Nizami Gəncəvinin həyatı və sənəti. Bakı: Elm, 1979, 211 s.
152. Rüstəmov Y.İ. Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. səh 384
153. Rzayev M.H. Müasir fəlsəfədə şəxsiyyət. Bakı: Nurlan, 2004, 168 s.
154. Saraclı Ə.Y. Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönəmində. Bakı: Elm, 2007, 424 s.
155. Səfərlı Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı: Ozan, 2008, 696 s.
156. Səfiyev A.R. Komediya və həyat. Bakı: Yazıçı, 1983, 200 s.
157. Səfiyev A.R. Azərbaycan dramaturgiyası müasir mərhələdə. Bakı: Ozan, 1998, 276 s.
158. Sultanlı Ə.A. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı: Azərənşr, 1964, 304 s.
159. Şahtaxtı M.S. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli). Bakı: Çinar-Çap, 2006, 432 s.
160. Şükürov A.M. Fəlsəfə. Bakı: Adiloğlu, 2002, 492 s.
161. Talıbzadə K.A. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1966, 540 s.

162. Təhmasib M.H. Məqalələr (Tərtib edənler f.e.d., prof. M.Cəfərlı, f.e.n. O.Əliyev). Bakı: Elm, 2005, 220 s.
163. Ulutürk X.R. Bədii sözün Tanrısı // Nizami. Lirikə. Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə. Bakı: Yazıçı, 1988, 621 s.
164. Ümumi psixologiya / Prof. A.B.Petrovskinin redaktorluğu ilə. Bakı: Maarif, 1982, 496 s.
165. Vəlixanov N.İ. Tənqidi realist nəsr / XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: Elm, 1985, 204 s.
166. Vəliyev İ.Ö. Ədəbi portret və xarakter. Bakı: Yazıçı, 1981, 207 s.
167. Vəliyev İ.Ö. İnsan: həyatda və sənətdə. Bakı: Günəş, 1998, 256 s.
168. Vəliyev M.V. Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyası. Bakı: Azərənşr, 1954, 110 s.
169. Vəliyev V. Nizamidə mifoloji izlər və "Kitabi-Dədə Qorqud" motivləri / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 240 s.
170. Vəliyeva S.M. Azərbaycançılıq milli ideologiya ədəbi-estetik təlim kimi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2002, 140 s.
171. Vəzirov Nəcəf bəy. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
172. Vəzirova F.Ş. Ədəbi qeydlər, tədqiqlər. Bakı: Yazıçı, 1985, 188 s.
173. Yusifli V.C. Nəsr: konfliktlər, xarakterlər. Bakı: Yazıçı, 1986, 166 s.
174. Zamanov A.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çinar-Çap, 2003, 316 s.

Türk dilində

175. Həbibbəyli İ.E. Nasrettin Hoca'nın davamçısı // Milli folklor dergisi, 1997, № 31-32, s. 13-14
176. Maklver R.M., Charles H.P. Cəmiyyət (Çeviren doç.dr. Amiran Kurtkan). 2 kitabda, I kitab. İstanbul: Milli Eğitim basımevi, 1994, 192 s.

177. Nermin S.P., Nihal N.K. Temel edebiyat bilgileri. İstanbul: Minnetoğlu yayınları, 1992, 982 s.
178. Örf və adətlərimiz. İstanbul: Sağaloğlu, 1994, 219 s.
179. Veber A. Felsefe tarixi (Çevirən prof. H.Vehbi Eralp). İstanbul: Sosial yayınlar, 1991, 454 s.

Rus dilində

180. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. Москва: Просвещение, 1970, 390 с.
181. Ахундова Е. Реализм Джалил Мамедкулузаде и опыт литературы XIX начала XX века. Баку: Языцы, 1988.
182. Барахов В.С. Искусство литературного портрета. Ленинград: Издательство Наука, 1985, 312 с.
183. Гаджиев А. Азербайджанский реализм. Баку: Языцы, 1984, 240 с.
184. Гейбуллаева Р.М. Сравнительные типологии прозы и литературные типы. Баку: Элм, 2000, 296 с.
185. Гулйайев Н.А. Теория литературы учебное пособие для вузов. Москва: Высшая школа, 1985, 271 с.
186. Кашина Н. Человек в творчестве Достоевского. Москва: Художественная литература, 1986, 318 с.
187. Овцаренко А. Максим Горький и литературные искания XX столетия (Избранные произведения): В 2 томах. I т. Москва: Художественная литература, 1986, 591 с.
188. Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1958, 264 с.
189. Пашаева Н.А. Человек – образ – литература. Баку: Мутаржим, 2003, 180 с.

190. Проблемы реализма в литературах народов Советского народов Востока. Баку: Элм, 1972, 83 с.
200. Теории, школы, концепции (критические анализы). Москва: Наука, 1977, 180 с.
201. Шаталов С.Е. Время – метод и характер. Москва: Просвещение, 1976, 159 с.

Avtoreferatlar

202. İmanova S.İ. 30-40-cı illər Rusiya ədəbiyyatında “kiçik insan” mövzusunun təkamülü (A.S.Puşkin, N.V.Qoqol, F.M.Dostoyevski). Bakı, 2010, 16 s.
203. Vahabova S.İ. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası. Bakı: 2007, 24 s.

Elektron ədəbiyyat

204. www.az-portal.org/səxsiyyət
205. www.forum.azeri.net/lit.az
206. www.wikipediya.org
207. www.kataloq.net

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	5
Giriş	7
I Fəsil. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam problemi	10
1.1. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında “kiçik” adam ənənəsi ...	10
1.2. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam probleminin qoyuluşu	29
II Fəsil. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam probleminin sosial mahiyyəti	72
2.1. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam probleminin sosial mahiyyətinin özünəməxsusluğu	72
2.2. Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adam obrazlarında şəxsiyyət məsələsi	127
III Fəsil. Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adam obrazlarının mənəvi-psixoloji aləmi	145
3.1. Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adam obrazlarının mənəvi aləmini şərtləndirən amillər	145
3.2. Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” adam obrazlarının mənəvi-psixoloji aləminin bədii təqdimi	179
Nəticə	198
Ədəbiyyat	203

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Yığılmağa verilmiş 05.06.2012
Çapa imzalanmış 24.07.2012
Şərti çap vərəqi 13,5. Sifariş № 378
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300

Kitab «Elm və Təhsil»
nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.
E-mail: elm_ve_tehsil@box.az
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev
döngəsi 8/4.

Amf. 268795

Ramiz Asaf oğlu Qasımlı 19 iyul 1976-cı ildə Culfa rayon Əlincə kəndində anadan olub. Orta təhsilini Xoşkeşin kənd orta məktəbində alıb. 1998-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinin bakalavr, 2000-ci ildə Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ixtisası üzrə magistratura pilləsini bitirmişdir.

2000-2004-cü illərdə Culfa rayon Əlincə kənd orta məktəbində müəllim vəzifəsində işləyib. Həmin müddətdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən diplom və mükafatla təltif olunub.

2004-cü ildən AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyatşünaslıq şöbəsində elmi işçi, 2012-ci ildən həmin institutda elmi katib vəzifəsində çalışır.

2011-ci ildə akademik İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi altında "Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında "kiçik" adam obrazlarının ictimai-bədii funksiyası" mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi alıb.

Ramiz Qasımlı bir sıra beynəlxalq konfranslarda, o cümlədən Türkiyə və İran Respublikalarında iştirak etmiş, 50-dən çox elmi, 100-dən çox publisistik məqalənin müəllifidir.

Yeni Azərbaycan Partiyasının üzvü, habelə YAP AMEA Naxçıvan Bölməsi ilk ərazi təşkilatının sədridir. Ailəlidir, 2 övladı var.

ramizasef@yahoo.com.tr

